Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

RADOVI III, knj. 2.

Babić, Anto

1955

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/19483216-000b-4562-9449-ba3da0a5dff4

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

NAUČNO DRUŠTVO NR BOSNE I HERCEGOVINE

RADOVI

KNJIGA III

ODJELJENJE ISTORISKO-FILOLOŠKIH NAUKA

Knjiga 2

ANU BiH АНУ БиХ

SARAJEVO
1955

Jovan Vuković

SINTAKSIČKA VREDNOST IMPERFEKTA U SAVREMENOM SRPSKOHRVATSKOM JEZIKU

(Primljeno na sjednici Odeljenja istorisko-filoloških nauka 26-V-55 g.).

Novija proučavanja glagolskih oblika, aorista i imperfekta[1]), imperfekta posebno[2]), tri glavna preteritalna oblika[3]), u dobroj meri su poslužila boljem upoznavanju imperfekta i njegovih svojstava upotrebe. Ali njegova sintaksička vrednost, sa njegovim bitnim osobinama koje on uvek u svojoj upotrebi sa sobom nosi, nije još u potpunosti određena. Sva ova novija proučavanja su jasno pokazala kako je trebalo umnogome revidirati ranija gledišta u odnosu na njegova bitna svojstva, ali su se u novim određivanjima njegove vrednosti u mnogo čemu pojavila suprotna gledišta, mnogo štošta je i u osnovi dobro uočeno ali ostalo nedovoljno razjašnjeno i dokumentovano. To znači da za pravilne zaključke u upotrebi ovoga oblika u mnogim pitanjima nije još dovoljno raščišćen teren. Za pravilnija rešenja, po mom mišljenju, nije podvrgnuta analizi sva potrebna jezička građa pomoću koje se imperfekt u raznim vidovima njegove upotrebe može proučiti. Pre svega, govorna građa u Vukovoj jezičkoj oblasti naših jugozapadnih krajeva, koji ovaj oblik čuvaju u neokrnjenoj upotrebi, uzeta neposredno iz žive usmene reči, treba da upotpuni ono što nam dosad nije mogla dati upotreba imperfekta u pisanom izrazu. Osim toga, novija gledišta nameću upotpunjavanje dosad proučavane građe iz Vukova i Daničićeva teksta, — mnogi tamo nezapaženi primeri mogu baciti novo svetlo za karakterisanje imperfekatske radnje u odnosu na radnje drugih glagolskih oblika upotrebljavanih za prošlost. Po svemu tome stvorene su mogućnosti, i bilo je potrebno da se, u jednom opsežnijem zahvatu, imperfekat prouči i da se sigurnije utvrde dosadašnja rešenja, i odbace gledišta koja su data na slabim osnovama. To bih hteo učiniti u ovom svom radu. Posle toga bi se,

---

[1]) Aleksandar Stojićević: Značenje aorista i imperfekta u srpskohrvatskom jeziku, Slovenska akademija znanosti in umetnosti — razred za filološke in literarne vede, dela 3, Ljubljana 1951, str. 1 — 171; vidi i prikaze ove studije u Južnoslovenskom filologu (JF) XIX, Beograd 1951—2, str. 272—287 (Stevanović) i u Pitanjima književnosti i jezika, knj. I, Sarajevo 1954, str. 180—190 (J. Vuković).

[2]) M. Stevanović: Značenje imperfekta prema upotrebi u jeziku *P. P. Njegoša*, Južnoslovenski filolog (J.F) knj. XX, str. 39—80; Petar Č Sladojević: O imperfektu u srpskohrvatskom jeziku, JF XX, str. 213—228.

[3]) D-r Pavle Ivić: Sistem značenja osnovnih preteritalnih vremena u govoru galipoljskih Srba, JF XX, str. 228—262.

mislim, moglo sigurnije ići u proučavanje slovenskog imperfekta u istorijskoj perspektivi.

Prema živom domaćem osećanju za upotrebu glagolskih oblika, onako kako je ono u detinjstvu učvršćeno, pokušaću da izdiferenciram izvesne kategorije u značenju imperfekta po odnosu na momenat govora govornog lica, po obuhvatanju govorne situacije i po odnosu na upotrebu ostalih vremenskih oblika. — Zatim ću se osvrnuti na pitanje vremenske određenosti, trajanja (istaknutog) i naporednosti, u odnosu prema drugoj, imperfekatske radnje. U posebnom odeljcima biće sprovedena i moja posebna gledišta u odnosu na sve promatrane osobine imperfekatske radnje — da bi posle, u drugom delu ove studije, bilo jače potkrepljene, i šire razvijane.

IMPERFEKAT U ODNOSU NA SADAŠNJOST

I.

A. Imperfekat za blisku prošlost

1) Imperfekat će se rado upotrebiti u saopštavanju nečeg novog za radnju bliske prošlosti i za radnju isto tako bliske prošlosti za koju se ne može reći da je razgraničena sa sadašnjošću, — naime, za radnju koju govorno lice ne prati dalje od momenta kad je nju kao očevidac doživelo, pa da bi se moglo reći da je radnja prošla. Te prirode su P. Č. Sladojevića primeri: Ova ti knjiga b i j a š e na podu; Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem; Pero s t a j a š e pred gimnazijom (Znaš ko stajaše...?); Neko te z v a š e ispred prozora[1]) (najobičnije saopštenje). U primerima: Ova ti knjiga b i j a š e na podu; neko te z v a š e pod prozorom (ovako bez ikakvog bližeg vremenskog određivanja) može se pretpostaviti samo konstatovanje i neposredna prošlost, radnja određeno pripada prošlosti. Treba znati da i ovde može biti zamenljivosti između imperfekta i prezenta, samo u tom slučaju, kad se prezentom zameni imperfekat, prošlost treba da je određena priloškom odredbom (m a l o p r i j e te neko z o v e pod prozorom — i sl.). Za takav slučaj uzmimo još koji primer: R i k a š e tu neđe maculja (to je bilo m a l o p r e, zna se da sad ne riče, rikanje je primećeno sluhom, i govorno lice samo to saopštava); č u j a h u se ovce tu gore u prisoju (sad se više ne čuju); v i đ a h u se telad dolje u ogradi (to je bilo malo pre, sad se o njima ne zna gde su, ili bar to ne zna govorno lice); z v a š e ozgo neko Petra s glavice; p i j a h u nekakvi radnici u kavani (govorno lice je malo pre tamo bilo pa saopštava; p o m a l j a š e se nakav oblak od juga, ko da će kiša; s k u p l j a h u se devojke da idu na sijelo; o p r e m a š e se Rade da ide na pazar — itd., itd. Svi su ovi primeri istoga karaktera, oni su dati u cilju konstatovanja nečeg što je primećeno pred momentom govora; u svima njima upotrebu prezenta bi omogućila vremenska priloška odredba koja bi jasno uputila na prošlost: m a l o p r i j e r i č e krava dolje u polju; n á j p r i j e p i j u neki ljudi u kavani; m a l o p r i j e v i d e se nečija telad u ogradi. U ovoj formi saopštavanje ne može biti o nečemu što je učinilo govorno lice i lice kome se govori.

---

[1]) JF XX, str. 216.

Za lice kome se govori to je razumljivo, jer se njemu saopštava nepoznata radnja, kojoj ono nije očevidac. Zašto govorno lice ne može svoju radnju saopštiti imperfektom? Ne može je saopštiti u ovom obliku ni kad bi se upotrebila priloška odredba za specifičnije određivanje prošlosti. Može se reći: malo prije i d e m tuda putem, kad vidim telad u ogradi — i sl. i u istom značaju: malo prije i d a h putem, kad v i d i m telad u ogradi — i sl. Ono što je glavno u saopštenju — d a s u t e l a d u o g r a d i, ne može biti rečeno imperfektom; imperfekat, dakle, dolazi da uz priloško odredbu obeleži situaciju, a težište saopštenja ne može uzeti na sebe sam ovaj glagolski oblik. On, prema tome, može uzeti učešća u saopštavanju kad je ono u opisnoj formi — i dobija sporednu ulogu — ako treba da bude nosilac imperfekatske radnje prvo — govorno lice. Meni se ovde ocrtava nešto karakteristično za sam imperfekat. On se ponaša kao relativni prezent imperfektivnog glagola kad se govorno lice direktno uživljava u situaciju neposredne prošlosti. On obeležava radnju u procesu, kao što je svuda obeležava prezent kad se odnosi na konkretno vršenje radnje. Pravo, neposredno, saopštavanje o radnji bliske prošlosti, kad se ono odnosi na treće lice, u najobičnijem obliku, bez, tako da kažemo, pomoćnih sredstava u oblicima opisivanja, drugim rečima bez pripovedačkog tona (što čitavu situaciju čini relativskom), može biti iskazano imperfektom, i ono će njim najradije biti i iskazano (ako je, naravno, radnja imperfektivna); može ga zameniti prezent sa direktnijom vremenskom oznakom u vidu priloške odredbe. U tome se ogleda nešto zajedničko za imperfekat i imperfektivni prezent, iako, kao što vidimo, ni ovde njihova upotreba nije identična. Kao najvažnije možemo izvući iz ove analize: n i i m p e r f e k a t n i p r e z e n t n e m o g u i z r a z i t i s a o p š t e n j e o r a d n j i p r v o g l i c a, to znači ne može se u duhu saopštenja njegova radnja dati u procesu. Za ono što može biti u ovom slučaju pomoću preteritalnih oblika iskazivano van ovog što može biti izrečeno kao direktno saopštenje imperfektom i prezentom, za prošlost služe perfekat i aorist, i jedan i drugi oblik jednako, ili gotovo jednako, za imperfektivne i za perfektivne radnje: eno t u k l i s u s e neki ljudi pred pozorištem; eno t u k o š e se neki ljudi pred pozorištem; — eno p o t u k l i s u s e neki ljudi pred pozorištem; eno p o t u k o š e s e neki ljudi pred pozorištem; r i k a l a j e tu neđe maculja (sa oznakom vremenskom m a l o p r i j e, ili bez nje, ako se sama po sebi, iz situacije, može podrazumevati bliska prošlost); r i k a š e tu neđe goveda (isto tako); g l e d a l a s a m malo prije telad tu dolje u ogradi; g l ē d a h (malo prije) tu dolje telad u ogradi; v i đ o h (malo prije) tu dolje telad u ogradi; k o s i l i s u (malo prije) nečiji kosci u ogradi; k o s i š e (malo prije) nečiji ljudi u ogradi (aorist dolazi sa naglašenom oznakom da su kosili do izvesnog momenta).

Kakva je ovde razlika između aorista i perfekta, na jednoj strani (pored međusobne razlike između ova dva oblika), i imperfekta i prezenta, na drugoj strani? U slučajevima perfekta i aorista u svesti govornog lica nije proces glagolske radnje, nego se saopštava samo o imperfektivnoj radnji (sa razlikom u obeležavanju, jasnije ili nejasnije, o momentu prekida), u slučajevima prezenta i imperfekta saopštava se o procesu radnje, pa i o samoj radnji. U prvom slučaju (što obuhvata uopšte ovakvu upotrebu perfekta i aorista) u prvom planu u svesti je samo radnja i govornom licu nije stalo do toga da mu se sabesednik (drugo lice) uživljava

i u proces radnje, i do toga da je sabesedniku pretstavi kao očevidnu u samom procesu doživljenu, — sve je to dato na posredan način (iz govorne situacije se može razumeti da je govorno lice neposredno, čulom vida ili sluha, zapazilo radnju, a iz same činjenice što se radi o imperfektivnoj radnji, koju je govorno lice zapazilo dok se ona vršila,proističe i sam proces radnje). Uživljavanje u sam proces radnje govornom licu nije potrebno kad govori o radnji kojoj je ono nosilac, koju ono vrši, zato nije potrebno da je iskazuje imperfektom ili prezentom, verodostojnost o očiglednosti je samim tim data što radnja subjektivno pripada baš govornom licu. Iz ove neobične činjenice da se baš imperfekat, oblik kojemu je jedno od glavnih svojstava da obeleži direktno doživljenu prošlost, da u svojoj najosnovnijoj upotrebi (ili jednoj od najosnovnijih, treba biti načisto i s tim da je ovakva upotreba njegova u razgovornom jeziku najosnovnija) obeleži radnju direktno doživljenu, a da se, dakle, on kao takav ne upotrebljava za radnju koju subjekat, kao govorno lice, i vrši i doživljava, može se, čini mi se, iz te činjenice izvući nešto važno: ako imperfekat nije došao radi toga da istakne, tako da kažemo, najdoživljeniju doživljenost , a ovo nam pokazuje da to nije slučaj, onda je on bio potreban radi jačeg uživljavanja, i govornog lica i lica kome se govori, u nečiju radnju koja je direktno čulima govornog lica zapažena. Da bi se ona sa jačim uživljavanjem mogla pretstaviti i kao takva soapštiti, govornom licu je, znači, potrebno prikazati je u njenom procesu. Ovo unošenje u sam proces radnje, da bi se ona jače istakla, uživljavanje u momente prošlosti, po mom mišljenju, i nije ništa drugo nego prikazivanje (i u vidu saopštavanja) relativne sadašnjosti u sferama prošlih događaja. Psihološka razmatranja o doživljavanju prošlosti, potrebna radi šireg rasvetljavanja naših problema, mogu biti data posle i daljih naših analiza i utvrđivanja kategorija imperfekatskih vremenskih značenja.

Iz osnovnog svojstva imperfekta da obeležava prošlu radnju u procesu proističe još jedna specifičnost njegove upotrebe za radnje neposredne prošlosti, — specifičnost koja ga jasno diferencira u odnosu na ostale preteritalne oblike, kad i oni služe za radnje isto tako neposredne prošlosti. Svaka radnja perfekta i aorista kad se odnosi na blisku prošlost (apsolutnoindikativna upotreba, vidi niže) kao celina pripada sva prošlosti, ona je, kao celina, prošla, ne može svojim trajanjem obuhvatiti i momenat sadašnjosti. Kad kažemo: malo prije k o s i š e ljudi dolje u polju, — ili malo prije r a z g o v a r a š e naši ljudi o kosidbi, to znači da su k o s i l i ljudi, odnosno da s u ljudi r a z g o v a r a l i, da s a m ja v i d e o ljude da kose, odnosno da sam čuo naše ljude da razgovaraju, a da ljudi (kako ja stvar u datom momentu prikazujem) sad, u ovom momentu ne kose, odnosno da naši ljudi ne razgovaraju. Aoristna radnaj bliske prošlosti mora, dakle, biti data sa nekim momentom prekida u prošlosti, ona nema vremenskog dodira sa sadašnjošću, sa pravim momentom sadašnjosti. Ovo se isto može primeniti i na perfekat: ako s u ljudi k o s i l i u polju (bilo da sam ih ja video, ili da ih nisam video kad su kosili), ako ja to kažem perfektom, to znači da sam čitavu radnju shvatio kao prošlu i da je ja kao takvu prikazujem, — to isto vredi i za gornju radnju glagola r a z g o v a r a t i ako je dam u perfektu, i to je tako uvek sa upotrebom aorista i perfekta i od imperfektivnih glagola. Međutim, s imperfektom stvar tako ne stoji. Ako kažem: malo prije k o š a h u

ljudi dolje u polju, ne znači uvek, to ne mora da znači, da ti ljudi i sada ne kose, oni tu radnju (ako ja nisam nečim posebno to obeležio) mogu i sada vršiti, i oni je možda i vrše, samo ja to više ne vidim i ne mogu to sa sigurnošću tvrditi. Čak i ako znam da se radnja vrši u momentu govora, ja je mogu iskazati imperfektom, koji se u ovom slučaju vremenski može podudarati i sa pravim prezentom, u njegovoj osnovnoj upotrebi. Naprimer: na pitanje: Đe su ovce? odgovoriće se: Tu su u brdu, malo prije p a s i j a h u, — što znači u stvari: nalaze se u brdu i pasu, a imperfektom p a s i j a h u govorno lice je obeležilo svoju očevidnost radnje, neposrednu doživljenost radnje u prošlosti i u procesu. U ovom slučaju razlike u značenju imperfekta i prezenta u stvari i nema, — i jedan i drugi oblik treba da obeleži relativnu sadašnjost, i to u oba slučaja neposredno doživljenu sadašnjost sa radnjom u procesu. Priloška odredba omogućava pokazivanje očevidnosti sa kojom govorno lice prikazuje radnju. Bez te odredbe imperfekat sam po sebi značio bi isto: tu su ovce, p a s i j a h u gore u brdu (i bez priloške odredbe podrazumeva se bliska prošlost, koja nije ništa drugo nego m a l o p r i j e), vremensko prostiranje se odnosi i na momenat sadašnjosti isto tako (to se podrazumeva iz konteksta). Međutim, bez priloške odredbe prezent bi obeležavao samo sadašnjost — ne bi njim mogla biti pokazana očevidnost radnje, doživljena neposredno čulima govornog lica. Ovi momenti za diferenciranje upotrebe imperfekta i prezenta su otsudni, i tu samo postoje uslovi, kad ih i za ovakvu upotrebu imperfekta ima, nezamjenljivosti imperfekta i relativnog prezenta (o čemu će biti još govora niže). Aorist je sasvim daleko od toga da bi mogao obeležiti radnju sa ovakvim vremenskim odnosima, iako ga sa ovako upotrebljenim imperfektom mnogo bliže veže obeležavanje neposredne doživljnosti. (U krajnjoj liniji posredi je na jednoj strani relativnost (vremenska) — imperfekat i prezent, i apsolutna indikativnost — aorist i perfekat). Ako bi se nekako i mogao u istom smislu upotrebiti i perfekat, umnogome bi se pomerili odnosi u smislu kategorija glagolskih značenja. Ako bi se na gornje pitanje: Đe su ovce? odgovorilo: Tu su, malo prije s u p a s l e u brdu, — to bi značilo: tu su negde, malo pre su pasle, pa se može pretpostaviti da i sad pasu, ali možda negde drugo. Dakle, razlika između imperfekta i perfekta je 1) u smislu neposredne doživljenosti (imperfektom se jasno obeležava neposredno opažanje čulima; 2) u smislu nijansiranja stava govornog lica, dakle u pravcu modalnosti (perfektom se indirektno može ukazivati na verovatnost, pa i na izvsnu sigurnost, jer govorno lice zna da su ovce tu pasle, — imperfektom je taj stav dat u pojačanom smislu, da se otkloni eventualna sumnja; u stvari imperfektom hoće da se izrazi indikativnost i jedne i druge glagolske radnje, odnosno stanja i radnje, za razliku od modalnosti, kako bi se stanje izraženo prezentom s u moglo shvatiti da je radnja izražena perfektom); 3) radnja glagola p a s t i data u imperfektu nije ograničena samo na prošlost (iako je ona neposredno u njoj data, indirektno se podrazumeva njeno prostiranje na sadašnjost, što nije dato samim imperfektom nego i kontekstom).

Uzmimo još koji primer da jasnije obeležimo ova nijansiranja između imperfekta i perfekta koja nekada idu do u tananosti u diferenciranju vremenskih (nekad i vremenskih i odnosa u smislu modalnosti). Na pitanje: Vide li mi đe đevojke? može se odgovoriti, ako se za njih zna gde su, napr.: Eno ig na glivici, malo prije ś e d a g u i s m i j a g u

se nečemu. Ovim: eto ig na glavici — jasno je obeležena sadašnjost za mesto nalaženja subjekata o kojima se govori, a to se, u stvari, iako to nije direktno rečeno, odnosi i na vremenski odnos glagola s e d e t i u imperfektu (podrazumeva se da devojke i sad sede, a imperfekat se, kao što smo videli i iz prethodnih analiza, upotrebljava da se verodostojnije pokaže kako je lice koje odgovara na pitanje samo videlo da devojke sede). Imperfektom s m i j a h u s e označeno je samo da se radnja vršila u momentu kad je govorno lice posmatralo (slušalo) subjekte radnje, a sama se radnja odnosi i direktno i indirektno na prošlost iako nije isključeno, što samo tekst pokazuje, da se ona i sada vrši, — u momentu kad govorno lice odgovara na pitanje. Da je rečeno: eno ih na glavici, malo prije s u t u š i đ e l e i s m i j a l e s e, značilo bi u stvari: na tome su mestu, — radnje s e d e n j a i s m e j a n j a odnosile bi se samo na prošlost, — ni indirektno se ne bi ukazivalo na to da se one i sada vrše, to je u krajnjoj liniji zanemareno. Da je opet rečeno: eto ih na glavici, malo prije su siđele i s m i j a h u s e, imperfektom bi se obeležila samo očevidnost, i prošlost i sve drugo je zanemareno.

I kad imperfektom neće indirektno da se obeleži da njegova radnja trajanjem obuhvata momenat govora, on može biti dat i za radnju koja se jednako može odnositi i na prošlost i na sadašnjost, za koju postoji mogućnost da ona nije prestala. U Sladojevićevu primeru, naprimer: Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem — nije rečeno samo da je gužva trajala u momentu kad ju je govorno lice posmatralo, ili u momentu videlo, nego da je njeno trajanje nastavljeno i posle čulnog opažanja od strane govornog lica (to mora biti zato što je radnja zapažena samo u procesu i kao takva se prikazuje), a pošto je to sasvim bliska prošlost, onda je prirodna mogućnost prostiranja radnje i na momenat sadašnjosti, iako, u stvari, ona ne mora da obuhvati sadašnjost. U drukčijem odnosu bismo glagolsko stanje percipirali da je mesto imperfekta upotrebljen perfekat, a da o aoristu i ne govorimo. Da je rečeno: eno b i l a j e velika g u ž v a pred Narodnim pozorištem, isključena je svaka mogućnost vremenskog prostiranja (tako to percipira naša svest) stanja i na sadašnjost, zato što se glagolsko značenje kao celina odnosi na prošlost, kao celina joj sva pripada.

2. Za nijansu od upotrebe koju smo ovde obeležili u vidu saopštenja, razlikuju se primeri u kojma je opet saopštavanje o radnjama neposredne i bliske prošlosti, a — saopštavanja se daju, za razliku od gornjih slučajeva, na pitanja drugoga lica o samoj radnji, koja su pitanja usredsredila pažnju govornog lica (tim samim što je tu skoncentrisana pitaočeva pažnja) na radnju subjekta glagolske radnje što treba da je dobijemo u odgovoru. Nekad pitanja mogu biti u kom bilo preteritalnom obliku ili u prezentu. odgovor može biti dat u kom bilo preteritalnom obliku, ili u prezntu ako govorno lice neće da označi radnju da ona pripada samo prošlosti, a nekad je i pitanje i odgovor ograničen na imperfekat ili prezent. Saopštavanje je i ovde posredi, samo se razlikuje od prvog što vremensku situaciju za samo saopštavanje ne određuje govorno lice nego njegov sabesednik, i otuda izviru znatne razlike u upotrei imperfekta kao sredstva za obeležavanje skore prošle radnje. Primeri:

Šta r a đ a h u oni tamo? — Š e d a g u i p i j a g u kavu. — Pošto b i j a š e žito na pazaru? — C i j e n j a g u ga po dva dinara, a neko ga d a v a š e po dinar i osamdeset. — Kud ono i d a š e ona vojska? — I d a š e

u Žabljak. — R a z v i j a v a g u li (žito) u đevera Maša? — Ne r a z v i j a v a g u još, nema vjetra. — M e l j a g u li kako mlini? M e l j a g u dobro. — P i t a g u li prijatelji za mene? — P i t a g u bogzna kako, i pozdravili su te, — itd. Ovakve prirode su i pitanja u Gorskom vijencu: Što z b o r a š e Hamza i Nikšići? Š ć a š e li im mila vjera b i t i, da izdižu mirno u Rudine? i svi odgovori koji dolaze u imperfektu. Pitanja u prezentu mogla bi opet dobiti odgovore u imperfektu: Šta r a d e oni tamo? — Š e d a g u i p i j a g u. Oni sede i još, pošto se ne ukazuje na kakvu promenu u stanju kakvo je bilo malo pre, govorno lice imperfektom potvrđuje samo očiglednost, neposrednu radnju u procesu, — a ostalo se ispušta iz vida, kao nepotrebno da se precizira; da je odgovoreno: š e d e i p i j u kavu — samo ovako prosto, značilo bi da malopređašnja prošlost ostaje nepromenjena i stanje i radnja se proteže i na sadašnjost, što znači da prezenti obeležavaju pravu sadašnjost; ako se hoće da odvoji prošlost od prave sadašnjosti, da se ne pretpostavlja kako se radnja i sad vrši, i onda se to može reći prezentom, samo da se to nekako označi, napr.: kad ja dođok, š e d e i p i j u kavu — i sl. (prezent je razume se, u relativu).

I u poslednjem našem gornjem primeru, gde specifičnost situacije koja je predmet pitanja isključuje u pravom smislu protezanje radnje na pravu sadašnjost, na posredan način vremenski se daje sve što imamo u drugim ovim primerima, za koje kao tipičan može poslužiti prvi, ovde navedeni primer. — Naime; P i t a g u li prijatelji za mene? — P i t a j u bogzna kako, i pozdravili su te — znači da su oni pitali u momentu na koji se misli, i da oni uopšte p i t a j u, da interes njihov obuhvata i sadašnjost. Na pitanje: M e l j a g u li kako mlini? Odgovor: M e l j u dobro, znači da se stanje mlina kakvo je primećeno od govornog lica može uzeti i kao sadašnje stanje.

Imperfekti i prezenti imaju svoju zajedničku, negde samo u nijansama izdeferenciranu, službu u ovakve vrste pitanjima, a perfekti i aoristi stoje sasvim na drugoj strani: oni bi upućivali samo na prošlost bez ovde date posebne veze sa sadašnjošću, — drugim rečima, na radnje koje pripadaju samo prošlosti: Šta su r a d i l i oni tamo? — S i đ e l i s u i p i l i kavu. Ili: Šta r a d i š e oni tamo (dok si ti tamo bio)? — S i đ e š e i p i š e kavu. — Kud j e ono išla vojska? — Išla je u Žabljak, itd.

Za razliku od primera običnih saopštajnih, da ih tako nazovemo, prve grupe, gde oni nisu izazvani pitanjem, u ovoj drugoj grupi, sa pitanjima, može doći u obzir imperfekat i za radnju koja pripada govornom licu kao njenu vršiocu. Primeri:

Šta ono ti r a đ a š e malo prije? (lice koje pita, je, kako se vidi, očevidac neke za njega neizvesne radnje pitanoga, u pitanju se traži samo specificiranje radnje). — P r e b i r a k naku vunu; š ć a k đeci za čarape. — Kud ono i d a š e preko strane? — T r a ž a k onu đavolju telad, nekud mi strlijeknuše. — Koga ono z v a š e iz doline? — Z v a k Nikolu, ne znam kud se izgubi malo prije. — T r a z a š e li ti ono goveda? — T r a ž a k ig, nestade ig odjednom. — P i t a š e li me ti ono za janjad? Pitak, — viđeli ig đe. — K u p l j a š e li ti ono žito s ponjava? — N e k u p l j a k ja, no nevjesta.

Razlika je između ove grupe primera i prethodne i u tome što za pitanja, iako su najobičnija sa imperfekatskim oblikom, jednako i sa pokazanom očiglednošću onoga ko pita, mogu biti upotrebljeni i perfekat

i aorist, samo ne prezent, — razumljivo je zato što su radnje u neposrednoj prošlosti izdvojene iz sadašnjosti, što se ni radnje ni stanja njima stvorena ne odnose i na sadašnjost. — Šta si ono radila malo prije? (ili: Šta ono ti r a d i malo prije?) — Kud s i ono i š l a preko srtane? (ili: Kud ono i d e onamo preko strane?) — Koga s i ono z v a l a iz doline? (ili: Koga ono z v a iz doline?) — itd., itd. Kao što se vidi, u pitanju, radi toga da se ne bi ništa izgubilo od očiglednosti, od doživljenosti u svesti onoga ko pita, svuda je ovde morala doći ova u priloškom smislu upotrebljavana reč o n o. Bez toga za onoga ko pita ne bi prošlost bila označena kao prošlost direktnog doživljavanja govornih lica.

Što i odgovori mogu doći i u imperfektu (iako tamo gore za prvo lica imperfekat nije mogao biti upotrebljen), nije teško objasniti: imperfekti su nametnuti kao mogući oblikom pitanja. I bez potrebe da se prvo lice uživljava ponovo u sopstvenu radnju, povodeći se za oblikom pitanja, nastala je dopustivost imperfekta, inače oblika koji prvenstveno služi za uživljavanje u sam proces radnje, za obeležavanje samog procesa. Valja napomenuti, i to je važno naglasiti, da ipak u ovakvim odgovorima radije dolazi koji drugi od preteritalnih oblika, perfekat ili aorist, kako je kome od ova dva oblika gde zgodnije mesto prema njihovim specifičnostima. Napr.: Šta ono r a đ a š e malo prije? — P r e b i r a l a s a m vunu; hoću đeci za čarape, — itd., itd.

Ovde uzgred da napomenemo još i to da je u pitanjima (Šta o n o t i r a đ a š e? — i sl.) dvostruko označena očiglednost od strane govornog lica (ovde lice koje pita): i i m p e r f e k t o m i partikulom (kako da je nazovemo) o n o, iako je jednako očiglednost mogla biti potvrđena samo imperfektom, ili, na drugi način, samo rečenom o n o, datom sa kojim drugim preteritalnim oblikom — perfektom ili aoristom.

3. Koliko imperfekatska radnja može vremenski biti neposredna u odnosu na momenat govora, najlepše nam može pokazati i ovaj primer koji je Stojićević naveo u svojoj studiji[1]) — iz Vukovih p r i p o v e d a k a (priča A š t a t i j e ?): »Jedan čoek kojega je boljeo zub, srete drugoga čoeka đe jauče iza glasa, pa ga zapita, šta mu je, a kad mu ovaj odgovori da ga je ujela zmija, on mu reče: »E ja m i š l j a h, tebe zub boli!« Trajanje glagolskog stanja izraženog imperfektom m i š l j a h obuhvata najneposredniju prošlost, ono je prekinuto odgovorom drugoga lica na postavljeno pitanje, a to je momenat koji je neposredno prethodio momentu izgovorenih reči u rečenici gde nalazimo dati imperfekt. Čim je radnja, ono što inače nije sasvim obično za imperfekat, prekinuta, znači da je ona data i kao celina. Ova upotreba bi sasvim lepo odgovarala i perfektu po tome što je baš ovome obliku svojstveno da daje radnju kao celinu: E ja s a m m i s l i o da tebe zub boli. Po neposrednosti u odnosu na momenat govornog lica, prema ovome šta nam pokazuje imperfekat u ovom primeru (gde je opet njegova pravilna i obična upotreba a gde je sasvim lako zamenljiv perfektom) ne bi bilo razlike između imperfekta, perfekta i aorista, za koji se inače neosnovano u našoj nauci ističe kako je samo ovom obliku svojstveno obeležavanje radnje u neposrednoj prošlosti. Ali nastaje pitanje zašto ovde ne bismo mogli zameniti imperfekat aoristom, ovako lako kako smo ga zamenili perfektom. Ne bi stvarno,

---

[1]) Z n a č e n j e a o r i s t a i i m p e r f e k t a — str. 26—27.

odgovaralo jezičkom osećanju da je rečeno: E ja m i s l i h, tebe zub boli. Nije, odmah to da naglasimo, ovde u pitanju trajanje glagolske radnje, kako bi se, po tradicionalnom načinu mišljenja o upotrebi naših preteritalnih oblika, moglo pomisliti, — kao da bi imperfekat bio potreban da istakne trajanje. Toga istaknutoga trajanja stvarno ovde ne pokazuje ni imperfekat.[2]) Moglo bi se reći: e ja p o m i s l i h tebe zub boli, sa aoristom od perfektivnog, mesto datog imperfektivnog glagola.

Otkuda sve ovo? — mora se potražiti objašnjenje. Jedini način da se dâ objašnjenje jest u određivanju mogućnosti vezivanja pereteritalnih oblika sa momentom govora, kad se oni inače jednako mogu odnositi i na neposredno prošlu radnju. — Aorist od nesvršenog glagola ima u tom slučaju svoje specifičnosti, zahteva prilošku odredbu koja vidno obeležava ovakvu neposrednu vezu sa momentom sadašnjosti. Ako je perfektivan glagol, to obeležavanje priloško nije mu uvek potrebno (d o đ o š e naki ljudi), ali ako je imperfektivan, potrebno mu je (njega ne može dati kontekst i čitava situacija, kao što je to slučaj, vidimo i ovde, sa imperfektom i perfektom). Najobičnija je upotreba imperfektivnog aorista za najneposredniju prošlost sa priloškom oznakom d o s a d, d o o v o g a č a s a i sl.: evo d o s a d k o s i h (k) u livadi; evo sve dosad s i đ e š e mi gosti u kući; do ovoga časa n e m a h (k) vremena da šednem; — pa je tako moglo biti rečeno: e ja sve dosad m i s l i h, tebe boli zub (ili, bez ovakvog određivanja trajanja u granicama: malo prije ja m i s l i h : tebe zub boli; kad sam čuo da jaučeš, ja p o m í š l j a h da te zub boli; čujem te đe jaučeš (vremensko određivanje u vidu jedne posebne rečenice), pa m i s l i h: tebe zub boli — i sl.). Dakle, ono što je kontekst, u smislu vezivanja prošle radnje sa momentom sadašnjosti, mogao dati imperfektu (i perfektu) nije mogao dati i aoristu. Ovde smo, čini mi se, dospeli do jedne tačke vrlo važne za određivanje specifičnih svojstava aorista i uopšte preteritalnih oblika, odakle bi trebalo polaziti u razgraničavanju njihovih značenja, naročito aorista i imperfekta. Prema neposrednom našem zadatku u ovom odeljku razmatranja imperfekta, možemo ostati ovde samo na datim konstatacijama, da se tek docnije osvrnemo i na određivanje vrednosti imperfekta u odnosu na aorist specifično.

U ovde analiziranom primeru mesto imperfekta mogao je biti upotrebljen i prezent, da na isti način obeleži radnju u njenom procesu (kao i imperfekat) i radnju u celini (kao što su je obeležili i imperfekat i perfekat): e ja m i s l i m, tebe zub boli. Jasno je da je u ovom slučaju prezent relativnog karaktera, i on se odnosi u tom svom relativnom smislu na neposrednu prošlost. Čim je pitalac dobio odgovor, nije više mogao m i s l i t i da upitanog zub boli, a kad je upotrebio ipak prezent (odnosno kad ga je mogao upotrebiti), znači da imamo posla sa relativnom sadašnjošću i sa prezentom upotrebljenim za takvu sadašnjost. Kad je i radnja ovakvog prezenta vremenski u trajanju ograničena momentom odgovora upitanog, drugog lica, i ona se u neku ruku daje kao gotova, kao celina; ali prezent nikad sam sobom ne daje radnju u celini kao gotovu, ma gde se on nalazio u kategorijama značenja, — nego mu je ovde, kao i imperfektu, daje govorna situacija, daje mu je kontekst. I ovo je važno konstatovati.

---

[2]) To je, sasvim pravilno, primetio i Stojićević na pomenutom mestu.

Radi očiglednijeg utvrđivanja činjenice kako je imperfekat vrlo običan i u ovakvoj upotrebi, potrebno će biti uzeti još nekoliko primera iz govornog jezika, da se jasnije vidi da ovaj tekst Vukove pripovetke nije kakva retkost koja bi poticala iz kakve usko specijalne situacije i iz kakvih specijalnih uslova u kontekstu. — Ti pošao u mlin, a ja šćak da te zovem da mi pomogneš uzdignuti ono malo naviljaka na grane (do ovoga momenta kad je govorno lice saznalo (videlo) da je čovek pošao u mlin postojala je čvrsta namera kod govornog lica da ga pozove — to je trajalo sve do momenta govora; i neposrednost vremenska, i indikativnost (čisto vremenski karakter) glagolskog stanja i ovde su nesumljivi). — K o š a g (m. k o š a h) ovo malo livade, pa mi je krivo što me prekidoste (izrečeno u momentu kad je nastao prekid košenja, — i stvarnost vršenja radnje i neposrednost vremenska i tada su očite). — Taman s m î š l j ā g kako ću ti se sakriti da me ne nađeš, a ti eto banu na vrata (smišljanje je trajalo sve do momenta dolaska neželjenog gosta na vrata, — tada je prekinuto, a tada je nastao i momenat govora ove fraze). — Mi taman o tebe (= o tebi) p r î č ā s m o, a evo ti dode (= pričali smo o tebi, evo do ovog momenta kad si ti ušao i kad ti ovo govorim; — interesantno je primetiti da bi se aoristom izrečena radnja, ako bi se on u ovakvom slučaju upotrebio, razlikovala od imperfekatske u tome što ovde p r í č a s m o ne bi značilo da su ljudi pričali do momenta pojavljivanja lica o kome je pričano, nego da je radnja, bar koliko, pre toga momenta prekinuta).

Posle svega ovoga što ovde možemo pokazati o podudarnosti i razlikama u značenju preteritalnih oblika i prezenta za ovakvu posebnu upotrebu imperfekta, potrebno je još ukazati na suštinu razlike izmedu imperfekta i perfekta, koja u nečemu mora postojati, i pored sve njihove uzajamne zamenljivosti bez ikakve štete po značenje i razumevanje teksta. Imperfektom se i ovde, kao i svuda u njegovoj upotrebi, obeležava radnja u procesu, u trajanu — to je primarno, a u samoj situaciji je sadržana i njegova radnja kao celina (radnja je prekinuta pred momentom govora); perfektom je izrečena radnja kao celina — to je sad ovde primarno, a njeno trajanje u procesu, koje je, razume se, isto tako izraženo kao i kad smo upotrebili imperfekat, proističe iz situacije — to je sad sekundarno. Ovde smo se našli opet sa nečim što je bitno i za jedan i za drugi oblik: imperfekat uvek daje radnju u momentu njena vršenja, a rdanja kao celina se ostavlja kontekstu da se iz nje razume (ako i celina radnje može doći u obzir), — a perfekat obično daje radnju kao celinu, sa njenim trajanjem u toku koliko je to svojstveno imperfektivnom glagolu i koliko to treba da se izrazi u kontekstu koji daje čitavu situaciju glagolske radnje.

Ja bih hteo da se ovi momenti u odnosima imperfekta i perfekta po značenju uvek imaju na umu jer ovo stanovište, čini mi se, treba da obuhvati ključne pozicije u razmatranju bitnih osobina dvaju preteritalnih glagolskih oblika. Kad govorimo o imperfektu kao obliku radnje date u procesu, u trajanju, a o perfektu kao obliku radnje u celini, ne treba shvatiti da moramo da ostanemo na pozicijama tradicionalnim da je imperfektu svojstveno pokazivanje radnje koja duže traje, da se njim ističe trajanje radnje. Na to ja ne mislim nikako. Nije posredi ovde nikakva razlika u kvantitativnom smislu toga trajanja, niti tu ima šta da se ističe, ili ne ističe, jednim ili drugim oblikom (rečeno je gore da

je to jednako dato na jedan ili drugi način). Radi se o tome što se može na jedan način da se subjekat glagolske radnje da u toku svoje radnje u prošlosti, — i to se postiže imperfektom, — i na drugi način subjekat se daje u sadašnjosti sa svojom prošlom radnjom; drugim rečima: subjekat se u prvom slučaju daje sa tokom radnje (možda bi zgodno bilo reći projicira se na sam tok radnje), a u drugom slučaju se daje sa radnjom kao gotovom, sa nečim za što hoće da se kaže da je bilo (bez težnje da unesemo slušaoca u tok zbivanja (procesa radnje); subjekat se, dakle, ne projicira neposredno na tok radnje nego na momente posle njena vršenja, dat je samo odnos radnje u prošlosti sa subjektom radnje u sadašnjosti, kako bi rekao prof. Belić.[1])

4. Biće veoma potrebno da podvrgnemo analizi i još jednu specifičnu nijansu imperfektskog značenja koje dolazi baš u ovom obliku razgovornog jezika — u obliku pitanja i odgovora, i u posebnom odnosu na momenat govora uslovljeno je samo ovim, upitnim oblikom našeg izražavanja. U tome je interesantno naročito to što imperfekat može obeležavati i radnju i takve neposredne prošlosti čije je trajanje prekinuto samim momentom govora, ne više momentima započetog razgovora kao u gornjim primerima nego baš momnetom izgovorene fraze sa imperfektom.

Nijedan drugi glagolski oblik ne može svojom radnjom dodiritati i momenat sadašnjosti a da je, za razliku od prezenta u apsolutnom indikativu, i ne obuhvati. Jedan jedini primer takve upotrebe imperfekta može se naći u citiranim tekstovima u našoj naučnoj literaturi. U narodnoj pripoveci (Vukovoj) C a r e v z e t i k r i l a t a b a b a stoji na jednom mestu: »Sad carski zet uzme ovijeh devet stotina i devedeset i pet ljudi i svoju ženu, pa se krene na put. Idući tako, nađe jednog čoeka koji se bijaše sagnuo uvom k zemlji i tako stajaše«. Sad mu carski zet reče: »Pomozi bog, brate!« a on mu odgovori: »Bog ti pomogao!« »A šta tu radiš?« »Vala ništa, tek besposlen, pa s l u š a h kako trava raste«. Stojićević, navodeći ovaj primer (op. cit., 122), dobro kaže da imperfekat s l u š a h označava neposrednu prošlost (nije dobro što kaže da bi to mogao biti i aorist). Samo je trebalo primetiti da se ova prošlost razlikuje od svih prošlosti koju inače mogu pokazivati preteritalni oblici tim što ona u odnosu na momenat sadašnjosti, svojom bliskošću, dodirivanjem momenta sadašnjosti, zauzima posebno mesto. I zato dolazi t o što St. dalje kaže: »Mogao bi se upotrebiti i prezent s l u š a m, što bi bila stvar stanovišta onoga koji govori, tj. da li smatra da je slušanje završeno ili da još nije završeno«. U drugom sličnom odgovoru, malo dalje u istoj pripoveci, kako je primetio i St., drugo lice (drugi čovek) na isto pitanje upotrebilo je prezent: »A šta radiš?« reče mu carski zet. »Vala ništa, jutros malo podoručkovah, pa se ovde svratih na ovu vodicu te malo pijnuh i g l e d a m kako se ovi crvići sickaju bez vode«. U jednom slučaju se stvarno misli na prekid radnje, koji može biti i definitivan, ili se može slušanje nastaviti, to je, na koncu, za sabesednike u datom momentu svejedno, — a u drugom slučaju govorno lice neće da kaže da radnja već pripada prošlosti, — ne smatra da je tim g l e d a n j e u ovom slučaju završeno.

---

[1]) I s t o r i j a s r p s k h r v a t s k o g j e z i k a, knj. II, sv. 2: R e č i s a konjungacijom, Beograd 1951, str 234.

U svakom slučaju, ova se radnja, obeležena imperfektom, — iako se za dlaku razlikuje od prezentske radnje u apsolutnom indikativu, može u svesti govornog lica projicirati na prošlost; videćemo docnije da se ona može i drukčije interpretirati, ali slični primeri koje ću navesti i podvrći analizi, mislim da će ipak pokazati u ovom smislu, kako je to i Stojićević shvatio, vrednost imperfekta: s l u š a h kako trava raste, ili da je rečeno: g l e d a h kako trava raste, znači: do ovog momenta kad izgovaram ovo vršio sam radnju (vidi i niže). Specifičnost ove ovakve upotrebe imperfekta očita je, — radnja je, što to nigde drugde nije slučaj, prekinuta samim momentom odgovora. U momentu pitanja ona je još trajala, tako da pitalac nije mogao upotrebiti koji drugi oblik nego prezent u njegovoj pravoj — apsolutnoj i indikativnoj upotrebi. Umesto odgovora sa prezentom, kako bi se očekivalo, došao je imperfekat. Zašto je to trebalo tako da bude? Ovde je mogla nastupiti potreba jedino u tom smislu da se najneposrednija prošlost diferencira od sadašnjosti. Da je govorno lice imalo u svesti kontinuirano trajanje radnje u neposrednoj prošlosti i sadašnjosti, odgovorilo bi prezentom: s l u š a m kako trava raste. Ali se nešto drugo odrazilo u njegovoj svesti. Radnja nije pitanjem prekinuta, pitalac je svojim pitanjem mogao pomesti njen tok, ali je (tako se to odrazilo u svesti govornog lica) konačan prekid radnje nastupio u momentu odgovora i upitani je bio načisto s tim da nema više mesta trajanju glagolske radnje. Čim je potpun razgovor nastupio, pažnja na travu i njeno rastenje bila je prekinuta. I, interesantno je, nijedan drugi oblik nije mogao to ovako precizno izraziti kao imperfekat. Da je upotrebljen aorist: s l ȗ š a h kako trava raste, — indicirao bi izvesnu odmaknutost radnje u prošlosti, neka je ona i neposredna, — aoristom izvršena, ona se ne može dodirivati sa momentom sadašnjosti. I zato aoristu ni ovde nije bilo mesta. Isto to važi i za perfekat: s l u š a o s a m kako trava raste — moglo je biti rečeno (lakše nego da se upotrebi aorist), ali bi se i ovim oblikom više indicirala odmaknutost radnje od momenta govora, a, osim toga, perfekat bi upućivao i na neko duže trajanje (podrazumevalo bi se da nije sasvim skoro i počela); a imperfektom hoće da se usretsredi pažnja baš na momenat kad je palo pitanje, kad je radnja još bila u procesu, — a sve ostalo je — i njeno trajanje i njena gotovost (iako je radnja stvarno gotova) sasvim zanemareno. I ovde, kao što se vidi, ne daje se tok radnje kao celina (kao što bi to bilo da je upotrebljen aorist ili perfekat), nego se daje samo u njenom procesu. Prekid radnje dat je u samoj govornoj situaciji, nju daje čitav kontekst pitanja i odgovora, — imperfekta se, ako to možemo tako reći, to ništa ne tiče, on sam sobom daje samo momente procesa, tu je težište njegova značenja.

U krajnjoj liniji uzeto, imperfekat je i ovde sa svojim pravim svojstvom, diktirala ga je govornom licu njegova najosnovnija osobina — usretsređivanje pažnje na momente u toku same radnje, dok je ona trajala. Sama po sebi radnja nije data u kakvim granicama trajanja, njeno trajanje, tako da kažemo, nije dobilo ni kakav neodređeni vremenski okvir, — vremenska tačka prekida, na poseban način data, ni ovde ne može imati vrednost vremenskog uokvirivanja radnje, jer ona na sekundaran način, i u jednom obliku kome nije svojstveno da radnju vremenski uokviruje, daje vremensko ograničenje (o tome vidi niže).

Razlika između imperfekta u primeru iz Vukove priče Šta ti je i ovoga ovde nije velika, ona se ogleda u nijansama ,ali njena suština se jasno ogleda u odnosu na druge oblike koji bi za ovakve izražajne obrte mogli doći u obzir da se upotrebe. U slučaju: e ja mišljah zub te boli — od momenta govora govornog lica (kada je sami imperfekat upotrebljen) neposrednu prošlost vremenski deli odgovor pitanog (ujede me zmija), — radnja (stanje) je bar u trenucima odvojena od govornog momenta (mišljah do ovog prethodnog momenta, a ne baš do ovog momenta u kom govorim), a u ovom drugom slučaju, videli smo, jasno se radnja dodiruje s momentom sadašnjosti. I treba videti i to da, iako aorist ni u jednom ni u drugom slučaju, jednako, ne dolazi lako u obzir za ovakvu upotrebu, perfekat se bar do izvesne mere nijansira u mogućnostima zamenjivanja imperfekta (u prvom slučaju je lakša zamenljivost, u drugom, iako je moguća, pomera značenje u smislu odnosa na momenat govora). A u zamenljivosti prezentom, koja je najprirodnija i u jednom i u drugom slučaju, nastaje suštinska razlika prezentske vrednosti: u prvom slučaju prezent upotrebljen mesto imperfekta, kao što smo videli, pripada jasno relativskoj vremenskoj kategoriji, u a drugom, u slivanju momenata prošlosti i sadašnjosti, prezent dobija smisao svoje prave vremenske kategorije — apsolutnog indikativa.

Radi boljeg ilustrovanja stvari, radi toga da se ne bi mislilo kako je i ovaj izražajni obrt sa imperfektom nešto neobičniji, pa je eto mogao biti pronađen ranije samo jedan primer, — biće potrebno pokazati običnost i ovakve upotrebe njegove u govornom jeziku. Primeri: Šta to radiš? — Evo kuvah ručak. — Pitanje je više retorski postavljeno, jer pitalac, u stvari, i zna šta mu sabesednik radi. Odgovor u perfektu ili aoristu nije mogao doći, jer bi takav odgovor odvojio radnju od sadašnjosti, a u ovakvom slučaju ona ne može biti odvojena. Imperfekat je došao, kao i u gore analiziranom primeru, da pokaže samo proces radnje, koju je govorno lice vršilo i u momentu kad je palo pitanje. Radnja se, istina, vrši i u momentu odgovora, ali govorno lice svojim odgovorom to zanemaruje, ono hoće njim da kaže da je vršilo radnju do momenta odgovora, kad ono svoju pažnju (bar za momenat) više ne posvećuje radnji o kojoj je reč nego sabesednikovu pitanju. Radnja je za momenat prekinuta, to je onaj momenat koji pripada sadašnjosti, — ona će se, svakako, po prirodi same stvari, nastaviti, ali to što će se nastaviti pripada više budućnosti. Sve je to, kao što vidimo, zanemareno u momentu odgovora, glavno je da se u odgovoru skrene pažnja na sam proces radnje do samog momenta kad se odgovara. Jedino, dakle, imperfekat može biti iskorišten ovako, da se, ne vodeći računa o prošloj radnji kao celini, o njenoj gotovosti, pokaže neposredno samo radnja u procesu, a sve ostalo da se ostavi samoj situaciji da ona sama sobom to kaže. I samo zato je moguće ovako dodirivanje imperfekta i prezenta, i samo zato je moguće da se radnja imperfekta na neki indirektan način odnosi i na sadašnjost.

Ili, uzmimo dalje slične primere, koji će u suštini pokazivati isto, a razlika u odnosu na momenat sadašnjosti proisticaće iz same situacije, i donekle iz semantičkih vrednosti samih glagola. Na pitanje: Čime se to zanimaš? odgovor može sleditи: Evo čitah nešto interesantno u novinama. Govorno lice to odgovara sa novinama u ruci, radnja čitanja je mogla biti prekinuta samim momentom odgovora (po čemu bi i ovaj primer bio identičan sa gornja dva), može biti prekinuta pitanjem (koji

momenat pre odgovora), može biti prekinuta dolaskom odnekuda onoga ko je postavio pitanje, — to je uglavnom svejedno, misli se na jednu radnju koja je momentano prekinuta, a zanemaruje se u svesti govornoga lica sve ostalo (hoće li biti nastavljena, ili je prekid stalan, ne misli se na radnju kao celinu, ne misli se, u krajnjoj liniji, ni na njenu ograničenost, osim što je ograničenost data tim samim što postoji prekid radnje). Da je odgovor sledio sa aoristom (koji bi ovde mogao biti upotrebljen), onda bi prekid bio naglašen i time bi ona dobila smisao gotovosti, time bi se htelo da ona bude data kao jedna celina procesa.

Ako nekoga zastanemo pri radnji košenja pa ga upitamo: Šta to radiš? (opet retorsko pitanje), on nam opet može odgovoriti: K o s a k (= k o š a h) ovo malo ječma da mi ne prezrene — i sl. To će nam upitani reći pošto je stao, držeći kosu u ruci, kad je, upravo radi odgovora i radi razgovora, prekinuo košenje, ne s namerom da ga sasvim prekine nego da ga nastavi, a svestan je čovek toga da će njegov dalji rad pripadati budućnosti. Eto u tom smislu treba tumačiti imperfekatsku vrednost u ovom i svim ovakvim primerima.[1]) Ništa ovde ne zavisi u upotrebi imperfekta i njegovu značenju od toga što imamo posla većinom sa takozvanim retorskim pitanjima, bez toga to jednako tako ide.

Ovaj primer će, mislim, biti najinteresantniji između ovakvih i najjasnije će nam moći pokazati suštinsku vrednost ovakvog imperfekta. Na pitanje: O čemu sad misliš? (O čemu tako duboko misliš? — i sl.) upitani može odgovoriti: M i š l j a h nešto o onom našem jučerašnjem razgovoru. Šta ovo opet sve jedno s drugim znači? Proces mišljenja, u svesti upitnaoga, vršio se i u momentu kad je o njemu palo pitanje, — za momenat odgovara, kad je trebalo da padne odgovor, to je više bila prošlost (iako prošlost u dodiru sa sadašnjošću, ali ipak prošlost) i ona je izrečena imperfektom. Imperfekat je jedini bio tu sposoban da i takvu prošlost diferencira od sadašnjosti. Pošto su mu stajala na raspoloženju i tananija sredstva za vremenska diferenciranja radnji u odnosu na momenat govora, — i u samim glagolskim oblicima, govorno lice nije htelo da upotrebi prezent, da kaže da ono što je neposredno momenat pre toga mislilo misli i sad (iako bi i to odgovaralo stvarnosti); — htelo je da se do krajnjih granica posluži mogućnostima kako bi iskazalo da se mišljenje o kojem se pita vremenski razlikuje od onoga što je nastupilo posle toga. Radnja od razgovora o tome, kada to mišljenje nije samo stvar prvobitnog subjekta, u čijoj se glavi malo pre razvijala misao, ne pripada samo govornom licu, — sad je mišljenje o jučerašnjem razgovoru ne samo u usko subjektivnoj (govornog lica) nego u sferi dijaloške zajednice (govornog lica i sagovornika). Da nije imperfekta kao posebnog izražajnog sredstva i za ovakve tananosti, bez svega ovoga bi se moglo, ali kad je on tu da po svojim bitnim osobinama može i u te svrhe poslužiti, govorno lice će se eto i tu njime koristiti.

Treba samo još napomenuti da u oblicima razgovora, u izrazima

---

[1]) U ovakvoj situaciji može radnja imperfekta biti data i u drugom smislu, u modalnoj nijansi — sa nekim značenjem potcenjivanja svoga rada (vidi kod Sladojevića, JF XX, str. 22, i ovde dole interpretiranje imperfekatske radnje za sadašnjost), ali i bez toga, u čistom vremenskom (indikativnom) smislu može u svesti govornog lica biti interpretirano imperfekatsko značenje.

najviše upitno-saopštajne frazeclogije, može biti prelaznih stupnjeva od jedne nijanse imperfekatskih značenja do druge u odnosu na momenat govora, u smislu vremenske vrednosti za neposrednu prošlost. Ovde je potrebno setiti se Njegoševih stihova u razgovoru s Vukom Mandušićem u snu. Dok Mandušić priča u snu o snahi Milonjića bana, knez Janko će mu reći: Danu Vuče, šta ono z b o r a š e za našega bana Milonjića... Ovo z b o r a š e odnosi se u jednu ruku na sve ono što je Mandušić govorio do momenta pitanja, te bi u izvesnom smislu i ovaj primer mogao biti identičan sa primerom: s l u š a h kako trava raste, a na drugoj strani, po tome što Mandušić ni sad neće prestati da govori (što knezovi baš i hoće to da bude), imamo posla sa slučajem bliskim ovome gore: m i š l j a h o jučerašnjem našem razgovoru. Nijedan od ova dva primera ne može, jasno je, ništa gubiti od svog čisto vremenskog značenja, ne može se odraziti u smislu kakve modalnosti (vidi o ovom poslednjem primeru i dole).

B. Imperfekat u obuhvatanju sadašnjosti

1. U nijansama značenja o kojima sam malopre govorio mogli smo videti kako se imperfekat po svojoj radnji može vremenski dodirivati sa momentom sadašnjosti, i kako je, tu sadašnjost, osim toga, u posebnim nijansama svoga značenja, u vezi sa kontekstom, može indirektno u neku ruku i obuhvatiti. Ali, osim svega ovoga, bez veze sa pitanjem i upitno-saopštijnim oblikom naše fraze, imperfekat se može i na drugi način direktnije, na poseban način direktnije, odnositi na sadašnjost, obuhvatajući je potpuno svojim vremenom trajanja. Za razliku od gornjih slučajeva, za ovo obuhvatanje sadašnjosti ne dolazi imperfekat iz neke, da tako kažemo, perspektive prošlosti (neposredne prošlosti), nego je on sav sam sobom dospeo u sferu sadašnjosti, i samo njoj služi (a prošlost i budućnost tu učestvuju toliko koliko učestvuju i u svakoj sadašnjosti — u sferama glagolskih vremenskih kategorija). Ova posebna upotreba imperfekta, o kojoj ovde mislim da govorim, istina nije čisto vremenska, — ona je modalnoga karaktera, ali je ipak ovde mesto da se o njoj govori, jer i kad je modalnog karatkera, vremenski oblik uvek ima i svoje vremenske odnose, u granicama modalnog, neindikativnog relativa. Na ovakvu upotrebu imperfekta ukazao sam u svojoj studiji o govoru Pive i Drobnjaka (JF, XVII, str. 87—88) i ja ću ovde poći od tamo datih primera: 1) š ć a k danas u Voču (Foču); š ć a k sad pokositi ono malo u Polju, no mi ne more kosa; š ć a k prodati (prodao bih) dvoe—troe jagnjadi; š ć a k da te vidu; 2) t r e b a š e mi dvaes dinara pa nemam dok što prodam..., 3) m o g a s m o posiđet malo; 4) m o r a k danas u ovštinu; 5) b i j a k nauman malo staje načinjet; b i j a š e, bogami, lijepa mala, da se može održati; 6) šta imaš živo? — i m a k nako dvaes brava, dvije krave i dva vola..; 7) m i š l j a s m o mobu kupit u petak, moleći boga; 8) r a đ a s m o svi da ga n a ć e r a m o, ne bi li se oženio.

Nema nikakve sumnje da se imperfekatske radnje, ovde date, odnose na samu sadašnjost: š ć a k danas u Voču — znači (u vremenskom smislu) što i: h o ć u danas u Foču, — n a m e r a v a m ići u Foču (a razlika je u nijansama samo u smislu modalnosti); t r e b a š e mi dvaes dinara... znači što i: t r e b a mi dvadeset dinara (u vremenskom smislu), a smisao modalnosti pokazuje i ovaj izraz tim što bi on obično bio za-

menjen izrazom: t r e b a l o b i mi dvadeset dinara, gde je potencijal u svojoj modalnoj vrednosti); m o g a s m o malo posideti — znači: m o ž e m o posideti (da ti hoćeš, — jasno modalno značenje); m o r a k danas u ovštinu — znači: m o r a m —, što bi bilo jednako rečeno i: m o r a o b i h danas otići u opštinu; i m a k nako dvaes brava... — znači u stvari: i m a m... dvadeset brava..., r a đ a s m o svi da ga naćeramo ne bi li se oženio — dato je opet potpuno u prezentskoj situaciji kao da je rečeno: r a d i m o svi da ga oženimo; m i š l j a s m o mobu kupit u petak... ima vrednost izraza: m i s l i m o da kupimo mobu u petak (sad mislimo o tome, — sa nijansom razlike, opet, u modalnom smislu) — itd.

Na ovakvoj upotrebi imperfekta, koju sam okarakterisao po odnosu vremenskih momenata kao prezentsku, zadržali su se sa svojim interpretacijama Stojićević i Sladojević u pominjanim radovima. Radi razjašnjavanja izvesnih momenata, radi potpunijeg razumevanja stvari, na tim interpretacijama moram se malo iscrpnije zadržati.

2. Pre svega, da shvati pravu vrednost ovakvog imperfekta, Stojićeviću je smetalo to što je ovakva uoptreba ovoga oblika bila daleko od njegova jezičkog osećanja. On je i inače svoje jezičko osećanje za upotrebu imperfekta izgradio na pisanom tekstu, a pošto, bar u potpunoj meri, ovakvu njegovu upotrebu nije tamo mogao naći, ona je za Stojićevića bila nova i on je ni izdaleka nije mogao pravilno osetiti ni protumačiti. Za njega je bilo nezgodno i to, kako i sam kaže, što su m o j i p r i m e r i dati »istrgnuti iz govora da ne možemo uvek sa sigurnošću znati šta oni upravo označavaju«.[1]) Zato on kaže: »Tako na pr. »m ô r ā k danas u ovštinu« može značiti ili da je govornik već bio u opštini ili da još nije bio. U prvom slučaju imali bismo imperf. (valjda bi mogao biti upotrebljen i aorist) u svojoj pravoj ili indikativnoj upotrebi«. Odmah da ukažem na to da Stojićevića od početka njegova tumačenja ovih primera nije moglo poslužiti ispravno jezičko osećanje. Da bi stvar bila jasnija i onima kojima je ovakav imperfekat u upotrebi nešto sasvim strano (za one kao što je to slučaj — videćemo — sa Sladojevićem, koji živo osećaju i ovakav imperfekat, to ne bi bilo potrebno), uzeću ovde isti primer u širem kontekstu: Zrelo mi je žito pa bik stio da ga žnjem, a opet m o r a k danas otići i u opštinu, pa sam se smeo, ne znam šta ću od života. — Ovde je sad bar jasno da su glagolske radnje postavljene u prezentsku situaciju, i da se od prezentske situacije i polazi, pa ne može biti govora o tome da je neko »bio već u opštini«. Ali, i bez toga, St. je pogrešno shvatio da bi za značenje da je govorno lice bilo već u opštini mogao biti upotrebljen imperfekat. Ovakva situacija, da je neko već bio u opštini, zahtevala bi da se radnja obeleži u njenoj celini, u njenoj gotovosti, a za obeležavanje takve radnje, kako smo jasno videli, imperfekat po svojoj prirodi ne služi, i zato on tu ne bi mogao biti ni upotrebljen; tu bi mogao lepo stajati aorist (m ó r a k ili m o r a d o k danas u opštinu). Prema tome, akcentovan oblik imperfekta dobrog poznavaoca svih njegovih osobina, i bez konteksta, treba da uputi na to da se ovde može raditi o imperfektu za obeležavanje — nikako prošle radnje (stanja) nego samo za prezentsku situaciju, kako sam je ja obeležio, ili eventualno za prezentsko-futursku, kako bi je ko drukčije mogao shvatiti. —

[1]) Značenje aorista i imperfekta, str. 118.

St. dalje kaže: »Vukoviću taj primer treba da posluži za onu drugu mogućnost (da govornik još nije bio u opštini — prim. J. V.), te bi se namesto imperfekta (ili aorista) mogao upotrebiti prezent m o r a m ili potencijal m o r a o b i h. Po mojem mišljenju, u ovom primeru bi imperfekt (ili aorist) bio (primarno) figurativno upotrebljen za budućnost. Mogao bi se upotrebiti i prezent m o r a m kao dalji razvitak u jeziku na bazi figurativne upotrebe sa značenjem budućnosti (tako se može reći: m o r a m s u t r a u o p š t i n u).« — Da se zadržimo i na ovoj interpretaciji primera, pre nego pođemo dalje, da ne bismo izgubili iz vida u čemu bi St. mogao bar do izvesne mere imati pravo, a u čemu nas njegovo shvatanje navodi na krivu stazu. Pre svega, treba otstraniti za ovakvo značenje (za drugu St-ćevićevu mogućnost) i upotrebu aorista (na koji se upućuje u zagradi), bilo da se imperfekat m o r a k odnosi na prezentsku situaciju, bilo da se figurativno odnosi na futursku, kako je to hteo da protumači St.. (Čudo je kako St., koji je upotrebu aorista i inače bolje osećao, nije to primetio). — Ne bih se mogao složiti sa tumačenjem da je ovde situacija za prezent m o r a m futurska, iako se ni St-ću ne može poreći pravo da se stvari mogu vremenski shvatiti i u tom pravcu. Stanje glagola m o r a t i, kad je njegov prezent ovako upotrebljen, ne možemo odvojiti od sadašnjosti, od momenta govora, iako je to stanje upućeno na momente budućnosti. Ono što je obuhvaćeno prezentom m o r a m to je, u prvom redu, kako ja to shvatam, baš sadašnjost, pa tek onda kao sekundarni momenat dolazi proponiranje stanja i na budućnost. U svakom slučaju, nije isto: m o r a m danas u opštinu, i: i d e m danas u opštinu, — bar za nijansu tu postoji razlika: u prvom slučaju stanje ne mora biti odvojeno od sadašnjosti, a u drugom, jasno je, čitava prezentska radnja pripada budućnosti (odnosno relativnoj sadašnjosti). Neće jezičko osećanje interpretirati na isti način ni: m o r a m danas u opštinu, — i: m o r a m sutra u opštinu, iako je ovde, svakako, vremenski odnos bliži jedan drugome.

Da bismo stvari mogli, koliko-toliko, bistrije sagledati, citiraću dalje Stojićevićeve reči: »Što se tiče kondicionala m o r a o b i h, to bi bilo nešto drugo, drukčiji način izražavanja i sa drukčijim značenjem: m o r a m u o p š t i n u i m o r a o b i h u o p š t i n u nije isto. Kod prezenta je jasno da govornik misli ići u opštinu a kod kondicionala se ne vidi da misli ići. To je jasno za ovaj primer, a ne mora biti jasno i za sve ostale.«

St-ću bi bilo nešto jasnije da je imao, kao što sad imamo, pred sobom širi tekst, pa da vidi da se i kod prezenta jasno ne vidi da »govornik« misli ići u opštinu, — i ja sam stvarno kriv što u širem kontekstu bar po koga od ovakvih primera nisam jasnije obeležio bližu vezu po značenju između kondicionala i imperfekta (mislio sam da će sve ovo i bez toga biti jasno).Govorno lice se u našem primeru, kako je on ovde dat, lomi između dve mogućnosti: treba da se žanje žito, a dužnost ga tera da ode u opštinu. Ono ovim što je rečeno ne misli odlučno da je opredeljeno za jednu ili drugu radnju, i zato bi ovde baš na mestu bilo da je rečeno m o r a o b i h (ili t r e b a l o b i i sl.). Tačno je i St. primetio da ovi glagoli (m o r a t i, t r e b a t i, h t e t i) »smeraju u budućnost«, i da oni »od česti tako dobivaju modalno značenje«. I baš tu u dobijanju modalnog značenja oni su omogućili svome imperfektu da se upotrebi i za radnju sa vremenskim prostiranjem na sadašnjost, a sa smeranjem u budućnost kao sa sekundarnim momentom (koje smeranje potiče od nijanse modalnosti što ga

primaju prezentska značenja njihovih oblika). Valja imati na umu i ovo: da se imperfekat u odnosu na upotrebu perfekta i aorista izdvaja i tim što njegova radnja ni inače ne može s v a pripadati budućnosti, (relativna futurska prošlost), i ono što mu nije u prirodi inače, teško da on to može primiti i u svojoj posebnoj upotrebi ovde.

Prezentsku situaciju bez ikakvog smeranja u budućnost, imamo, van svake sumnje, u izrazima: Šta imaš živo? — I m a k nako dvaes brava, dva vola i dvije krave (ovde je tekst dovoljan da se razume pravo značenje). St. je osetio da se ovde ne može shvatiti smeranje u budućnost, ali opet, iz razumljivog nedostatka osećanja i za ovakav imperfekat, nije u potpunosti shvatio značenje u vezi sa situacijom u kojoj su fraze date. On kaže: »To je moglo biti rečeno ne u staji ili uopšte kad je stoka pred očima, već na osnovu stanja koje je bilo pred govorom, a prostonarodni mentalitet upućuje na opreznost«. Nije u tome stvar, — nikakva nesigurnost u ono što od mala (živa) stvarno u momentu postoji, nikakva opreznost ne nalaže ovde govornom licu da bi reklo nešto drugo kad »živo« nije pred očima, ali nije isključeno da se baš ovako kaže kad je i stoka i čitav imetak pred očima. Na isti ovakav način može se voditi razgovor: A: »Eto imaš dosta ovaca (ovce su pred očima obaju sagovornika). — B: I m a k, vala bogu, dosta, ako ig mognem izraniti. — Ovome više netreba nikakvo objašnjenje, ni u pogledu prezentske situacije (ona je stvarno tu), ni u pogledu prostora — gde će se to reći.

U istom smislu St. je loše protumačio još jedan primer, za koji ne može inače biti reči o smeranju u budućnost. Za primer: b j e š e mi zrelo žito, pa š ć a h sutra da znjem — on kaže: »za impf. b j e š e važi isto što sam rekao za prethodni primer: to nije moglo biti rečeno na njivi samoj, nego kasnije, kad njiva njie više pred očima. Drukčije je sa š ć a h: i tu je u osnovi indikativni imperfekt, ali od glagola koji lako prelazi u modalno značenje, te bi se taj imperfekt mogao zameniti kondicionalom, što ništa ne smeta da imperfekt š ć a h primarno pretstavlja oblik za vreme u indikativnoj upotrebi«. — Stvarno je primer zabeležen ne na njivi nego daleko od njive, pa kad bi se samo u takvoj situaciji vremenskih i prostornih odnosa moglo ovako reći, St. bi imao potpuno pravo. Govorno lice je ranije primetilo da je žito zrelo,pa sad to napominje, i to bi u stvari bio imperfekat one vremenske prirode koje su i primeri što smo ih analizirali pre ove modalne prezentske kategorije (kako sam je ja okarakterisao). Ali šta ćemo ako se to može reći, kao što stvarno može, kad su sabesednici oba na njivi i kad govorno lice, sopstvenik, sad baš prvi put konstatuje da mu je žito zrelo? Nikakve stvarne razlike nema u mogućnostima da se to kaže kraj njive ili negde kilometrima daleko od nje. I zato sam po svom jezičkom osećanju, kako sam ga iz detinjstva poneo, slušajući ovakve izraze nebrojeno puta, mogao tretirati i slučaj kad se ovako govori i daleko od njive, i nisam tražio da u pero uhvatim govor kad se on vrši baš pored njive. Za primer š ć a k St. je dobro osetio da on po vrednosti odgovara kondicionalu, a kad stvar tako stoji, onda ne bi trebalo dalje ići da se šta drugo kaže nego da je ovaj imperfekat od glagola koji »lako prelazi u modalno značenje«, — i da je tim putem, kako bih ja sad rekao, prešao u sferu sadašnjosti, sa izvesnim »smeranjem u budućnost«, kako je to dobro mogao St. reći. Od primarnog značenja indikativnog (po mojoj terminologiji ne apsolutnoindikativnog, nego samo indikativnog), moglo je nastati, naročito kod ovog glagola, neindi-

kativno značenje modalno, — samo u tom smislu mogu prihvatiti St-ćevićevu primarnu indikativnost.

3. Sladojević je sasvim pravilno shvatio ove primere kao modalne za prezentsku situaciju, kako sam ih i ja ranije interpretirao, i kako ih je, istovremeno, interpretirao i Br. Miletić u crnničkom govoru (v. kod Sladojevića JF XX, str. 222). Sl. je vrlo tanano osećanje pokazao u shvatanju ovakvih primera kad kaže da se ovde imperfekat upotrebljava »kad se želi da ublaži pravo značenje glagola koje bi on imao u prezentu ili uopšte da se izrazi stav govornoga lica prema vršenju radnje kao napr. omalovažavanje svega rada, nezadovoljstvo, neka sumnja, nesigurnost u namjeri ili ma šta u tome smislu u jačoj ili slabijoj mjeri; takva se upotreba javlja iz učtivosti«.[1]) Gotovo se ništa bolje ne bi moglo reći da se okarakteriše ovakav imperfekat u smislu nijansiranja modalnosti. Ljubišin primer, koji je kod Sl-ća citiran na prvom mestu: Ž e l j a h se s tobom porazgovarati, nego hajdemo, ako ćeš u kakvu krčmu, da štogod očebrsnemo — pokazivao bi u imperfektu ž e l j a h, sa čitavim izrazom, nijansu molbe. Neko bi ko dobro ne oseća ovakav imperfekat shvatio da se odnosi na prošlost, pa da se sad želja izriče, ali nije tako, — Sl. je to dobro osetio kad je i ovaj primer sa glagolom ž e l e t i uvrstio u upotrebu imperfekta o kojoj govorimo.

Ja sam odavno svoj raniji primer: i m a k nako dvaes brava, dvije krave i dva vola, i slične primere s imperfektom glagola i m a t i, u svojim predavanjima tumačio u vezi sa stavom, sa nijansom stava, nesigurnosti (ne momentane nesigurnosti). Sopstvenik stvarno hoće tim da kaže da on i m a pomenuti broj stoke, ali da je to što ima, i sve drugo što poseduje, ipak u nečijim drugim rukama, — sve je izloženo raznim okolnostima, pa može lako da se i nema. Razumljiv je ovde prostonarodni mentalitet, kako je to zgodno rekao i Stojčević, — zle godine, bolesti stoke, eksploatacija u raznim vidovima izgradila je nešto posebno u mentalitetu sopstvenika da on »oprezno« govori o onome što i m a, da se i m a t i u subjektivnom odnosu uopšte shvata sa stavom nesigurnosti. — U primeru: b j e š e mi ovo žito zrelo... modalnost je izražena na drugi način. Ovde je posredi najobičnije ublažavanje tvrdnje, za nijansu ublažena tvrdnja. Žito je zrelo, ali o tome da li je sasvim zrelo, mogu mišljenja biti različita; — po nahođenju sopstvenika ono je zrelo, — ali on ne mora biti siguran da bi mu to i sabesednik potvrdio, — zato je on to tako i rekao. I tako slično, — uvek posreduje neka nijansa modalnosti, neki momenat

---

[1]) Sličnu upotrebu, sa posebnim stavom govornog lica (što znači sa nijansom modalnosti), u značenju sadašnjosti može imperfekat dobiti i u francuskom jeziku. P. Skok, u P r e g l e d u f r a n c u s k e g r a m a t i k e, dio drugi (Zagreb 1939, str. 133), navodi primere iz starofrancuskog i iz klasičnog francuskog jezika. Takav imperfekat obeležen je »kao imperfekat skromnosti ili čednosti (imperfectum modestiae), jer time što se sadašnje djelo meće u prošlost izražava se nenasrtljivost.« Francuski savremeni primeri: J e v o u l a i s vous demander. Je venaiz vous prier, koje Skok navodi za ovakvu upotrebu u skromnosti, odgovaraju i našoj upotrebi u primeru: Š ć a h te zamoliti, i sl. (učtivost), samo nije tačna Skokova tvrdnja da ovome potpuno odgovara i naše: Htjedoh vam reći, jer se aorist i u modalnom smislu projicira na prošlost. Sličnu, modalnu, upotrebu imperfekta imali smo još i u latinskom jeziku: D e m a e n e t u m u o l e b a m (=hoćah da vidim Demeneta) — v. Alfred Ernout et François Thomas: S y n t a x e l a t i n e, Paris, 1953, str. 222.

u stavu govornog lica kad hoće da se upotrebi imperfekat ovakvoga značenja.

Svakako će biti tačno, to i ja sad vidim, da broj glagola koji se mogu javiti u ovakvom posebnom značenju imperfekta nije ograničen na onaj što sam ga ja naveo na pomenutom mestu, a i na broj glagola koje je Miletić primetio u crnničkom govoru. Biće tu još podobar možda broj glagola koji nisu po prirodi takvi da sami upućuju na modalnost, da je uslovljavaju, — osim glagola i m a t i i b i t i, glagola koje sam ja jedine od takvih pomenuo. — Osim toga što je Sl. lepo napomenuo za nijanse modalnosti kojima se u tom smislu može bojiti stav nesigurnosti, za ovakvu upotrebu, naročito pored omalovažavanja radnje koju vrši govorno lice, posebno ovde dolazi u obzir i nesigurnost u uspeh u vršenju radnje. To je karakteristično za najobičnije, svakidanje izraze u kojima se može upotrebiti glagol t r a ž i t i. Navešću koji primer, koji nedvosmisleno pokazuje prezentsku vremensku vrednost imperfekta. Lice koje ide tamo i ovamo tražeći, recimo, ovce reći će: T r a ž a h ovce, pa ne mogu nide da ih nađem. Ovo ne treba protumačiti u smislu gore pokazanih primera gde smo konstatovali prekid radnje (tako da i ova imperfekatska radnja pripada onoj našoj najneposrednijoj prošlosti), nego je i u momentu kad su ove reči izgovorene pažnja govornog lica sva skoncentrisana baš na traženje datog objekta (ovaca), — ni za momenat se traženje ne prekida. Može u datom slučaju biti i prizvuk apelovanja na sabesednika sa tračkom nade da i on može biti od pomoći da se izgubljene ovce pronadu. Ovde ne može biti reči o kakvoj nesigurnosti da govorno lice ne vrši radnju baš u momentu kad ono o njoj govori; ne može se govoriti ni o najobičnijem potcenjivanju radnje, da se ona slabo vrši (govorno lice je baš u napregnutosti njena vršenja); ali je posredi nesigurnost u uspeh, bojazan govornoga lica da stvarno neće moći da nađe ovce (s te strane samo se može radnja potcenjivati), — i baš ova nesigurnost u uspeh na svoj način određuje stav govornog lica prema radnji, koji je na izvestan svoj način dat u smislu modalnosti. Svaka bojazn da će uspešan ishod date radnje potpuno izostati, ma u kolikoj meri se ona javlja u stvari, može da nijansira stav govornog lica, pa da ono kaže da ne vrši radnju u potpunom smislu, nego da sumnja u vrednost vršenja radnje. Imperfekat, glagolski oblik koji je, kako smo jasno videli, dospeo u prezentsku situaciju služeći bojama modalnosti, došao je i ovde kao zgodno sredstvo da direktno posluži vrsti određivanja u stavu govornog lica prema vršenju radnje (ne u smislu sumnje u radnju samu, nego u smislu određivanja njene vrednosti, njene korisnosti). Da je radnja u ovom datom slučaju obeležena prezentom: t r a ž i m ovce pa ne mogu da ih nađem, — sve bi bilo rečeno na neposredan način: prezent je indikativan, apsolutnoindikativan, dosadašnje traženje je bezuspešno, ali ja i dalje t r a ž i m, zasad ne mogu da nađem ovce — sve je rečeno u indikativnom smislu. I ako samo stanje u uspeh postoji, kad se to kaže na jedan najobičniji način, glagolski oblik sam za sebe nije nosilac, ni za nijansu, kakve modalnosti. Nisu, dakle, u ovom drugom slučaju upotrebljena glagolska jezička sredstva, specifično za to upotrebljiva, da se obeleži nešto posebno u stavu govornog lica u odnosu na samu radnju i njenu vrednost. Da nije imperfekat postao upotrebljiv i za ovu nijansu modalnosti, onda bi govorno lice moglo, kao što i može, naći i drugo posebno sredstvo koje služi nijansiranju u smislu modalnsti. Naše lice koje traži ovce, ako mu je stalo baš u ovom smislu da obeleži mo-

dalnost svoje glagolske radnje, može reći, to isto da i ne upotrebi imperfekat: T o b o ž e tražim (u ovom govoru će se reći t o b o ž) ovce, pa ih ne mogu da nađem. Modalna reč t o b o ž e, kojoj je kao i drugim sličnim rečima funkcija da nijansira rečenicu u smislu modalnosti, ovde ne može dovesti u sumnju samo vršenje radnje (jer je očito da se ona vrši), — a ona ovde samo ima ulogu da modalno nijansira vrednost date radnje. I ovo upoređenje dvaju izraza može pokazati modalni karakter imperfekta, i prirodu njegove modalne vrednosti.

Karakterističan bi u ovom smislu bio i glagol g l e d a t i sa mogućnošću upotrebe imperfekta u ovom smislu. Npr.: g l e d a h, neću li uvatiti (uhvatiti) koju paru da kupim malo žita ovoj deci, — izgovoreno onda kad čovek stvarno misli o načinu na koji će »uhvatiti malo para«, kad o tome radi (nešto je pripremilo eventualno da proda); — imperfekat pokazuje radnju (stanje) sa obuhvatanjem sadašnjosti, a modalnost je u tome što vlada neka nesigurnost, bojazan hoće li se uspeti da se kako treba ostvari namera izražena imperfektom. Naravno, ovde je posredi, pored onoga što se semantički dodiruju t r a ž i t i i g l e d a t i, u ovom posebnom značenju, i upućivanje samog glagola, opet u ovoj vrednosti, na modalnost čitavog rečeničkog sadržaja. Ovde je posebnost u sekundarnoj sematičkoj vrednosti glag. g l e d t i: on svojim ovde datim značenjem uslovljava modalnost (kao gore n a m j e r a v a t i i sl.).

4. O ovakvoj upotrebi imperfekta, u vremenskoj sferi sadašnjosti, pre primera koje sam ja izneo iz govornog jezika, nije se mnogo znalo, pa se zato nije o njoj, razume se ni govorio, — iako ona, po mom mišljenju, ima veliku principsku vrednost i za objašnjavanje primarnih svojstava ovoga oblika (v. i niže o tome). Samo je Maretić, od ranijih ispitivača upotrebe naših glagolskih oblika, skrenuo pažnju na upotrebu imperfekta i za radnju u sadašnjosti. Ali, ne znajući i za ovako šire mogućnosti ove upotrebe, on ju je ograničio na upitni oblik rečenice. On je rekao: »Vrlo je rijedak imperfekt za pravu sadašnjost, i to samo u pitanjima: što v e l j a š e? (tj. što v e l i š) tako se u južnom primorju odzivaju žene i djevojke). V. rječn. kod o j č u j., a vi otkle b e s t e (t. j. otkle s t e).«[1]) — Imamo u cvim Maretićevim primerima imperfekte v e l j a š e — prema prezentu v e l i m, i b e s t e od glagola b i t i. Stojićević je interpretirao i ove imperfekte na svoj način: »Ovde imamo dijalekatsku upotrebu, od kojih prva (što veljaše) meni nije neposredno poznata, a druga mi je poznata u obliku: odakle vi (ono) beste? Oboje ovo može se shvatiti kao indikativna upotreba imperfekta, u kojem slučaju š t o v e l j a š e? — pretstavlja neposrednu prošlost, a o d a k l e v i o n o b e s t e? bi baziralo na najobičnijoj osnovnoj upotrebi imperfekta, tj. na s p o m i n j a n j u: govornik iskreno ili tobože (konvencionalno) ne može da se opomene. A mogla bi oba izraza biti shvaćena ne-indikativno: š t o v e l j a š e? kao futur za neposrednu budućnost (na bazi figurativne upotrebe), a o d a k l e b e s t e? s modalnom upotrebom imperfekta« (op. cit., str. 126).

U Stojićevićevu tumačenju, i prema onome što je ovde dosad rečeno o modalnoj upotrebi imperfekta za prezentsku situaciju, ima tačno shvaće-

[1]) G r a m a t i k a i s t i l i s t i k a h r v a t s k o g a i l i s r p s k o g a k n j i ž e v n o g j e z i k a, Zagreb 1931, str. 536.

nih momenata, ali ima i toga što treba odbaciti. Za dijalekatski oblik izraza: š t o v e l j a š e? koji je u pravom smislu dijalekatski, i uz to u jednom ustaljenom izrazu (utvrđen način odazivanja), dobro je St. primetio da se imperfekatski oblik može odnositi na neposrednu prošlost, ali ustaljenost u izrazu pokazuje ipak nešto više: ne reflektuje se neposredna prošlost u potpunom smislu, i na nju se, u pravom smislu shvatanja vremenskih odnosa, više toliko ne misli koliko se u svesti odražava i sadašnjost (kao da je rečeno: šta v e l i š? ili: šta k a ž e š? Čim su ustaljeni izrazi š t a v e l i š?, ili š t a k a ž e š? našli potpunu zamenu u izrazima š t a v e l j a š e, onda je jasno da tu nemamo više posla sa pravom neposrednom prošlošću, nego sa sadašnjošću, — a modalna nijansa se dobija u nekoj vrsti odredivanja stava — kao da bi moglo biti rečeno: šta bi to moglo biti što si mi rekao i sl. (Uostalom, ovakav izraz, kao ustaljen oblik odazivanja, i ne mora se na sasvim normalan način odnositi u smislu indikativnih i modalnih kategorija glagolskih značenja). Ni u kom slučaju za ovaj primer (a, videćemo, to je neprihvatljivo i za drugi) ne može se usvojiti St-ćeva težnja da se on objasni kakvom figurativnom upotrebom u smislu budućnosti. Sa primerom o d a k l e v i (o n o) b e s t e? stvar stoji nešto drukčije. On se, opet, nikako ne može osetiti kao indikativni (pravi vremenski) izraz, nego je modalnog karaktera. Ovde treba odmah primetiti da glagol b i t i sa ovakvom upotrebom imperfekta nije vezan samo za upitni oblik rečenice, iako je ona u takvoj formi izraza najobičnija. Onda, još treba dodati i to da je za ovakvu upotrebu imperfekta karakterističan i glagol z v a t i s e: kako se ti ono z v a š e; kako se z v a š e onaj mladić što pričasmo s njim. U poluupitnom obliku imperfekti bi bili: ti b e š e, čini mi se, iz Tuzle; on se z v a š e, koliko se sjećam, Nikolić (govorno lice i tvrdi i pomalo pita, čekajući da mu sabesednik potvrdi to u što ono, po sećanju, prisećajući se, nije sigurno). Ali i bez primese upitnog smisla može se reći: Ovaj moj prijatelj (o kome ti govorim) b j e š e iz Tuzle (on je stvarno iz Tuzle, nema šta da se menja u odnosu na sadašnjost, ali imperfekat dolazi da u smislu modalnosti obeleži kako se to govori po sećanju (koje ne mora uvek odgovarati stvarnosti). Kako god stvari u tom pravcu mogu biti sigurno ili nesigurno potvrdene, govorno lice može da nijansira svoj stav prema vrednosti onoga što mu obeležava glagol (sa čitavom izrazom), i zato se može poslužiti imperfektom. Sekundarnu ulogu ovde igra to što se imperfekat samo u jednom pravcu može reflektovati i u smislu prošlosti: po tome što sećanje bazira na onome što se u prošlosti sigurno znalo. Da nije nijanse modalnosti, da se oblik (kao i svi slični) reflektuje samo u smislu čisto vremenskih (indikativnih) kategorija, onda bi, naravno, i ova imperfekatska radnja u pravom smislu pripadala prošlosti. Naravno, od čitave situacije će zavisiti to kad se imperfekti u sličnim izrazima mogu reflektovati u čisto vremenskom smislu: b j e š e jedan moj prijatelj iz Tuzle, z v a š e se Nikolić, pa bismo često zametali razgovore (taj prijatelj može i sad, u momentu govora, biti prijatelj, a on se, razume se, i sad tako zove, ali je govornom licu u datom momentu sve to sporedno — njemu izraze nameće prošla situacija o kojoj govori, i on iskorišćava stilska sredstva da i sabesedniku prošla situacija bude predočljivija); — i, na drugi način, u modalnom smislu za sferu sadašnjosti: moj jedan saputnik u vozu b j e š e iz Tuzle, z v a š e se, čini mi se, Nikolić,

pričaše mi o toj stvari: i sad je reč o prošloj situaciji u onome što je glavno u pričanju, a ono što je sporedno ne pripada prošlosti nego baš sadašnjosti, ali je dato sa stavom govornog lica prema tome šta kaže u ovim uzgrednim napomenama; direktna, da i tako kažemo, projekcija vremenska je modalna i ona upućuje na sadašnjost, a indirektna je vremenskog karaktera, i ona upućuje na prošlost). Eto u tom smislu mogu se dobiti potpunija razjašnjenja onoga što je Stojićević samo donekle obeležio pravilno. U smislu budućnosti u ovim baš primerima nema ništa što bi opravdavalo St-ćevu gornju interpretaciju.[1])

5. Mi bismo ovako mogli ići dalje u analizi posebnih glagola koji su prema svojim semantičkim vrednostima, putem modalnosti, koja se, kao što vidimo, u raznim vidovima može manifestovati, dospevali u imperfektu u sferu sadašnjosti, ali nam nije cilj da do krajnjih granica iscrpemo glagolski materijal (koji nam je i dosad mogao pokazati važne prelive u obeležavanju subjektivnog stava, i s te strane je pokazao svoj značaj za naše probleme, i, uz to da kažemo, za probleme koji stoje van granica ovde postavljenih zadataka), nego je važno da u glavnim linijama obeležimo mogućnosti za kretanje imperfekta i u sferama sadašnjosti.

Sad je najvažnije ukazati na činjenicu da je Sladojević u svojoj ovde već često pominjanoj studiji otišao predaleko kad je izišao sa konstatacijom da svaki imperfektivni glagol može dobiti i ovakvu upotrebu imperfekta. Iako, kao što smo videli, u ovom smislu možemo proširivati krug glagola na koje sam ja ukazao (i zatim Miletić), to nije ni izdaleka tačno. — Sl. tamo kaže: »Ovakvu upotrebu su zapazili J. Vuković... i Miletić..., ali oni misle da to važi samo za neke glagole. Međutim, to važi za sve glagole koji imaju imperfekat« (op. cit. 222).

Sl. je to mogao reći zato što je i ona značenja imperfekta o kojima sam ja ovde gore govorio, kao o vremenskim za najneposredniju blisku prošlost, pomešao sa ovim o kojima ovde govorimo i dao im, svima jednako, karakter prezentske modalnosti; — i, uz to, mogao je to reći i zato što je mislio da se svi glagoli imperfektivni, svi bez razlike, mogu upotrebiti i u onom smislu u kom smo videli primer slično: Šta to radiš? — S l u š a h kako trava raste. A, kao što ćemo i dalje to moći razjasniti, to sve nije tačno. To se može, čini mi se, dosta jasno pokazati i kad pođemo od analize drugog tamo datog Sl-ćeva primera »—... kažuj, more, čemu si pripisao ime svetitelju pošto si ikonu pogodio i pare primio? Tu te č e k a h! (Ljubiša II, 54)«. Ovaj Ljubišin primer, za mene je potpuno jasno, ne može biti protumačen u vrednosti koju mu je Sl. dao. Sladojević, koji inače ima vrlo tanano osećanje za imperfekat, i ume sa dobrim lingvinističkim smislom da mu određuje značenja, pošao je ovde od jedne pogrešne osnove. On je, kako ja stvari vidim u njegovu načinu objašnjavanja vrednosti za glagolske oblike, video ovde samo to da bi

---

[1]) Stojićeva figurativna upotreba glagolskih oblika i shvatanje figurativne kategorije značenja kao nečeg posebnog u odnosu na »indikativ« i relativ unosi i inače veliku zbrku u njegova tumačenja upotrebe glagolskih oblika. (Vidi i kod mene u prikazu St-ćevićeve studije, P i t a n j a K n j i ž e v n o s t i j e z i k a, I, str. 181—184, i kod Stevanovića — JF XX, str. 274 i dalje).

Ljubišino lice u priči (pop prilikom ispitivanja na sudu) moglo upotrebiti prezent za pravu sadašnjost, pa je onda i ovu imperfekatsku vrednost izjednačio u vremenskom smislu sa prezentom za pravu sadašnjost. Medutim, to on ne može odbraniti ni sa onog stanovišta sa koga on inače lepo polazi kad tumači modalnost za imperfekat u sferi prave sadašnjosti. Po onome kako lepo karakteriše subjektivni stav govornog lica za prezentski imperfekat, teško da će se ovo moći objasniti ikakvim posebnim stavom, a bez toga bismo zapali u tu nemogućnost da konstatujemo indikativni (u opštem smislu vremenski) imperfekat za pravu sadašnjost.

Važno je ovde uvideti i to da mi ne možemo biti sigurni da li je kod Ljubiše imperfekat ili aorist. Još više nego da je Ljubiša ovde rekao (kroz usta lica u priči): tu te č ē k ā h (imperfekat) imamo pravo pretpostaviti da je rečeno: tu te č ē k a h (aorist). Kako god bilo, Ljubišina situacija jasno pokazuje, to će i Sl. lako osetiti, da je ovde gotovo jednako (ako ne i sasvim jednako, a u slučaju kakve sumnje ja bih pretpostavio prvenstvo za aorist) mogao biti upotrebljen i imperfekat i aorist, kao što su potpuno jednako mogli biti upotrebljeni imperfekat i prezent (t u t e č e k a m). Sva tri oblika, dakle ovde mogu biti zamenljivi jedan drugim (dodajmo još da sasvim lepo ovo mesto odgovara i perfektu t u s a m t e č e k a o). Nema sumnje, ovde je najizričitije od strane govornog lica izrečena glagolska radnja (stanje), u pojačanom vidu konstatacije: nikakvog potcenjivanja radnje (stanja), tu nema nikakve nijanse u smislu učtivosti ili čega drugoga, pri čemu bi se izraz bojio u smislu modalnosti (to je jasno). Može biti reči samo o emocionalnosti, o pojačanom tonu, kao što to stvarno (kad se vidi čitav širi kontekst Ljubišin, to se i jasnije primećuje) i postoji. Ali kad je posredi samo to, emocionalna boja u smislu samo pojačavanja tona (i s tim treba biti načisto), bez ikakve druge primese u smislu pokazivanja stava govornog lica, onda se ne može s opravdanjem govoriti o modalnosti glagolskog oblika. (Meni je poznato da se i prilikom drugih slučajeva određivanja vrednosti za glagolske oblike u posebnim vremenskim situacijama momenti emocionalnog krivo interpretiraju u smislu modalnosti, zato ovo ovde konstatujem, unoseći i ovaj momenat u razmatranje, ali se ovde dalje nemam potrebe zadržavati na njemu, i pored sve njegove važnosti za principsku stranu ovog, ovde nametnutog, pitanja). — Odgovor na pitanje koje nam se ovde neposredno nameće: otkud smo u upotrebi preteritalnih oblika i prezenta dospeli do njihove zamenljivosti, iako su oni, svaki za sebe, na svom pravom mestu, u svom osnovnom značenju (iako ih nije diktirala kakva apsolutnoidikativna i relativnoidikativna razlika)? — nije teško naći, naročito kad se imaju u vidu momenti na koje je u ovim ovde analizama primera za upotrebu imperfekta jasno ukazano. Naime, aorist bi ovde značio blisku prošlost (evo tu te č e k a h sve dosad, — do ovog momenta kad je daskale dao svoje objašnjenje); imperfekat bi pokazivao to isto, samo sa razlikom u tome što je pažnja više upućena na sami tok č e k a n j a, što se ne misli na gotovost stanja, — i u smislu toga što bi sa njim, imperfektom, više ukazivalo na dodirivanje stanja iz prošlosti sa momentom sadašnjosti (eto tu te č e k a h — za sve vreme dok si ti govorio ja sam bio u stavu iščekivanja, pažnja mi je bila skoncentrisana na to u toku opravdavanja, sve do momenta kad sam čuo tvoje poslednje reči); perfekat po svojoj prirodi, sa kontekstom naravno, može sve to obuhvatiti, samo ne ističući stanje u samom toku, ne vezujući prošlo

stanje direktno za momenat sadašnjosti, — dajući dakle radnju (stanje) samo kao celinu); a prezent bi, u smislu onoga što je gore u sličnim slučajevima pokazivano, značio da govorno lice šire shvata sadašnjost — kao situaciju (a ne samo kao usko obuhvaćene momente govora), — moje čekanje traje iz prošlosti i proteže se na sadašnjost (ne misli se na to da je čekanje već prošlo, nego da ono, obuhvatajući sadašnjost situacije, pripada i momentu govora.

Ja tako stvar shvatam zato što je tu posredi semanitička vrednost glagola č e k a t i, sa svojim specifičnostima; inače može se njegova vrednost i drukčije osećati: č e k a n j e se odnosi na prošlu sadašnjost (relativska vrednost prezenta), što za naše pitanje, ovde tretirano, stvar ne bi niukoliko menjalo). — Ni još jedan Sl-ćev primer sa glagolom č e k a t i, uzet iz govornog jezika, po mom mišljenju, ne spada potpuno ovamo. — Što stojiš tu? Odgovor: A eto č e k a h da dođe Marko. Istina je da može imperfekat biti interpretiran i u smislu modalne sadašnjosti (nijansa u stavu govornog lica, ako se sumnja u uspešnost posla) (v. gore kod primera sa glagolom t r a ž i t i), i Sl. je mogao s pravom navesti ovaj primer za našu ovde datu upotrebu; međutim, i bez toga (bez takvog omalovažavanja svoje radnje, govorno lice je moglo misliti na momentani prekid glagolske radnje (a da zanemari njeno nastavljanje, — više se, dakle, misli na prošlost, na eventualno dugo čekanje i sl.). U istom smislu može jezičko osećanje interpretirati i Sl-ćev primer: Šta to radiš? — Eto p i s a h neko pismo, — samo što bi ovde bilo neobičnije shvatanje u smislu modalne sadašnjosti (priroda glagola to više isključuje), a normalno je da se sabesednik uputi na očevidnosti radnje i na sferu najneposrednije prošlosti, koja je trajala, razume se, do momenta razgovora.

U svakom slučaju ovde stvari nisu proste da ih možemo na jedan ili drugi način interpretirati a da se ne odmere dobro svi momenti i sva složenost jezičkih komponenata koje deluju na odražavanje glagolskih značenja u našoj jezičkoj svesti. Nikako — to treba da nam bude jasno — ne stoji potpuno na istoj liniji u smislu vremenskih odnosa: e t o t u t e č e k a h i: e t o p i s a h p i s m o, ako ovaj drugi izraz shvatimo i u smislu modalnosti.

Ali ono što se mora ovde naglasiti, da bi se sasvim razbilo pogrešno shvatanje kako ma koji imperfektivni glagol može imati ovaj naš oblik u upotrebi za sferu sadašnjosti (ma na koji način stavovi govornog lica mogli biti nijansirani), to je što treba ukazati na činjenicu da ima mnoštvo glagola koji ni izdaleka ne mogu dopustiti modalnu upotrebu imperfekta za sadašnjost. Tu možemo naći i kategorije glagola da ih odreda uzimamo da nam ovo pokažu. Uzmimo glagol, recimo, k r e p a v a t i pa mu dajmo kakvu bilo situaciju vezanu za sadašnjost, i kakvu bilo vezu sa subjektom i drugim predmetom mišljenja. Zar se može reći: evo k r e p a v a š e mi ova ovca a da se stanje ne odnosi na prošlost, da se to na bilo koji način odnosi i na sadašnjost. Sam glagol, dakle, ne dopušta nijansiranje subjektivnog stava u pravcu u kome se to može činiti za modalnu sadašnjost imperfekta. Takvo je mnoštvo glagola stanja: ž i v j e t i, p r e b i v a t i, s t a n o v a t i — i sl.; pa onda uzmimo glagole koji označavaju atmosferske prilike: teško da bi se moglo reći i: evo g r m i j a š e, evo p a d a š e kiša, eno p a d a š e snijeg, da se to odnosi na sadašnjost, i da to dobije nekakvu modalnu nijansu. Ne bi ni na kakav način, čini mi se, glagol p a d a t i mogao biti upotrebljen ni u prvom licu sa

ovako modalnoprezentskim značenjem; zar bi se moglo reći: evo p a d a h, — ili: evo p r o p a d a h a da se za svaku prezentsku situaciju ne kaže: p a d a m, p r o p a d a m: — i sl. Pa onda uzmimo, napr.: r a t o v a t i, z i m o v a t i — gde bi se moglo ma na koji način reći: r a t o v a h, z i m o v a h a da se to ne odnosi na prošlost?

6. Potrebno će biti da se osvrnemo još na koji slučaj imperfekta za koji bi se moglo pretpostavljati da pripada sadašnjosti, pri čemu se naša jezička osećanja, kao što je bio ovaj slučaj malo pre, ne moraju uvek podudarati. Njegošev primer imeperfekta: Danu, Vuče, što ono z b o r a š e za našega bana Milonjića — ja ne bih, kao što sam i gore pokazao, shvatio kao M. Stevanović sa značenjem sadašnjosti,[1]) iako bi imperfekat na istome mestu mogao i to značiti. Prirodnije je uzeti da imperfekat i ovde obeležava onu neposrednu prošlost o kojoj smo govorili, koja je trajala baš do momenta govora, — i za mene nije »van svake sumnje« da »se ovim stihom ne pita šta je pitani zborio u prošlosti, već šta sada u vreme postavljanja pitanja zbori«. St. nije vodio računa o modalnom karakteru svih slučajeva imperfekatske radnje koja bi se u pravom smislu odnosila na sadašnjost, pa mu je, ja mislim, i to bio uzrok da ne vidi kako se preko ovog slučaja ne može preći da se bez svake sumnje »interpretira ovde imperfekat kao oblik za sadašnju radnju«. Ako bi se tako lako objasnila modalnost značenja u ovom imperfektu, onda prezentski karakter njegov nije u pitanju, a i tako se slučaj može objašnjavati — na bazi modalnosti. Ali, pre svega, treba imati u vidu da je knez Janko, koji izgovara ove reči, mogao misliti na momente kad je čuo da se pominje ime Milonjića bana, i tražeći da mu Mandušić reprodukuje svoje reči, u svesti su dominirale reči kad su one bile izgovorene, a to je pripadalo prošlosti u odnosu na momente kad je pitanje postavljeno. Što Mandušićev odgovor dolazi sa prezentom: Nije, brate, ništa među nama, no mu nešto oko snahe z b o r i m, — ne bi bilo ni u kakvoj protivrečnosti sa ovim kako ja shvatam ovde imperfekat z b o r a š e. Za Mandušića, koji priča u snu, ne mora biti nikakva prekida između onoga što je zborio pre momenta pitanja i onoga što će reći kao odgovor na pitanje. Njemu je u svesti Milonjićeva snaha i o njoj jednako priča, i malo pre i sad, — i, prirodno je, za njega je sve u sadašnjosti. Da se u razgovoru u obliku pitanja i odgovora ovako, kao na sasvim običan način, mogu u svesti sabesednika različito razgraničavati momenti prošlosti i sadašnjosti, možemo, čini mi se, naići u običnom govoru potvrda koliko hoćemo. Napr., može biti pitanje: Šta ono r a đ a š e malo prije pred kućom? (pitalac je video pitanog malo pre da nešto pred kućom radi, i imperfektom indicira svoju očiglednost u odnosu na značenje glagola). Odgovor može slediti: Ama g r a d i m kolibicu onđe, pa tešem kamen. Za pitaoca je radnja u prošlosti, jer je on u prošlosti primetio, a ne znajući šta se radi, nije bilo prirodno da je protegne na sadašnjost (radnja je u čitavom opsegu mogla biti izvršena pre momenta pitanja, — to on ne zna); za pitanoga to je radnja koju on vrši od izvesnog vremena, on je ne vrši momentano, ali to nije važno, ona je sadašnja radnja po tome što je početa a nije završena, nego će se vršiti dok se ne završi. Imperfekat i prezent su u svojim pravim upotrebama — radi se o bliskoj prošlosti i o

[1]) Vidi i gore na str. 159; kod St-novića JF XX, str. 43.

pravoj sadašnjosti (relativna sadašnjost za ovaj prezent ne može doći u obzir jer govorno lice jasno misli na tok radnje koji prelazi momente govora i ide u budućnost).

Čudno je kako St-ću nije prihvatljiva Stojićevićeva tvrdnja (ja ne bih rekao pretpostavka) da imperfekat označava i radnju bliske prošlosti.[1]) Da je ovu opravdanu konstataciju Stojićevićevu usvojio, ne bi mu bilo, mislim, neprihvatljivo ni shvatanje ovog Njegoševog imperfekta u smislu neposredne, najneposrednije prošlosti. Ja mislim da je posle Sladojevićevih primera, koje smo gore citirali, i posle svega toga što je u razmatranjima imperfekata za blisku prošlost rečeno, van diskusije pitanje imperfekta za blisku (pa i za neposrednu) prošlost.[2]) — Samo ovde još treba dodati to da upotreba imperfekta za radnju u najbližoj prošlosti ništa ne smeta St-ćevim shvatanjima imperfekta kao relativnog vremenskog oblika (samo dokazna vrednost Stevanovićeva — u vezi sa naporednošću drugoj radnji — mora biti predmet diskusije, i na tome ćemo se morati i ovde, malo dalje, zadržati).

C. Imperfekat za malo dalju i udaljenu prošlost

Kad se izdvoji sve ono što se glagolskim oblikom ne pokazuje kao neposredna, sasvim bliska, bliža i najbliža, prošlost, možemo reći da se svaka druga radnja odnosi na udaljeniju i dalju prošlost. Ovde bismo mogli uvrstiti svaku radnju uz koju ne bi mogla stajati priloška odredba s a d i m a l o p r i j e (u mom govoru za nešto malo još dalju prošlost ima prilog n á j p r i j e). I aorist i imperfekat, kao što smo mogli videti po našim primerima, jednako stoje sa ovim priloškim odredbama (uporedi i: s a d g a s r e t o h, prođe ovuda; sad ga s r e t o h, i đ a š e ovuda — i: sad on i đ a š e ovuda putem —, i sl.).

Razume se samo po sebi da je za svaku prošlost koja se od bliske i bliže diferencira u smislu malo dalje prošlosti, a nije sasvim dalja prošlost,potrebna vremenska određenost uza sam glagol ako čitava situacija u rečeničnom obliku, ili kako na drugi način, nije kao takva određena. Priloške odredbe se javljaju u vidu priloških reči i sintagmi priloškog karaktera po značenju: j u t r o s, s i n o ć, j u č e, p r i j e n e k i d a n, u n e đ e l j u; l j e t o s, j e s e n a s, l a n i, p e k l a n i, p r i j e d v i j e g o d i n e i sl.. Ne možemo jasno, a to nam nije ni potrebno, razgraničavati m a l o d a l j u (udaljeniju) i d a l j u prošlost, ali u jezičkom osećanju postoji i ta diferencija, — a ona se ogleda u tome što za dalju prošlost, do sasvim daleke (koliko god ona može biti daleka za subjektivno doživljene radnje, kad je reč o normalnoj upotrebi imperfekta) postoje šire granice za njeno odredivanje, koje se kreću i do vremenske neodređenosti (to ćemo videti u daljim izlaganjima).

1) I u malo daljoj prošlosti imperfekat pokazuje uglavnom iste osobine koje smo mogli uočiti u primerima neposredne prošlosti. Samo, naravno, ne dolaze u obzir oni momenti koji vežu prošlu radnju i sa mo-

---

[1]) Vidi JF XX, str. 28.

[2]) I Stojićević i posle njega Sladajević su sasvim dobro ukazali na upotrebu imperfekta za blisku prošlost, za baš neposrednu prošlost, i to je od velike važnosti za proučavanje njegove vrednosti, za proučavanje međusobnih odnosa po značenju naših preteritalnih oblika.

mentima sadašnjosti; imperfekatska radnja je odvojena jasnije od sadašnjosti. Na indirektan način, videćemo, veza sa sadašnjošću u situacijski određenim (tako da kažem) imperfekatskim radnjama može i tamo biti data.

Ako su radnje imperfekatske prošlosti određene, onda je odnos imperfekatske radnje u vezi sa momentima prave sadašnjosti jasan; radnje pripadaju prošlosti po onome kako su one od govornog lica zapažene, o njima se govori kao o procesima u datoj prošlosti. Napr.: jutros u svanuće i d a h u nečije ovce pro Brvana; juče k o s a g u nečiji kosci u planini; sinoć se v i d a g u nečiji janjci u tvom žitu; i d a k ja juče u opštinu pa sretok nekakve vojnike; k o s a š e ti, čini mi se, juče u ornicama; jesenas ti b i j a h u dobre ovce; ljetos uz onu sušu n e m a s m o mlijeka ni da se čestito omrsimo; lani u proljeće p a d a š e silna kiša kad nam dođoše svatovi; uz ovaj rat b i j a s m o ogoljeli, n e m a s m o ništa obući ni čim se pokriti; za Stojadinovićeve vlade on ž a r a š e i p a l j a š e ovuda, ne m o g a š e niko od njega ostati na miru ko ne p r i s t a j a š e uz režim (ovakav primer može biti i u kategoriji dalje prošlosti, — to zavisi od jezičkog osećanja kako će ga u datom momentu interpretirati); n e k e g o d i n e (to svakako nije bilo davno) s i j e v a h u munje i gromovi, a on u košulji izašao pred kuću.

Ovde bi možda moglo biti diferenciranja između malo dalje i udaljenije prošlosti. Za samu prirodu imperfekta to ne bi bilo od velikog značaja: on pokazuje svuda očevidnu radnju, posmatranu u vremnskom toku dok se ona vršila, — radnja je svuda jednako vremenski odredenna, u pogledu trajanja i pogledu naporednosti sa drugim radnjama svuda je njegova priroda ista (a u tom pogledu njegova priroda zahteva da se o njemu još posebno diskutuje); u odnosu na kategoriju apsolutnog indikativa i relativa, po mom mišljenju, ne bi se moglo naći kakvih razlika po kojima bi se kategorisali svi ovi primeri na posebne grupe. Moglo bi biti samo u jednom pravcu razlike, a ona bi bila od značaja za one ispitivače naših glagolskih oblika koji u značenju imperfekta uočavaju i apsolutnoindikativnu, ne samo relativsku vrednost, a to samo za one koji uzimaju, sasvim pogrešno, da svaka radnja ovako vremenski odredena priloškim oznakama (ako one nisu e t o s a d, s a d i, eventualno, m a l o p r i j e) pripada vremenskom relativu. Stvar je u tome što su jedni od ovih primera saopštajnog karaktera (sa prizvukom i tonom pričanja, kako ja smatram svaki izražaj sa imperfektom), a drugi su pripovedačkog, pričalačkog u najobičnijem smislu. Oni se, kako ja mislim, mogu raspoznati, razlučiti, jedni od drugih po tome što u jednom slučaju imperfekat može lako biti zamenjen prezentom, a u drugom se to ne može učiniti. Podimo od prvog, ovog ovde, našeg primera: jutros u svanuće i d a g u nečije ovce preko Brvana. — U ovako datom izrazu, u smislu konstatovanja (dalja vrsta saopštajnog izraza) ne bi bilo mesta prezentu, ali kad bi se izrazu dao drugi ton, ton pripovedanja, kako bih ja i ovo nazvao (jer se tako izražavamo u najobičnijem pripovedanju): jutros u svanuće s e d i m na brdu i v i d i m: nečiji kosci k o s e u planini. Na ovaj način se vidi da za upotrebu imperfekta u ovakvim izrazima mora biti pripreme da bi se on upotrebio tako da bi bio zamenljiv prezentom. A ta priprema može biti samo takva da intonira razgovor u smislu izražaja kako se oni daju u pripovedačkom stilu. Izrazi, u krajnjoj liniji, gube karakter saopštajni, nemaju više, kako bi se moglo reći, smisao da kod

sabesednika pobude onaj interes koji bi se tražio da je imperfekatska radnja data u svoje vrste saopštajnom duhu, sa jačim interesom (kao da se njega više tiče) i za slušaoca. Eto tu su negde granice između imperfekta i prezenta po njihovim mogućnostima upotrebe za radnje u procesima ovakve prošlosti, koja se daje neposrednim određivanjem vremena, putem priloških odredaba.

Bez pripreme uz vremenske odredbe može biti prezent upotrebljen samo ako je čitav razgovor već pre ovakvih izraza uzeo pripovedački (ili da kažemo običan pričalački) ton. U izražavanju saopštajnog karaktera svaki izraz po prirodi svojoj može biti nezavisniji ili potpuno nezavisan u odnosu na druge izraze u razgovoru, izrazi pričalačkoga i pravog pripovedačkog karaktera su uvek u međusobnoj vezi od početka jednog pričanja, kao posebne celine, do kraja. Imperfekat i prezent, upotrebljen u ovom slučaju, traže svoju vezu sa drugim radnjama u razgovoru (i u potpunijem pričanju), a u prvom slučaju prezent je isključen iz upotrebe, jer tada relativna sadašnjost ne može biti data u vremenskim projekcijama u odnosu na situaciju o kojoj se govori i na govorne momente (pravu sadašnjost. — O načinu projiciranja jednog i drugog oblika u relativnoj sadašnjosti biće opširnije govora u daljem izlaganju).

2) Sam imperfekat u zavisnoj temporalnoj rečenici može učestvovati u određivanju vremena za drugu imperfekatsku ili relativnoprezenatsku radnju u glavnoj rečenici (ova druga, glavna radnja, može biti izražena i perfektom ili aoristom). Napr.: kad ja s t a j a h s tobom na obali, on promače kroz šiblje (imperfekat sam za sebe može biti dat bez posebne svoje vremenske odredenosti samo ako je ona i sabesedniku poznata na neki način); kad jesenas k o s a s m o, u d a r i k o(d) kamen, pa slomik ovu kosu; kad p u š t a s m o prazove u ovce, ovi mi slomi nogu, pa mu je dobro ne udlažismo (misli se na sezonu u onoj godini u kojoj se vrši razgovor); kad se deca r a s p u š t a g u iz škole, d o š a o nam b j e š e učitelj da nam se s decom pozdravi; kad proljetos t r i j e b l j a s m o ovu dolinu od kamena, ne m o g a š e čoek nide naći čistine, a evo kako je sad čista; kad jesenas g r a đ a s m o ovu kuću, majstori nam ne d a v a g u mira, vazda: daj ovo, daj ono; kad mi mali neki dan g o n j a š e ovce, žao mi ga b j e š e, nemaš ga šta viđeti. — Ovakav rečenički sklop, sa naporednim odnosom preteritalnih radnji, nije dopustio prezentu da se može upotrebljavati mesto imperfekta. Teško se za ovakvu imperfekatsku radnju može vezati naporedno i prezent u glavnoj rečenici. Znači, iako se radnja može odraziti i kao proces, u trajanju, prezent nije dospeo, ili teško dospeva, da stupi u naporednost s imperfektom. Obično je reći: kad jesenas k o s a s m o žito, u d a r i m ja kosom od kamen (perfektivni prezent), ali je neobičnije da se kaže: kad jesenas k o s a s m o žito, u d a r a m ja (često) od kamen, dok kosa puče (može samo biti rečeno sa naročitim ciljem da se više unesemo u sam proces radnje, a sam fakat na kojem je težište svih radnji ne može biti izrečen imperfektivnim prezentom). Neće se moći reći, ni sa ovakvom neuobičajenošću: kad ja s t a j a h s tobom na obali, on p r o m i č e kroz šiblje (jer se u ovom slučaju samom procesu ne može dati takva vrednost da bi ona zahtevala i prezent da je izrazi).

U ostalim zavisnim rečenicama za koje bi imperfekat došao u obzir da se njim radnje za slične vremenske situacije izraze, on se javlja prirodno, jer je u glavnoj rečenici vremenska određenost za čitavu situaciju, ili se pak (kao što je slučaj sa relativnom rečenicom) ista vremenska odre-

đenost direktno daje... Ovde dolazi u obzir najviše uzročne, relativne, načinske i posledične rečenice, — i irealne pogodbene, sa vremenskim odnosima, naravno, modalne prirode. Napr.: onaj vo što ga juče p r o d a v a š e oni čoek ne b i j a š e skup; ne b i j a h u juče one žetelice, što mu ž n j a h u u polju, kakve itrine; videla sam te juče đe s i j e c i j a š e drva; vidio sam juče čoeka koji ne z n a v a š e ni kako mu se đed zvao; bila sam jutros umorna da me sve gola voda o b l i v a š e; b j e š e se pomamio moj svekar ko da mu đavoli kožu d e r a g u; da ti sinoć u m i j a š e, m o g a s m o ih nadigrati; da ti jesenas ne s k a k a š e tamo — amo po selu, ne bismo sad bili i bez žita i bez para — itd. — Ovde još manje postoje mogućnosti upotrebe imperfekatskog prezenta. Relativna rečenica to nekako dopušta, ali njena prezentska radnja nekad mora odražavati trajanje koje bi se prostiralo i na sadašnjost. Izuzetno posebni tipovi relativne rečenice mogu sasvim lepo dati mesto i imperfektivnom prezentu umesto imperfekta: videla sam te juče đe s i j e č e š drva (vrsta relativno izrične rečenice).

3. Posebnu pažnju zahteva tretiranje imperfekatskih značenja za ovakvu malo dalju imperfekatsku radnju kad je samom govornom situacijom u njenom odnosu na predmet govora (situacijom o kojoj se govori), a ne posebnim jezičkim sredstvima, prošlost odredena. Takvi su slučajevi kad sabesednik (sabasednici) — pita(ju) čoveka koji treba da im priča, i priča im, o dogadajima i prilikama u sredini u kojoj je on nedavno bio i posmatrao je. Ovde može biti, kao što je čest slučaj, reč o dogadajima, osobinama, prilikama koje su videne u datoj prošlosti a koje vrede kao takve i za govornu sadašnjost. Ovi su slučajevi karakteristični i po tome što i pitanja i odgovori mogu doći u prezentu, i što se hoće imperfektom da uputi na preteritalnost samog prisustvovanja glavnog govornog lica i na njegovo posmatranje prilika u sredini koja je predmet govora. U tome ne treba ići dalje u traženju primera od Njegoševa teksta u razgovoru glavara sa vojvodom Draškom, koji je na skup došao neposredno iz Mletaka. M. Stevanović je u pominjanoj studiji dao lepe interpretacije Njegoševa imperfekta u Draškovu razgovoru sa glavarima.[1]) Svi primeri imperfekata i aorista, bilo da ih izgovaraju pitaoci, bilo da su od pitanoga, glavnog govornog lica, upućuju na doživljenu — (po ovde datom kriteriju) malo dalju prošlost, u kojoj je učestvovalo pitano, odnosno govorno lice. Uzmimo početak: Pričaj štogod, Draško, od Mletakah! Kakav narod b j e š e na te strane? — Kakav narod, pitaš li. Rogane? Kâ ostali, — ne b j e h u rogati. — Pa onda dalje, recimo: A b j e š e li igre u Mletkama, kao ovo te se mi igramo? — B j e š e igre, ali drugojače. U jednu se kuću o k u p l j a h u, pošto mrkni i pošto večeraj — itd.

Stevanović je sasvim tačno primetio, »... da ovde ipak nije reč o stanju kakvo je bilo u vreme kad je pitani bio u prilici da ga zapazi nego kakvo je i u vreme postavljanja pitanja i davanja odgovora, kakvo je stanje uopšte«. Pitanja i odgovori, davani u prezentu, što bi i ovde kao i u svim sličnim situacijama razgovora bilo na svome mestu, to je jasno, kako je primetio i St., to potvrduju. Ali ovde treba još nešto razjasniti. Samo po sebi se zna da se i pitanja i odgovori odnose na nešto što nije karakteristično samo za vreme direktnog posmatranja prilika i

[1]) JF XX, str. 46—48.

događaja, nego što je u potpunoj vrednosti i za sadašnjost. Da su pitanja postavljana u prezentu, prezent bi obuhvatio pravu sadašnjost, u smislu jedne vrste kvalitativnog prezenta. Kako god mi u odnosu na vremenske kategorije apsolutnog indikativa i relativa posmatrali ovaj ove vrste kvalifikativni prezent (i s njim sve vrste kvalifikativnog prezenta), za nas je važno ovde da konstatujemo upotrebu prezenta za radnju ne u preteritalnoj nego u prezentskoj situaciji (ili, možda još bolje da kažemo, ne u preteritalnoj nego u prezentskoj sferi). Zamenjivanje prezenta imperfektom ili imperfekta prezentom ovde je svoje posebne vrste. Imperfekat sam sobom se nikako ne odnosi direktno na sadašnjost; on upućuje, po svojoj prirodi značenja, samo na relativnu sadašnjost, a to je vreme kad je Draško u Mlecima mogao biti očevidac radnji i događaja koje treba da se u ovom datom momentu izraze imperfektom. Dakle, dve su ovde sadašnjosti posredi. Sadašnjost Draškova u Mlecima i sadašnjost razgovora na Cetinju, kad se radnje imperfektima izgovaraju. U imperfektima su radnje mogle biti date samo zato što u ondosu situacija koje su predmet razgovora i situacije govora postoji baš taj odnos dveju sadašnjosti. Sadašnjost razgovora u stvari je za naše radnje, koje su nam ovde u pitanju, samo u jednu ruku identična sa sadašnjošću koja je pretstavljena tim imperfekatskim radnjama. U svesti se ipak odražava direktno samo sadašnjost situacije o kojoj je reč, tj. kao preteritalna sadašnjost, a, s druge strane, ljudi samim oblikom svoga razgovora na posredan način primaju tu preteritalnu sadašnjost i kao pravu sadašnjost. Da se stanje u sadašnjosti, koje, nema sumnje, vredi i za sadašnjost koja je predmet govora, utvrdi (sazna), poslužilo je Draškovo prethodno bavljenje u Mlecima i njegovo posmatranje stvari, — njegovo posmatranje stvari u prošlosti posreduje ovde da nešto ljudi saznaju što je stvarno u sadašnjosti, što je ostalo nepromenljivo od, kako da kažemo, posredničke prošlosti.

Iako je sve moglo biti rečeno u pitanju i odgovorima u govornom obliku gde bi imperfekat bio zamenjen prezentom, preteritalnost situacije, zato što je vezana za Draškovo neposredno saznavanje o stvarima, obeležena je ne samo imperfektom nego se uz imperfekat u Njegoša može javiti i oblik sa kojim prezent ne može ići zajedno kad ovako obeležava radnje sadašnjosti koje su kvalifikativnog značenja. U stihovima koje smo ovde naveli nalazi svoje mesto i preteritalni vremenski imperativ koji ne dolazi samo zato da diferencira relativno prošlu radnju u temporalnoj situaciji takvog karaktera. Odmah iza ovde citiranih stihova, u stilske svrhe, naravno, Njegoš se koristio mogućnostima da upotrebi imperativni oblik paralelno imperfektu: u ž d i u njoj hiljadu svijeća, po zidu joj svud b j e h u panjege, cijela se n a p u n i naroda, tako isto i kuća ostala. Imperativi, iako perfektni, isto tako kao i imperfekti obuhvataju sadašnjost o kojoj je reč, ali oni su mogli biti upotrebljeni samo zato što se data sadašnjost ne prikazuje direktno nego posredstvom Draškove preteritalne sadašnjosti. Samo u okviru preteritalne sadašnjosti može biti uklopljen detalj, koji je kao i sve ostalo o čemu se ovde govori karakterističan za stvarnu sadašnjost, ali koji je kao konkretno dat samo u prošlosti, — Draškovoj prošlosti. Takav detalj se nadovezuje i na stihove koje citiramo: Dok se jedna podiže zavjesa, treći dio od kuće otvori. Bože dragi, tu da vidiš čuda! Tu i z m i l j e nekakvoga puka, to ni u san nikad doć ne može, svi šareni kao divlje mačke. Dok ih stade po kući krivanja,

de ko b j e š e zapljeska rukama: imah mrtav padnut od smijeha! — I samim tim što se javlja i aorist naporedo s imperfektom, ukazuje se jasno na to da sabesednici direktno proživljavaju radnje u preteritalnom smislu.

I pitanje i odgovor na drugom mestu doći će u aoristu: Za svaku te rabotu p i t a s m o; a g l e d a li principa, vojvoda? — G l e d a h brate kao tebe sada. — Pa dolaze imperfekti: A b j e š e li kakav, amanati? — B j e š e čovjek te od srednje ruke; da n e b j e š e pod onim imenom, ne š ć a š e se bojat od uraka. Itd.

Pomenuh narativni imperativ koji ovde beše od perfektivnih glagola, a malo pre toga je Draško za ono što je u kvalifikativnom smislu stalno u mletačkim prilikama upotrebljavao naporedo sa imperfektom imperfektivni imperativ. Na pitanje: A b j e h u li junaci vojvoda? Odgovor: Ne, božja ti vjera, Mandušiću, o junaštvu tu ne b j e š e zbora! Nego b j e h u k sebi domamili, domamili pa ih pohvatali, jadnu našu braću sokolove Dalmatince i hrabre Hrvate, pa brodove njima napunili i t i s k a' ih u svijet bijeli, i d o v u k u j blago iz svijeta i p r i t i s k a j zemlje i gradove.

Mešanje, u naporednim radnjama, imperfekta i naravitnog imperativa, i perfektivnog i imperfektivnog, unošenje aorista, kojim se ne može obuhvatiti i govorna sadašnjost, ilustrovanje prilika detaljima koji se nekad mogu uopštiti kao stalna pojava a koji nekad ostaju kao pojedinačan slučaj (up. požar u pozorištu), sve to, jedno s drugim, pokazuje kako se na ovaj način odnosi između vremena i situacije koja je predmet govora i momenta govora mogu javiti u svojoj kompleksnosti, pri čemu se glagolski oblici ne javljaju prosto samo na jednoj vremenskoj liniji. U stvari, ovde u svemu dominira preteritalna — imperfekatska vremenska linija, a iza nje stoji, indirektno data, — prezentska linija, linija istinske prezenatske sfere. Ja bih hteo da naglasim da je imperfekat, i kad je u ovakvim situacijama dat, kao i svuda u čisto vremenskim značenjima (nemodalnim), oblik svoje prošlosti, da se on direktno projicira na svoju datu prošlost, a odnosi prema sadašnjosti govora uvek dolaze dati tek indirektno, — to mi je važno za tumačenje njegovih najbitnijih svojstava. Stanje koje je obeleženo njim kao stanje uočeno u prošlosti može, uopšte rečeno, biti i stanje prave sadašnjosti, ali to on sam sobom ne daje, to daje odnos dveju situacija (predmeta razgovora i razgovorna situacija). U svakom slučaju, imperfekat je i ovde učinio da se direktno misli na momente kad je govorno lice doživljavalo radnje, a preko toga samo i na momente sadašnjosti.

Ja ću ovde ukazati i na još jedan momenat koji, čini mi se, u ovom slučaju treba da bude ilustrativan. Prethodni jedan pasus ovih izlaganja počeo sam izrazom: Pomenuh narativni imperfekat, koji b e š e od perfektivnih glagola... Acristom sam obeležio malo pre prošlu radnju, a imperfekat b e š e mi se nehotično nametnuo uz ovaj acrist. On po svojoj prirodi stoji na istoj preteritalnoj liniji, na kojoj su malo pre analizirani Njegoševi imperfekti. Imperativi o kojima sam govorio isti su u momentu kad sam ih pomenuo prvi put i kad ih ma koji put posmatram. Ali kad sam se poslužio imperfektom, meni je u svesti bio momenat kad su mi bili pred očima oni imperativi Njegoševa teksta koje sam tada momentano bio podvrgao analizi, a u momentu kad mi je pred očima bio drugi Njegošev tekst (sa imperfektivnim imperativom) to mi nije bilo više pred

očima. Sve sam drugo mogao u datom momentu zanemariti (i to da su Njegoševi perfektivni imperativi uvek isti) da se poslužim imperfektom koji mi se direktno odnosi samo na momente prošlosti. Ovaj moj imperfekat nije ni u kom slučaju kakvog modalnog karaktera, — iako obeležava i sadašnje stanje, on nije dat za sadašnjost (hteo sam njim da obeležim prošlost, a da sam upotrebio imperfekat, a ne prezent, kako sam mogao učiniti, to sam primetio tek kad sam rečenicu napisao, i primetio sam to samo stoga što pišem baš o imperfektu, posebno o takvoj njegovoj upotrebi).

Za sve nijanse ovakvih i sličnih upotreba imperfekta teško je svuda naći granice da se po vrednosti ovaj oblik razgraniči sa prezentom kvalifikativnim, prezentom stalnog stanja, i razgraničavanje nije prosta stvar, zato sam se ja na ovom pitanju više i zadržao.

Razmatrajući ovakve primere, morao sam s njima dovesti u vezu i jedan neobičniji tekst u jednoj narodnoj pesmi. Naime, u pesmi Savo i turski car (treća Vukova zbirka, Beograd — 1954, str. 72 — 78) razgovaraju paša Omer Ćehajić i Ćuprulić; vezir Ćuprulić priča kako je vidio crkvu Filindara sa njenim bogatstvom, koje on tu opisuje. Namerava da cara nagovori da »prohara crkvu Filindara«. Odvraćajući ga, paša Ćehajić mu između ostalog kaže:

Ima crkva dobra čuvadara,
po imenu kaluđera Sava,
koji jaše konja debeloga,
oko njega trista kaluđerah,
svaki nosi svijetlo oruže,
a da crkvu od Turakah brane,
A jesi li stimavâ, veziru,
kakova je svetogorska crkva?
Sja joj kuba među gradovima
kâ Danica među zvijezdama;
a na kubu zlatni barjak s j a š e,
a pod barjak crni zmaju s p a š e,
k Stambolu je glavu obrnuo,
te on žive Turke p r o ž d i r a š e.

Pre svega, može se jasno videti po drugim jezičkim osobinama da je pesma iz Crne Gore, gde osećanje za upotrebu imperfekta ne može doći u sumnju. Imprfekti, mesto prezenata, kako bismo očekivali, nisu došli iz neke naročite potrebe radi stiha (mesto s j a š e moglo je lepo doći s j a j i, mesto s p a š e i u desetercu je poznatije s p a v a, a i treći imperfekat mogao je biti izbegnut bez velikih teškoća). Uostalom, ovako ukompovani imperfekti u stvarno prezentskoj situaciji mogli su biti dati i da je mesto stihova obično pričanje, u razgovoru dvaju lica, — stila radi, iako t o ne bi bilo baš najobičnije. Direktno u pesmi se vidi da je samo Ćuprilić očevidac »crkve Filindara« i njenih prilika, a za Ćehajića to nije rečeno. Ćuprilić vezir je opisivao crkvu onakvu kakva je ona u sadašnjosti, njegovo vremensko stajalište je prava sadašnjost, a mogao je opisivati samo prema onome što je video u nedavnoj prošlosti (ono što je tamo video postalo je za njega novina i on o tome sad priča). Ćehajić paša, koji je saslušao Ćiprilića, — prima njegovo vremensko stajalište, i zato će reći: i m a crkva dobra čuvadara — i dalje sa prezentima, ali u momentu kad hoće da uputi na očiglednost onoga što sad pred njima nije, on vremensko stajalište menja: uzima za momente vremenskog stajališta vreme kad je Ćuprilić imao prilike u nedavnoj prošlosti da vidi sve

to što će mu Ćehajić sad ovoga momenta prikazati.[1]) Ovde se očituju dve stvari karakteristične za upotrebu naših vremenskih glagolskih oblika. U razgovoru sabesednici za iste momente situacije koja je predmet govora mogu vreme tretirati svaki sa svog posebnog (i u momentu slučajno uzetog) stajališta (uporedi gore i odnos: šta ono... z b o r a š e: no mu nešto z b o r i m), i, zatim, kako se to lepo pokazuje u narodnoj pesmi, a što odgovara i običnom načinu pričanja, samo govorno lice može od slučaja do slučaja menjati svoje uzeto vremensko stajalište. To je učinio i paša Ćehajić u pomenutim stihovima, — na tome se, u stvari, i zasniva mešanje vremenskih glagolskih oblika za relativsku glagolsku situaciju — i njihova mogućnost uzajamne zamene. Ono što je nepromenljivo za sve relativske situacije, to je prava sadašnjost, koja se u svakom momentu, direktno ili indirektno, oseća u govoru, i na njenu vremensku liniju se u svakom momentu govora može preneti stajalište za odredivanje vremenskih odnosa.

Upotrebu imperfekta za doživljenu prošlost čije stanje ostaje nepromenjeno i u sadašnjosti pokazuju i drugi jezici, i u nauci se daje karakter preteritalnosti i takvom imperfektu. Za takvu upotrebu imperfekta u grčkom jeziku Brugman je rekao: »In der Erzählung von Vergangenem kamen im Griechischen (wie in andern Sprachen) Thatsachen, die in der Gegenwart des Sprechenden noch fortbestanden, dennoch oft ins Imperf. zu stehen, indem man ihr Vorhandensein eben nur für die Zeit des anderweitig Erzählten oder für die Zeit, wo sie Gegenstand einer Äusserung waren, in Rücksicht zog (eine Art von Assimilation). Vgl. d e r b e r g, d e n w i r g e s t e r n e r s t i e g e n, w a r s e h r s t e i l«.[2]) Uporedimo i primer kako bi se i u našem jeziku obično reklo: b i j a š e strmo ono brdo što se juče p e n j a s m o (p e s m o) uza nj; ona šuma što i d a s m o (i d o s m o) juče kroza nju b i j a š e gusta, jedva prodosmo. Kao što se vidi, uopšte preteritalni oblici upućuju na momenat kad je zapaženo svojstvo predmeta, i iako je svojstvo stalno — i važi i za momenat prave sadašnjosti, predmet se u vremenskom smislu odražava s obzirom na momente kad je posmatran, — glagolsko stanje u smislu svojstva stoji na istoj liniji preteritalnosti na kojoj su i prave preteritalne radnje vezane za momente posmatranja datoga predmeta, za momente zapažanja njegova stanja, njegovih osobina. (U tom smislu samo treba shvatiti asimilaciju). Zar ne postoji sličan odnos vremenski između ovako upotrebljenih preteritalnih oblika i primera u Njegoševim stihovima koje smo ovde razmatrali?

---

[1]) Ovde je interesantna stvar u davanju vremenskih radnji u odnosu na stanovište subjektivne prošlosti. Ćehajić, kad se već poslužio imperfektom, pokazivao bi se kao da je i on direktno posmatrao čuda »crkve Filindara«, ali ne mora tako biti: on je mogao to isto reći po indirektnom saznanju, po čuvenju, i na taj način evocirati kod Ćuprilića sliku onoga što je njemu Ćupriliću, bilo pred očima. (To je mogao Ćehajić učiniti zato što sad posle Ćuprilićeva pričanja o direktno doživljenim prilikama može vezati svoje indirektno saznavanje za Ćuprilićevo direktno doživljeno). Takvoga proširivanja sfere direktne doživljenosti u odnosu na glagolsku radnju u međusobnim odnosima drugog i prvog lica u govoru ima i u običnoj upotrebi glagolskih oblika u narodu.

[2]) Dr. Karl Brugmann: G r i e c h i s c h e G r a m m a t i k, München — 1900, str. 489.

Na razne načine radnja (stanje) koja stvarno pripada i sadašnjosti može se u svesti govornoga lica odraziti i kao imperfekatska radnja u prošlosti. U jednoj povelji bana Ninoslava imamo i ovaj primer imperfekta: и не бѣше мое печати велие одьнесена бѣше да този е моѣ печать ка е при книзи ...[1]) Imperfekat se odnosi i na vreme pisanja povelje i, prema tome, obuhvata sadašnjost u odnosu na momente pisanja, ali se u pisanom tekstu može voditi računa i o momentima kad će pisani tekst biti čitan, a u odnosu na momente čitanja ono što je pre bila sadašnjost postaje prošlost, i eto zato je tu Ninoslavljevu dijaku — pisaru lepo mogao doći imperfekat, kao što bi se i danas tako mogao upotrebiti. Na istoj liniji vremenskih odnosa na kojoj stoji ovde imperfekat i prezent za pravu sadašnjost (kako bi, po običnijem načinu izražavanja, mogao biti upotrebljen) mogli su biti i aorist i prezent upotrebljeni opet u Ninoslavljevim poveljama: и сь пре писанимь моими бољарими клехь се и вьсе опькинѣ градьскѣ в вечьни мирь и в любьвѣ ...[2]) a na drugom mestu: кльнв се обькинѣ дѵбровьчькои да стою с вами в мирь и свакв правьдѵ ...[3]) Nema sumnje, u istom obuhvatanju sadašnjosti aorist клехь се upućuje i na momente budućnosti kad će povelja biti čitana, prema kojima je njegova radnja preteridalna (aorist ne može direktno obuhvatiti samo sadašnjost), — prezent кльнв се, najprostije obuhvata samo pravu sadašnjost.

D. Imperfekat za dalju i daleku prošlost

Ima razloga, to će se u ovom daljem izlaganju videti, da se izdvoji za posmatranje imperfekat za dalju i daleku prošlost. Daleka prošlost, kao što je i rečeno, za normalnu upotrebu imperfekta može bit toliko daleka koliko joj dopušta mogućnost neposrednog doživljavanja situacija o kojima se govori. Kad se imperfekat transponuje i na nesubjektivnu prošlost, onda on može poslužiti, razume se, i za najudaljeniju prošlost.

Za svaku daleku prošlost, kako bih je ja ovde odredio, karakteristično je što se ona shvata kao jedan period u zbivanju onoga što je dopiralo do svesti govornog lica i taložilo se u njoj. Za razliku od slučaja kad se kaže: jesenas p a d a š e kiša; tu neke godine b o l o v a h u goveda, ili: u jednu se kuću o k u p l j a h u (to sam ja nedavno video), dalja prošlost za imperfekatsku radnju antiponira i najbližoj i ovoj malo daljoj prošlosti čitavu ostalu subjektivnu prošlost. Nije važno, osim kakvih izuzetnih momenata u govoru, za ma kakav imperfekat ono najbliže vremensko određivanje, u ovolikoj meri koliko se to oseća u slučajevima neposredne i malo dalje prošlosti. Ono što je najvažnije, to je postavljanje radnje u vremenski okvir dalje prošlosti: u njihovo doba kapitalisti r a đ a h u da ogule kožu s čoeka, ali njihovo prode.

U vremenskom smislu važno je u ovom slučaju to što je to uopšte prošlost u kojoj je govorno lice učestvovalo sa svojim saznavanjem stvari, i što, recimo, ja, govorno lice, čitavu tu pdošlost uzimam kao vremensku

---

[2]) Ljub. Stojanović: S t a r e s r p s k e p o v e l j e i p i s m a, knjiga I, prvi deo, Beograd — Sr. Karlovci, 1929, str. 7.

[1]) Povelje i pisma... str. 8.

[2]) Ibidem, str. 7.

celinu u kojoj sam doživljavao radnje i događaje ne osećajući je više u onoj saferi svoje prošlosti koju mogu obeležiti sa j u t r o s, j u č e, j e s e n a s, p r e d v e g o d i n e i sl. Da sam rekao: z a v r e m e r a t a (toga rata koji mi svi vremenski osećamo još na bliskoj distanci) m i š l j a h u naši kapitalisti da ćemo se vratiti na staro, — ne bih više osećao opštu sferu svoje prošlosti, nego specificiranu, ne samo specificiranu po tome što je ona dobila uži vremenski okvir u kome se zbivala nego i po tome što je taj okvir, bez obzira kolika je stvarna vremenska distanca, bliže vezan za sadašnjost. U ovom slučaju, dakle, kad ne govorimo više o neposrednoj ili malo daljoj prošlosti, pred očima imamo prošlost samo kao opštu, opštu subjektivnu, razume se, koja opet može biti samo opšta ili se u njoj mogu javljati faze, periodi manje ili više uokvireni. Prošlost može biti period mladosti, devovanja, prebivanja u nekom drugom mestu (ne više aktuelnog za sadašnjost, kakvo je bilo prebivanje Njegoševa Draška Popovića u Mlecima — itd.,). U toj prošlosti, kao specifičnije vremenske odredbe dolaze: j e d n o g d a n a, j e d n e g o d i n e, j e d n o m u t u r s k o d o b a, u d o b a a u s t r o - u g a r s k e o k u p a c i j e (ne ide još da se kaže: u d o b a p r o š l o g a r a t a, to je još isuviše blisko da bi se moglo ovako osećati u opštijoj a ne u bliskoj prošlosti), zatim: k a d j a č u v a h o v c e, k a d j a i d a h u š k o l u. Sam imperfekat u ovom slučaju može služiti kao sredstvo u zavisnoj, ili čak i u nezavisnoj, rečenici (znači, direktno) za određivanje vremenskog okvira u koji se postavljaju glagolske radnje sa njihovim situacijama. Za blisku prošlost i malo dalju imperfekat nema te moći da sam služi za određivanje vremenskog okvira u koji se postavljaju situacije.[1]) U ovom slučaju može se reći: j e s e n a s, kad ja i ti u č a s m o zajedno... ali da se kaže: za tako bližu prošlost: kad je u č a h sa svojim kolegom, — traži se bliže vremensko određivanje nego što je to potrebno kad se kaže: kad ja b i j a h u osnovnoj školi. Kako god se bliža i malo dalja, u odnosu na sadašnjost određenija prošlost, i za sadašnjost, tako da kažemo, aktuelnija prošlost, mogla sa daljom prošlošću u svesti na isti, ili približno isti način odražavati, postoje i znatne razlike za njihovo doživljavanje, razlike u načinima kako ih sve možemo doživljavati. (Aorist, koji se ne kreće jednako baš u granicama ovako izdeferenciranih sfera prošlosti, mogao bi nam to bolje pokazati, ali bi nas odvelo daleko da se na njemu zadržimo; mislim da će se i u upotrebi imperfekta ovo što je u tom smislu rečeno moći dovoljno posvedočiti).

U daljoj prošlosti se imperfekatske radnje mogu, po vremenskoj određenosti, i po njenoj manjoj određenosti, nijansirati u raznim vidovima. Napr.: K o s a g j a jednom u planini, b j e š e upeklo sunce, kad bog dade, naoblači se, ne vidok ni otkud dođoše oblaci, pa usu grad, sve ko orasi; smlati svu travu preda mnom. — Indiferentno je pričaocu da pobliže odredi vremenski okvir situacije za radnje koje iznosi kao doživljene, — prilcška odredba j e d n o m može odgovarati svakom vremenu opšte subjektivne prošlosti (opšte prošlosti u subjektivnoj sferi doživljavanja), samo je isključena, ovako data, iz bliže i malo dalje prošlosti. Dalje: B i j a h u mi se jedne godine r a z b o l j e l a deca (pluskvamperfe-

[1]) Razlikuj vremenski ovir za postavljanje situacija od vremenskog okvira za dužinu trajanja radnje, za što imperfekat, videćemo, nema sposobnosti.

kat, sa imperfekatskim pomoćnim glagolom, ponaša se u ovom pogledu kao i imperfekat, kao da je rečeno b o l o v a h u deca i sl.), ne p o m a g a š e im ništa, te ja skupih nekakvije trava što mi žene k a z i v a g u, te kuvaj, daj im da piju i maži, i, bogami, deca ozdraviše. — N e m a d i j a s m o jedne godine žita, ne b j e š e rodilo, te se mi pokupi iz sela, nas desetak s konjima, te čak na Plavnicu, kod Podgorice, u žito. — G r a đ a s m o mi ovu staru kuću, b j e š e neđe oko Petrova dne, kad se pojaviše nekakve ajoše otud iz Bosne. — Itd.

Može vremenska situacija, kao što pomenusmo, biti određena u smislu perioda za subjektivnu prošlost: b i j a k ja đevojkom, još se n o s a g u opregače, pa kao na čudo i d a s m o da vidimo đevojku bez kape i opregače. — Č u v a g ja ovce po planini kad se Anđa dovela u našu kuću (imperfekat služi za obeležavanje jednog vremenskog perioda u koji se postavljaju druge radnje). — Imperfekat ovde služi na svom posebnom mestu, nezamenljiv nijednim drugim oblikom za preteritalnu radnju, osim perfektom, koji po svojim svojstvima može služiti za svaku, i opštu i specifičnu, prošlost. Ako bismo u ovom slučaju upotrebili prezent mesto imperfekta, odnosi vremenskih momenata bi se bitno izmenili: Č u v a m ja ovce u planini, kad se svatovi pomoliše preko Todorova Dola, vode Anđu — prezentom se specificira prošlost u smislu relativne sadašnjosti, i više se ne misli na prošlost kao period nego na određene momente u datoj prošlosti. Razlike između šire, u smislu perioda, zamišljene prošlosti, i određenijih momenata u istoj prošlosti, kao što vidimo, uslovljavaju i mogućnosti kretanja naših glagolskih oblika, da ih, u jednom i u drugom smislu zamišljene prošlosti, obeleže, ne samo u odnosu (posrednom ili neposrednom) na momente sadašnjosti nego i po njihovu vremenskom prostiranju i bližem ili daljem vremenskom specificiranju situacija i radnji o kojima se govori. — Ne bi se reklo, ili da kažemo, ne bi se rado reklo ni: N e m a m o jedne godine žita, nije rodilo, te se mi pokupi iz sela ; — a ni govora o tome da bi se moglo reći: b o l u j u mi deca, u ovom smislu u kome je to gore u našem primeru rečeno, — potrebno je da imperfekat odredi u opštoj subjektivnoj prošlosti radnju, pa tek da se u odnosu na njegovu radnju (stanje) može upotrebiti prezent, kao oblik za već na neki način specificiranu prošlost (relativnu sadašnjost; moglo je biti rečeno: ja l i j e č i m, ne p o m a ž e n i š t a). Na dalju prošlost može govorno lice upućivati sabesednika kao na zajedničku subjektivnu prošlost sa kojom su oni, ili mogu biti, jednako upoznati. Takav slučaj bio bi nam zgodno pretstavljen u razgovoru kneza Bogosava sa Starinom Novakom, u narodnoj pesmi. Na pitanje Bogosavljevo zašto je otišao u hajduke, Novak odgovara:

Pobratime, kneže Bogosave,
kad me pitaš pravo da ti kažem:
jest mi bilo za nevolju ljutu.
A k o m o ž e š z n a t i i p a m t i t i
kad Jerina Smederevo g r a d i,
pa naredi mene u argatluk,
a r g a t o v a h tri godine dana,
i ja v u k o h drvlje i kamenje
sve uz moja kola i volove, —
i za pune do tri godinice,
ja ne stekoh pare ni dinara,
ni zaslužih na noge opanke

(Vuk.: N. pj. III, str. 9—10).

Ovde su stihovi dati sa aoristima, i od nesvršenih glagola, ali isto je toliko, ako ne i više, bilo mesta i imperfektima, ukoliko trajanje radnje

nije omeđeno kao u stihu: a r g a t o v a h t r i g o d i n e d a n a (gde je imperfektivni aorist nezamenljiv imperfektom). Moglo je, dakle, biti rečeno: ako možeš znati i pamtiti kad Jerina Smederevo g r a d a š e, — pa, zatim, iza a r g a t o v a h tri godine dana — lepo bi mogao doći imperfekat u stihu: ja v u c i j a h drvlje i kamenje. I tako dalje. — Čitava je situacija takva da se njene radnje mogu lepo obeležavati imperfektom, — mesto: ona stade pa i kule z i d a, moglo je sasvim prirodno biti rečeno: ona stade i kule z i d a š e, — mesto: ko i m a d e i predade blago, moglo se reći: ko i m a d a š e i predade blago.

Za na ovaj način vremenski određenu prošlost mogu se vezati uže specificirane prošlosti, kao što je slučaj u ovoj istoj pesmi kad Novak priča o svom susretu sa svatovima. Imperfekat se u ovakvim situacijama može javljati naporedno sa prezentom i aoristom od imperfektivnih glagola, ali, karakteristično je za njega uopšte kad služi za dalju prošlost, da n j e m u naporedo ne mogu stajati ova dva oblika svuda — kao što je to u obrnutom slučaju. Nije moglo biti rečeno: kad Jerina Smederevo g r a d i, pa da g r a d i bude relativni prezent, — i inače za upotrebu prezenta u ovakvoj situaciji potrebna je priprema, — potrebno je da situacija već bude postavljena pa da se za njene radnje može upotrebljavati prezent, — tako je to u sferama subjektivne prošlosti, a stvar se, u pogledu ovih odnosa, menja kad imamo posla sa nesubjektivnom prošlošću, bar kad je reč o načinu upotrebe oblika u deseteračkoj narodnoj pesmi. (O odnosu ovih oblika po naporednoj upotrebi biće i dalje reči).

E. Imperfekat za neodređenu prošlost

U svim dosadašnjim ovde razmatranim upotrebama imperfekta imali smo posla sa imperfektom vremenski određene ili nekako određenije situacije u prošlosti i, izuzetno u modalnom značenju, u sferi sadašnjosti. I u slučajevima kad za dalju prošlost imperfekatska radnja stoji bliže vremenske neodređenosti, u svim našim primerima izvesna, bar i šira, određenost postoji. I po svemu dosadašnjem moglo bi izgledati, kao što je našim ispitivačima njegove upotrebe izgledalo, da je za imperfekat bitno (i za aorist i za imperfekat) da njegova radnja pripada uvek nekoj vremenski određenoj situaciji. Na vremensku određenost imperfekata uputio je, inače mnogostruko zaslužni ispitivač značenja glagolskih oblika. Avgust Musić u svojoj poznatoj studiji P r i l o z i n a u c i o u p o t r e b i v r e m e n a u s r p s k o h r v a t s k o m j e z i k u.[1]) Povlačeći razliku između imperfekata i perfekata, u razgovoru, M. kaže: »... ali je razlika u tom, da je vrijeme vršenja radnje izrečene imperfektom s v a g d a o d r e đ e n o (podvlačim ja — J. V.), a vrijeme vršenja radnje izrečene perfektom n i j e o d r e đ e n o« (Glas CXXI, str. 128). Na drugom mestu će M. reći: »Imperfekat se upotrebljava za trajnu radnju, koja se u prošlosti, u o d r e đ e n o v r i j e m e (opet ja podvlačim), ili jedanput vrši ili ponavlja..., i služi kao i aorist pripovijedanju a u R (razgovoru) konstatiranju, ali dolazi kudikamo češće u P (pripovijedanju) nego u R (razgovoru)«, — reč je o imperfektu u Vukovim i Daničićevim prevodima Svetoga pisma. (Glas

[1]) G l a s S r p s k e k r a l j e v s k e a k a d e m i j e n a u k a, knj. CXXI, str. 109—173; knj. CXXIII str. 67—119; knj. CXXVI, str 1--61.

CXXIII, str. 78). — »Imperfekat znači imperfektivnu radnju, koja se vrši u određenoj prošlosti (u P. na crti pripovijedanja). Dolazi mnogo češće u P nego u R, i to najviše u pripovijetkama Vrčevićevim« (Glas CXXVI, str. 10), — ovo M. kaže povodom imperfekata u Vukovim narodnim pripovetkama.

Jezički materijal narodnih pesama, prevoda Biblije i narodnih pripovedaka, kao što je M. dobro pokazao, nije mogao pružiti potpuniju sliku za upotrebu i upotrebljivost imperfekata, — to smo već u dosadašnjim izlaganjima videli, — imperfekat u govorima gde se dobro čuva običan je u stilu Musićeva razgovora. To su nam najbolje mogli pokazati primeri u razgovoru sa oblikom pitanja i odgovora (setimo se ovde, pre svega, razgovora Njegoševih glavara sa Draškom Popovićem).

Ali je za nas u ovom momentu važno da ispitamo određenost imperfekatske radnje, na kojoj je, kao što vidimo, Musić insistirao kao na nečem bitnom za imperfekat. Što je konstatovao prilikom analize glagolskih vremenskih oblika u stihovima nar. pesme, prevoda Biblije i Vukove narodne pripovetke, M. će primetiti i prilikom analize Vukovih originalnih spisa (v. Glas CXXVI, str. 33), — za imperfekat »u istoričkim djelima Đure Daničića« M. će slično reći: » Njim se konstatira vršenje prošle imperfektivne radnje s obzirom na vrijeme vršenja njezina « (opet podvukao ja; — Glas CXXVI, str. 43). Na koncu, da bismo Musićevu koncepciju u potpunosti shvatili, potrebno je zadržati se na njegovim zaključnim napomenama o našim vremenima — u pomenutoj studiji, gde on, u vezi sa svojom određenošću vremena, kaže »... ono što se pripovijeda, pripovijeda se svagda za određeno vrijeme, a ono što se konstatira, konstatira se za određeno vrijeme samo onda, ako se izriče prezentom imperfekt. glagola, pa aoristom, imperfektom ili pluskvamperfektom (onakim, u kojem je glagol biti u imperfektu), ali ako se izriče perfektom, konstatira se za neodređeno vreme« (Glas CXXVI, str. 53). Sad tek jasnije vidimo kako široko možemo shvatiti M-ćevu određenost, ona je u stvari određenost koliko nju određuje doživljenost u subjektivnoj prošlosti, gde se radnja može postaviti, u stilu pripovedanja, u ma koje vreme, i bez bližeg određivanja, i vremenskog okvira za postavljanje situacija sa njenim radnjama u prošlosti. To je kad se radi o neposrednoj doživljenosti (M., naravno, nije delio subjektivnu od nesubjektivne prošlosti). Kad se radi o radnji prošlosti bez obzira na neposrednu doživljenost, onda, kako treba interpretirati M-ćevu određenost, radnja je određena vremenski tim samim što se uživljavamo u nju, i kad se kaže: Živio jedan car, pa imao tri sina (ili da je, svejedno, rečeno: Živijaše jedan car, — ili, kad se kaže: Konje jašu do dva pobratima, — bez ikakvog bližeg vremenskog određivanja radnje, — imali bismo ipak M-ćevu vremensku određenost. Ovakvo tretiranje vremenske određenosti i neodređenosti vremnske radnje prilično je rastegljivo i neodređeno, i neće biti, pored svega ostalog, tačno da perfekat u konstatiranju mora biti vremenski neodređen. Priličnu zbrku bismo uneli u odnose vremeskih oblika po upotrebi ako bismo dosledno pratili M-ća i na ovaj način delili razgovor od pripovedanja. Ali i bez toga je u našoj nauci ukazano na

nezgode M-ćeva na njegov način delenja razgovora i pripovedanja i u granicama njihovih kretanja vremenskih glagolskih oblika.[1])

Ja bih sada hteo da, ograničavajući se od Musićeva shvatanja određenosti glagolske radnje, obeležim imperfekatsku upotrebu vremenski bilže neodređenu kao posebnu upotrebu u odnosu na dosadašnje koje smo ovde razmatrali. Ovamo se ovaj oblik javlja kao specifičan po svojoj upotrebi, nezamenljiv, strogo nezamenljiv, ni relativnim prezentom ni aoristom, bez ikakve bliže vremenske odredbe. Za ovakvu upotrebu imperfekta nije lako naći primera u pisanom tekstu, pa je ni M. nije mogao imati u vidu (za njega, sa njegovog stajališta sa kojega je posmatrao određenost vremensku, ova upotreba ne bi mnogo ni značila).

1. Obično pričalac naslanja svoje pričanje, svoje saopštavanje događaja iz prošlosti, na doživljavanje nekog lica od koga je saznao ono što će ispričati, saopštiti. Dakle, posrednim putem na sabesednika prenosi događaje, iskustava. Tako će se reći: P r i č a š e mi pokojni ded da je zapamtio kad je u našem selu bilo samo dvanaest kuća. Nikakvog bližeg vremenskog određivanja imperfekatskoj radnji ovde nije potrebno. Govorno lice je učinilo na ovaj način indiferentnim kad se dešavala radnja imperfekta. Zna se samo po sebi u ovom slučaju da je pričanje dedovo moralo biti nekad u daljoj subjektivnoj prošlosti, a kad je to bilo, nije pričaocu stalo da to odredi. Ovako data radnja u smislu ovakve vremenske neodredenosti ne bi mogla biti direktno izražena ni aoristom ni prezentom. Za ovakvu upotrebu, naime, i prezent i aorist tražili bi pomoćno jezičko sredstvo, u vidu priloške reči, izraza,: j e d n o m, j e n d e g o d i n e, j e d n o g d a n a i sl. Reklo bi se: p r í č a mi j e d n o m ded da je u našem selu nekad zapamtio samo toliko i toliko kuća; zatim: príčā mi j e d n o m (j e d n o g a d a n a, j e d n e g o d i n e — i sl.) ded —. Ali je velika razlika u jednom i drugom slučaju prikazivanja događaja, i velika je razlika u načinu iznošenja same imperfekatske radnje. Iako vremeniski preciznije neodređena, preteritalna radnja i u jednom i u drugom slučaju, u drugoj prilici, kad se služimo aoristom i prezentom sa pomoćnim izrazima, imperfektivna radnja je određenija tim što se upućuje na jedan slučaj njena vršenja, svejedno neka je to dato u bliže neodređenoj prošlosti.

Uzmimo dalje koji primer: B j e š e u nas u najmu jedan zatarac odnekuda iz Pljevalja; ne t r e b a s m o mu nikad reći šta će raditi. On, ko da je bio domaće čeljade, za svašta se u kući b r i n j a š e. Nikad besposlen ne s t a j a š e — itd. Kao što se vidi, predmet razgovora je opšteg karaktera, reč je o dobrim i lošim najamnicima, — posmatranim van konkretno određenih vremenskih granica, i van određenih granica se kreću glagolske radnje, stanja. Nije bilo potrebno ni da se kaže b j e š e jednom u nas u najmu —, kao što nije bilo potrebno da se kaže koliko je taj najam trajao, iako bi se sve to moglo dati i da se u suštini stvar ne menja. Samo bi se u tom slučaju unela jedna nijansa više vremenske, tako da kažemo, konkretizacije, nijansa u smislu vremenske određenosti. Valja posebno primetiti da je ovde imperfektu pravo mesto, isključen je aorist baš zato što su radnje vremenski neodređene, što situacija o kojoj se govori nije

[1]) Vidi A. Belić: O u p o t r e b i g l a g. o b l i k a u s r p s k o h r v a t s k o m j e z i k u, JF VI (1920 god.).

postavljena u odredeni vremenski okvir. (Aorist može inače poslužiti i za iskazivanje vremenski neodredenih radnja, ali na drugi način. Uporediti treba kod Njegoša: ... ili i m a h čojka za čovjestvo, svakoga mi uze pride roka; ili i m a h kitnoga vijenca, koji kruni nevjestama, požnješ mi ga u cv'jetu mladosti. Stihovi od 977 — 80 — modalna vremenska transpozicija aorista koja odgovara i običnoj vremenskoj. Vremenska neodredenost je još manje konkretizovana od naše ovde date imperfekatske upotrebe, — radi se o nečem što se, ovako već obeleženo u vremenu, stalno dešava).

Prezent mesto imperfekta ni ovde ne dolazi u obzir. Ilustrovanja radi, kad hoće, čim konkretnijim da se obeleži kvalitet ličnosti o kojoj se govori, može doći koji konkretnije dat događaj, — recimo: Jednom p a d a š e kiša, pa nam b j e h u zamrkla goveda, a on, kad vide da ih nema, nemade kad ni da preobuče suvu odeću, nego odmah sam da ih traži — itd. Ovde tek dobija svoje mesto upotrebe i aorist i može ga dobiti relativni prezent, ako hoćemo. U ovakvoj, pravoj vremenski neodredenoj upotrebi imperfekta, kad je ona još van momenta bliže konkretizacije doživljanja, on može samo za nuždu biti zamenjen i perfektom pa da se kaže, recimo: B i o j e u nas u najmi jedan zatavac — retko će se tako početi pričanje o događajima subjektivne prošlosti.

Ono što bih hteo ovde da istaknem, baš na ovom primeru, jeste činjenica da imperfekat ne dobija sporednu ulogu u kombinovanju glagolskih oblika za vremenska značenja, nego je njegova uloga glavna, on je glavni nosilac u označavanju glagolskih radnji, a tek drugi oblici dolaze, ukoliko i oni dolaze, da uz imperfekat stilski uobliče izraz, — kao što bi rado, recimo, mogao biti upotrebljen potencijal vremenskog značenja, u smislu svoje vrste ponavljanja radnji. Ovo ističem zbog toga što inače imperfekat u obeležavanju prošlosti koja po vremenskoj distanci ne stoji bliže pravoj sadašnjosti često dobija sporednu, u neku ruku i pratilačku, ili u drugu ruku pripremnu ulogu, za običniju upotrebu drugih oblika — perfekta, aorista i prezenta, koji će zauzeti centralno mesto u kombinaciji simultanih ili sukcesivnih radnji i stanja. Prema tome, i zaključak je jasan da i ovde u ovakvoj upotrebi, za ovako shvaćenu neodredenu prošlost, kao što to može biti i u upotrebi za dalje odredenu ili donekle samo odredenu prošlost, — imperfekat čuva vrednosti svoje upotrebe za neposrednu prošlost, ne samo što svuda jednako pokazuje radnju (stanje) u trajanju nego što on dolazi kao nezavisan oblik, kao, prema ovome što malo pre rekoh, centralni oblik u načinu izražavanja, — kao recimo u primeru: t u c i j a h u s e malo prije ljudi pred pozorištem, nekakvi ih razvadahu, ali ništa ne mogoše učiniti — i sl. I njegova naporednost sa drugim radnjama (o kojoj se inače često govori, a koja će ovde biti predmet diskusije u daljem poglavlju), simultanost njegove radnje sa radnjama drugih oblika u preteritalnim značenjima, nije takve prirode da se imperfektskoj radnji daje samo pratilačka uloga; u toj ulozi imperfekat često može biti, u ma kojoj prošlosti njegove situacije bile postavljene, ali to za njega ne može biti bitno, — kao što, videćemo, može njegova radnja biti i bez ikakve naporednosti u odnosu na druge radnje, — tako, i kad ta naporednost postoji, njegova radnja ne mora biti u kakvoj zavisnosti od radnje izražene kojim drugim oblikom.

ANU BiH АНУ БиХ

Ovo što sam u analizi izveo iz dva uzgredno data primera iz običnog pričanja može biti ilustrovano mnoštvom i drugih glagola, ne samo glagolom p r i č a t i i b i t i, — iako ova dva glagola najradije dolaze u ovoj ulozi imperfekta. Može pričanje i ovako početi: Pregonjahu se oko međa u planini Kulići i Vojnovići pa bješe došo Joko Savov da im sudi. — Prošlost opet nije ničim pobliže određena, — za sabesednike, ako su stariji, ona može biti određena tim što i oni mogu pamtiti događaje, ili bar vreme u kome su se događaji zbivali. Ali kad se to priča mlađima, ni takve vremenske određenosti neće biti, a govorno lice neće se morati osetiti u potrebi da datu prošlost situacije specificira, — njemu ni u tom slučaju neće smetati što je prošlost ostala vremenski neodređena. Sva je njena određenost u tom što je ona dalja, relativno daleka prošlost. U ovom slučaju, samo to još da napomenem, uloga je imperfekta sporednija, on služi u pripremi da se i na ovaj način vremenski specificira događaj o kome će pričalac pričati. A taj glavni događaj, gde će glagolski oblici imati centralno mesto u pričanju, može biti pričan tako da se u njemu kombinuju slobodnije i drugi oblici za preteritalnu prošlost, gde opet imperfekat može dominirati, može biti uzgredan u kombinovanju sa drugim oblicima, a može, najzad, pričanje teći i bez njega.

2. Kad imperfekat u obeležavanju ovako neodređene prošlosti ne bi mogao poslužiti i za prošlost koju sam ovde u radu nazvao malo daljom i udaljenijom, onda ga ne bi bilo potrebno izdvajati iz grupe značenja za dalju i daleku prošlost, nego bi se u tom okviru moglo govoriti i o nefiksiranoj prošlosti. Ali ja ga nisam tamo svrstao stoga što na istoj liniji vremenske neodređenosti imamo imperfekat baš i u ovoj malo daljoj prošlosti, u prošlosti koja, po vremenskoj distanci prema sadašnjosti i po odnosu njegove radnje uopšte prema sadašnjosti, može biti jednaka prošlosti Draška Popovića u G. vijencu. Uzmimo i ovde koji primer: P r i č a g u tuda po selu da je tamo u Drobnjaku nede skoro sve obio grad. — P r e g o n j a g u s e tu oko našega sela nekakvi strani komiti, pa ig nestade (ovo priča čovek nekome sa strane koji o događajima nije mogao što znati). — Znam ja njega, t r g o v a š e tuda sa stokom i vazda nešto p r e p r o d a v a š e (imperfekti se mogu odnositi i na približno skorašnju prošlost, mogu obuhvatiti u kvalifikativnom smislu i sadašnjost, a svega toga ne mora biti, nego se radnje mogu odnositi i na udaljeniju prošlost, kao što, ako je to nekako drugim momentima u pričanju obeleženo, radnje mogu obuhvatiti dalju prošlost, u onom smislu u kom smo videli prethodnu grupu primera). Tvoj stric n e m a š e dece, ne znam ima li sad koje (imperfekatsko stanje, ovako obeleženo u izrazu, može pripadati isto udaljenijoj prošlosti, — do nedavno, neodređeno baš kad, govorno lice je moglo znati o stanju koje ga sad interesuje; a opet to se može odnositi i na prilično udaljenu prošlost, samo, naravno, ne može pripadati kakvoj dalekoj prošlosti). — Braća mu n e m a g u niđe ništa, prodali b j e g u i ralo zakonito, pa otseliše nekud u Srbiju i kažu sad tamo imaju svega (pričaocu je indiferentno da pobliže vremenski odredi imperfekatsko stanje, indiferentno mu je da i aorist u tom smislu odredi, — u centru pažnje je sadašnje stanje, a sve drugo je samo u sferi prošlosti; već prema samom odnosu govornih lica prema predmetu razgovora može jasnije biti određeno koliko je ovako vremenski neodređeno stanje imperfekta (i radnje aorista)

u sferi malo dalje i dalje prošlosti, — za prirodu imperfekta opet to nema značenja). M u v a g u se i po našem selu neki četnici pa ig nestade, — kažu da su izginuli (ovo dajem kao uzgredno rečeno, kao samo jednu napomenu, u opštijem razgovoru o četnicima, gde radnje prošlosti moraju biti specificirane, a ovde date preteritalne radnje su sasvim van tih specifikacija, za specificirane radnje su vezane samo posredno preko predmeta razgovora, odnosno preko nosioca i ovih i specificiranih radnji, sve to skupa ovim ovde datim glagol. radnjama ipak daje karakter vremenske neodređenosti). Na ovaj način još bi se jezički materijal mogao proširivati primerima, ali nam u ovom slučaju nije ništa više potrebno da bi se mogla više osvetliti priroda ovako vremenski neodređenog imperfekta.

3. Kategorija imperfekatskih vremenski neodređenih značenja može, kako ja mislim, biti upotpunjena i imperfekatskim posebnim značenjem koje bih ja nazvao habituelnim. To su slučajevi kad imperfekat pokazuje uobičajenu radnju određenog subjekta, radnju koja je u odnosu na subjekat i izvesnoga kvalifikativnoga karaktera (samo po tome koliko je uobičajena, ali se svakako razlikuje takav imperfekat od pravog kvalifikativnog značenja, npr.: on p e v a š e u operi i sl., što u stvari spada u prethodne vremenski određene kategorije). Primeri: Moj stric i m a š e običaj reći...; — moja baba vazda p e r a š e košulje u lukšiji; vazda k u p a s m o janjce na Koritima; naši stari ne n o s a g u još crnogorske kape, no vesove (fesove); tvoj otac ne jáše (jahaše) toga konja tako (kao ti), no se pod njim l o m l j a š e kamen i varnice s i j e v a g u; on se s v a đ a š e s braćom, vazda b j e š e vriska u njiovoj kući — itd., itd. Za nas ovde nema mnogo važnosti da ukažemo i na to da u ovakvim primerima neodređene prošlosti za uobičajenost radnje može poslužiti i kakvo pomoćno sredstvo: v a z d a se svađahu, č e s t o se svađahu — i sl., ili da sam glagol iterativnog karaktera može poslužiti tome: on d o l a z a š e našoj kući, pa bismo pričali o svemu i svačemu i sl.; — za nas je važno to da i bez tih sredstava, spoljnjih i unutarnjih, imperfekat sam sobom može biti habituelnog karaktera.

Ovakvog karaktera donekle mogu biti i imperfekti u slučajevima kad je u smislu vremenskom radnja priloški određena samo tako što se stavlja u okvir dalje prošlosti, a priloška su sredstva: o t p r i j e, u s t a r o d o b a, u s t a r a v r e m e n a (specificiranja bližeg, u stvari, nema, osim što se radnja vremenski obeležava kako i inače uvek možemo vremensku radnju shvatiti, bez svega toga, po međusobnom odnosu svih momenata koje daje govorna situacija). Npr.: O t p r i j e niko u nas ne z n a v a š e za šporet, b j e g u zemljane peći u sobi, a l o ž a s m o ig iz »kuće«; g r a đ a s m o ig i s lončićima, da bolje zagriju sobu. — U s t a r a v r e m e n a momak i đevojka n e a š i k o v a g u ovako ko danas, no ig očevi ž e n j a g u i u d a v a g u bez pitanja. — Otprije ne z n a d i j a g u ni po tri čoeka u plemenu čitati i pisati — itd., itd. Ovde bi se moglo govoriti i o kakvoj-takvoj određenosti vremenskoj, ali je određenost ista onakva kakva se na posredan način može dati u ekvivalentnom izrazu ili, tako da kažemo, unutarnjim momentima koji izviru iz situacije pričanja, ili kako na drugi način, kao kad se kaže: s t a r i ljudi ne n o s a g u još crnogorske kape — i sl.

Kratko rečeno, svaka habituelna prošlost je uopštena prošlost, ona je apstrahovana prošlost, i prema tome neodređena, za razliku od slu-

čajeva kakvi su kad se kaže: jednom ja čuvag ovce u planini; kad ja čuvag ovce, ona bješe velika devojka (prošlost subjektivnog perioda) ili: ako možeš znati i pamtiti kad Jerina Smederevo zida (= i zidaše) — itd., itd.

4. Kvalifikativnog smisla nema, ni u ovolikoj meri u kolikoj kvalifikativnost možemo označiti u primerima koje navedoh, u slučajevima koji pokazuju stalno ponavljanje imperfekatske radnje, u bližoj ili daljoj prošlosti koja po svojoj širini ostaje neodređena baš po tome što je široko shvaćena u njenom stalnom ponavljanju radnje. Ovakva imperfekatska radnja, i bez habituelnosti u pravom smislu (nje ima, ali se imperfektom kao takva ne daje), u stvari je neodređena, sve dok određenost ne bi bila data kakvom bližom vremenskom specifikacijom. Kao takav slučaj ja bih obeležio i u stihovima narodne pesme: Moj daidža, stari Karimane, što te pitam, pravo da mi kažeš. Što ni bjehu bolji naši stari, što im bolje prolazahu stvari i bolje ih paše milovahu, i veziri bolje darivahu, i od čove ćurke prigrtahu? (Vuk: Nar. pj. III, str. 278). Radnje su date konkretnije, smisao je njihov u stalnosti vršenja i ponavljanja, prošlost je određena isto toliko koliko i u prethodnim primerima tim što se govori o starima, a takvu, na taj način datu, specifikaciju vremena ne možemo nazvati određenošću. Radnje su, svakako nešto određenije nego u slučaju: pričaše pokojni đed — i sl.; ali čim je radnja data tako da pokriva jedan ovako rastegljiv vremenski okvir, neodređen vremenski okvir, onda je opet posredi izvesna vremenska neodređenost. Drugi put će za sličan slučaj u narodnoj pesmi biti upotrebljen aorist: O moj dajo, Gdumac Osmanaga, što nam stari bolje od nas biše, te ih paše bolje milovaše, i veziri bolje darivaše, sve kalpake i čelenke zlatne (str. 268) — što znači da i za aorist važi isto osnovno pravilo u pogledu vremenske određenosti njegovih adnji. Samo, treba uvek imati u vidu da aorist nema širinu kretanja u obeležavanju radnji u vremenskoj neodređenosti koju ima imperfekat, — pre svega aorist ne može označavati habituelnu neodređenu radnju kao što je bila u primeru: moj stric imaše običaj reći — i sl. Ali ovo ne treba da znači da imperfekat može svuda ići sa aoristom u situacijama kad su radnje date u prošlosti i bez bliže vremenske specifikacije.

I ovde u narodnim stihovima radnje nemaju vremensku određenost, iako njihovo ponavljanje može ići do malo dalje prošlosti, a aoristi ne bi mogli biti zamenjeni imperfektom:... dosta bilo boja po krajina, dosta nama ginuše junaci, no mi hajde mira da činimo (str. 216). Perfekat, kojim se počinju glagolske radnje, mogao je (u proznom izrazu) biti zamenjen aoristom, tako da se mogu nizati samo aoristi za ovakve imperfektivne radnje u prošlosti. Ne možemo nikako u ovom slučaju reći da su radnje određene vremenski tim što njihovo ponavljanje traje iz ne znam koje prošlosti i do bliže prošlosti (pa da se vidi konkretno da to obuhvata i sasvim blisku prošlost). Nije ničim rečeno kad su ginuli junaci, — radi se o stanju koje je još u udaljenijoj prošlosti stvoreno, a koje po ponavljanju radnji što ga karakterišu traje do sadašnjosti. — Takvoga karaktera bi bili i stihovi. O Mijate, naša poglavice, svud hodismo, Bosnu prehodismo, đe znađosmo, blago poharasmo, đe nađosmo, blago odnesosmo (str. 440). Otkad takvo stanje traje i kad su vršene radnje ovde ponavljane, to ničim nije rečeno, —

obeleženo je samo stanje stvoreno ponavljanjem radnji, — i po tome se tek radnje vežu za sadašnjost, ali to nije nikakva vremenska specifikacija koju bi aorist po svojoj prirodi nosio, niti je specifikacija one vrste koju imperfekat ili aorist dobija pomoćnim jezičkim sredstvima, niti je, najzad, to specifikacija kakvu aorist ili imperfekat i bez tih sredstava mogu imati ako se radi o na drugi način konkretno određenoj situaciji, gde se radi o vremenski jasno određenoj situaciji u kojoj se kombinuju preteritalne radnje.

Ovi primeri sa radnjama aorista, koliko mogu služiti da pokažu sposobnost i ovog oblika za obeležavanje radnje u neodređenoj prošlosti, toliko mogu služiti i da pokažu kako imperfektu, i pored njegovih širih mogućnosti da se upotrebi za vremenski nespecificiranu prošlost, mogu biti ograničene mogućnosti da za takvu prošlost ide svuda uporedo s aoristom. Ko dobro oseća imperfekat i aorist po njihovoj upotrebi, primetiće lako da imperfekat u ovakvim slučajevima ne bi mogao biti upotrebljen.

Šta smeta imperfektu da za stalno ponavljane radnje u prošlosti, iz kojih proističe jedno određeno stanje (što dodiruje vremenski i pravu sadašnjost) zameni aorist u primerima: dosta nama g i n u š e junaci; — mi h o d i s m o, Bosnu p r e h o d i s m o — i sl.? Podobnost za subjektivno doživljene radnje, podobnost za ponavljanje radnje i za to bi ga mogle predestinirati. Ali je jedna druga stvar posredi, — što uslovljava nemogućnost da i ovakve radnje budu izrečene imperfektom. Ove aoristne radnje, ovako postavljene u direktan odnos prema momentu sadašnjosti (iako bez vremenske određenosti u odnosu na konkretne momente njihova vršenja), mogu biti samo apsolutnoidikativnog karaktera, one su u svesti obuhvaćene kao jedan celovit vremenski tok, i postavljene u toj celovitosti u neposredan odnos prema momentu govora, — bez ikakvih posrednih vremenskih odnosa koji bi aoristu davali relativski karakter. Imperfekat kao relativski oblik nije nikad sposoban da obeleži neposredan odnos prema momentu u sadašnjosti, njegova veza sa momentom govora (kad je njegova radnja i u najneposrednijoj prošlosti) dobija se posredno preko preteritalne sadašnjosti, preko momenata u kojima je vršenje njegove radnje pripadalo relativnoj sadašnjosti.

U jednom smislu, samo na svoj način data, imperfekatska radnja pripada neodređenoj, nespecificiranoj prošlosti i u primeru: Puče treća puška od hajduka, puče puška Rosnića Stevana, što v e l j a h u da boljega nema. Imperfekat v e l j a h u vremenski ne pripada momentu koji je izrečen aoristom, ili, da kažemo, ne pripada samo ovde datoj situaciji, — nego pripada opštoj prošlosti u kojoj se moglo govoriti o hajdukovanju Rosnća Stevana, a to je opet neodređena prošlost, vezana za delovanje jedne ličnosti.

5. Pomenuto je ovde i pravo kvalifikativno značenje u krugu značenja u kom se kreće imperfekat. I tu može biti određena ili neodređena prošlost. Ako se kaže: on nedavno p e v a š e u operi — ili sl., misli se na određeno vreme kad govorno lice zna za zanimanje lica koje mu je predmet mišljenja, a sve ostalo u vremenskom smislu je zanemareno. Ali ako se kaže: znam ga ja, p e v a š e u operi, — onda je rečeno da je lice o kome se govori govornom licu poznato po radnji stalnog zanimanja, a toj radnji, datoj bez vremenske odredbe, prošlost ostaje neodređena, osim što je određuje ličnost kao njen vršilac (po tome što je

poznato njeno postojanje u prošlosti). U delima S. Matavulja često možemo primetiti imperfekat kvalifikativnog značenja: — Dva mlada... bijahu dobri momčići, a s Ilijom rastijaše svako zlo (Iz raznijeh krajeva, 1923, str. 43). — More što je taj mogao da zgodi bubuljem kuče, gdje ga samo nazreti mogaše, pa da se priča (str. 27). — Roza ne umijaše pisati... (str. 25). — Ta ona bješe »znamenitost« živa znamenitost novska (str. 23). — Kao što rekoh, svijeća joj uvijek goraše pred Isukrstom. Svejedno što ovi primeri u kontekstu mogu biti i sa obeležavanjem određenije prošlosti, oni, sa kvalifikativnim smislom imperfekta, mogu sami za sebe izdvajati svoju prošlost, kao opštu, neodređenu.

Koliko god granice, u krajnjoj liniji, između određene i ovako shvaćene neodređene prošlosti mogu biti labilnije i labilne, i koliko god određenost može na razne načine, neposredno i posredno, biti data, — postoje bitne razlike između jedne i druge kategorije značenja, i može se govoriti, pored svega ostaloga, o tipičnoj vremenskoj određenosti i tipičnoj vremenskoj neodređenosti imperfekatske radnje. A to nam je u svemu ovome što razmatramo u ovom poglavlju studije najvažnije.

II.

ODREĐENOST, TRAJANJE I NAPOREDNOST IMPERFEKATSKE RADNJE

1.

Zato što se i u novije vreme u našoj nauci naglašava za imperfekat vremenska određenost radnje, neophodno je da se vratimo na pitanje određenosti kao nečeg što bi moglo biti suštinsko za imperfekatsku radnju. Mi smo videli kako je u tom smislu Musić karakterisao ovaj oblik, — a prihvatajući ili odbacujući ideju o određenosti imperfekatske radnje, kasnije naši sintaksičari nisu pre toga dovoljno raščišćavali teren da nam stvari budu jasnije — u kom smislu se može, a u kom ne može, govoriti o vremenskom određivanju radnje izrečene ovim oblikom. Pre svega, prof. Belić koji je pomenutu Musićevu studiju prvi propratio svojom poznatom studijom: O upotrebu vremena u srpskohrvatskom jeziku,[1]) nije dovoljno pažnje posvetio Musićevu tumačenju imperfekta u ovom smislu, pa je i u onome što je rekao povodom ovakvog Musićevog shvatanja imperfekatske radnje ostao dosta nejasan, prilično neodređenog stava. O mestu u Belićevoj studiji gde se on osvrće na Musićevu koncepciju neodređenosti ja sam već jedanput govorio u vezi sa shvatanjem relativske vrednosti imperfekta.[2]) Ovde je potrebno i s druge strane da ogledamo B-ćevu napomenu; on tamo kaže: »Pitanje je za mene: da li se može reći da u našem jeziku imperfekat ima određeno vremensko značenje u onom smislu na pr. u kojem ima aorist ili prezent. Određenim vremenskim značenjem ja nazivam odnos u vremenu izvesnog glagolskog značenja prema sadašnjosti. Takvog značenja, po mom mišljenju, imper-

[1]) JF VI, str. 102—132.
[2]) Vidi Pitanja knjiž. i jezika I, str. 178.

fekat uopšte nema. On označava p o j a č a n o i s t i c a n j e trajanja glagolske radnje u prošlosti, ali nekakav naročiti odnos prema momentu u sadašnjosti ja u njemu ne nalazim« (str. 117). Belićevo tumačenje određenosti u vezi sa momentom govora, dato u ovakvoj formulaciji, upućuje na posmatranja našeg oblika u odnosu na vremenske kategorije — apsolutnoindikativsku i relativsku, — i, po logici stvari, ovakva formulacija naglašavala bi Belićevo shvatanje relativske vrednosti i za osnovnu upotrebu imperfekta. Međutim, iz onoga što je malo dalje rekao vidimo da on imperfektu daje i apsolutnoindikativni (kako treba razumiti njegovo i n d i k a t i v n i) karakter. Prema ovome, ostaje dosta nejasna B-ćeva napomena o vremenskoj određenosti. Možemo lepo shvatiti, i složiti se sa B-ćem, da imperfekat sam sobom ne nosi vremensku određenost ni u odnosu na momenat govora — što upućuje na njegov relativski karakter (na što B., kao što videsmo, nije mislio), ni u smislu mogućnosti da sam sobom može specificirati vreme (to mu, kao i drugim oblicima, daje kontekst). Reč može biti o tome koliko se koji oblik, po svim svojstvima koje sa sobom nosi, može adaptirati za situacije vremenski specificirane u sferama prošlosti (a da samo na taj način dolazi posredno i odnos prema momentu prave sadašnjosti). Tu ima razlika između glagolskih oblika, i prema onome što smo i dosad ovde mogli videti, ali se ne može ni za aorist reći, za relativni prezent (bar kako se on može upotrebiti u narodnoj pesmi, i u našoj savremenoj umetničkoj prozi) — još manje, da se kreće samo u granicama vremenske određenosti, pa da to bude njegova suštinska osobina (isp.: p o u č á v a g ja njega toliko puta, pa nikakve fajde — i sl.).

Stojićević se u svojoj studiji osvrnuo u više mahova na pitanje vremenske određenosti za aorist i imperfekat (po njemu uopšte nema razlike u mogućnostima kretanja jednog i drugog oblika za radnje u sferama prošlosti, — zato nije mogao uvideti potrebe da ih posmatra odvojeno jedan od drugoga, — mi smo i dosad, a to će nam kasnije biti još jasnije, mogli videti da se oba ova oblika ne kreću svuda uporedo, pa ih je svakako i u ovom pogledu potrebno odvojeno posmatrati). U jednom smislu izgledalo bi kao da i St. misli na neku određenost vremensku kad je reč o imperfektu (po njemu, naravno, i o aoristu). Kritikujući Stojanovićeva tumačenja ovih oblika, on na jednom mestu, obeležavajući razlike između perfekta, na jednoj strani, i ovih oblika, na drugoj, kaže: »A pravilno shvaćena razlika je u ovome: kod imperfekta i aorista misli se na vreme kad se radnja vršena ili izvršena, a kod perfekta ne misli se na vreme; vreme kod perfekta određuju ili dodate druge reči (što i St(ojanović) pominje) ili situacija«.[1]) St-ćevićevo stajalište je ovde određeno kad govori o v r e m e n s k o j o d r e đ e n o s t i glagolskih oblika, i bar nemamo muke da ga potpuno razumemo, što pre ovoga kad se govorilo o vremenskoj određenosti nije bio slučaj. On misli na vremensku određenost koju vremenski oblik sam sobom nosi i koju može obeležiti bez pomoćnih jezičkih sredstava ili pomoćnih momenata u govornoj situaciji uzetoj zajedno sa situacijom koja je predmet govora. Da ostavimo postarni aorist, St nije dobro u ovom smislu ocenio vrednost imperfekta. Kad se izriče radnja u im-

[1]) Z n a č e n j e a o r t i s t a i i m p e r f e k t a, str. 92.

perfektu, ne misli se samim tim i na vreme njena vršenja (osim što se misli na prošlost), nego se misli na ono što St. nije primetio, — to je, kako ja ovde stalno ističem, na sami tok radnje.[1]) Ništa drugo da ne kažemo da se obesnaži St-ćevićeva konstatacija, — dovoljno je uputiti na primere analizirane u prethodnom poglavlju (iz naše kategorije imperfekta za neodredenu prošlost). Gde bi se, recimo, za primer: p r i č a š e moj ded da je zapamtio u našem selu samo dvanaest kuća — moglo reći kako se za imperfekatsku radnju (p r i č a š e) pri njenu izricanju misli i na vreme kad se vršila.

U daljem svom izlaganju St. izričito odriče Musićevu vremensku odredenost i za aoristne i za imperfekatske radnje: »Što se tiče tvrdnje, kaže St., da aorist i imperfekat u pripovedanju označavaju vremenski odredenu prošlost, to ne može biti tačno« (str. 97).[2]) Dalje uzima u diskusiju vremensku odredenost ovih oblika u i n d i k a t i v u, što, po St-ćevićevu ne dobro zasnovanom shvatanju indikativa, znači u osnovnoj upotrebi za neposredno doživljenu prošlost. — «Pa ni u tom slučaju prošlost obično nije tačno vremenski odredena samim glagolskim oblicima. O tačnom odredivanju prošlosti samim glagolskim oblicima može se govoriti samo u slučaju kad oni označavaju neposrednu ili takvoj najbližu prošlost gde se radi recimo o sekundama i minutama. Ako pak naši oblici sami sobom označavaju prošlost udaljeniju od govornikove sadašnjosti, onda ne može biti ni govora o tačnom odredivanju prošlosti pomoću njih, niti je do toga stalo sa lingvističkog stajališta« (str. 97—98). Ovo je u osnovi tačno, samo se St. nije poslužio zgodnim primerom kad je ovde uzeo, ranije u njegovoj studiji citirani, aorist iz teksta sv. Save: prodoh, što no kažu, kroz oganj i vodu (to je u tekstu: И мимогоу метожоу сѣмиоу ѩко землиѩ тѣхѫ... проиδохѫ гаδголѣмоіе скроѕѣ wгнь и водѫ — (vidi str. 57)

Nije potrebno da mi znamo koliko je vremena proteklo od ove date aoristne radnje do momenta kada je sv. Sava napisao rečenicu, važno je da je to znao sv. Sava, i da je radnja aorista p r o d o h odredena samim tim što pisac govori o doživljaju prilikom prenošenja tela svoga oca, za koji sam St. kaže da se dešavao »pre nekoliko meseci« (pre nego je sv. Sava pisao ove reči). — Za nas je ovde najvažnije konstatovati da St. uopšte ima pravo kad tvrdi da imperfekat sam sobom ne pokazuje odredenu prošlost (ne pokazuje je s a m s o b o m ni kad se odnosi na neposrednu prošlost), — a, zatim, da ni St. ne govori o mogućnostima imperfekta da služi i za radnje koje nisu ni posredno vremenski odredene.

Na svoj način i M. Stevanović govori o vremenskoj odredenosti imperfekatske radnje. Za imperfekat je, po njegovu mišljenju, primarna njegova naporednost prema drugoj radnji ili nekoj datoj situaciji, a sa naporednošću imperfekatske radnje vezana je i njegova odredenost. To St. često u svojoj studiji naglašava. Ja ne mislim, pored svega ostalog da kažem, u slučaju kad imamo dve naporedne radnje izražene imper-

---

[1]) Vidi kod St. o vremenskoj odredenosti ovih oblika u relativu, opet povodom Musićevih shvatanja, i na str. 18.

[2]) Možda je kriva i Stojićevićeva formulacija, što nije rekao n a t o k mesto na v r e m e glagolske radnje, — pa da njegova konstatacija bude tačna.

fektom, da one jedna drugu vremenski određuju, da one moraju jedna drugu u tom smislu određivati. U slučaju, recimo: d a v i j a g u se Kulići i Vojnovići oko planine, ne d a v a g u jedni drugim na svoj udut niđe priviriti, pa d o đ o š e sudije da im sude, — gde imamo naporedbosti radnji koliko hoćemo, ja ne mogu nikako uvideti da imamo posla sa nekim određenim vremenom situacije. Određenost aoristne radnje d o đ o š e zavisi od imperfekatskih, i samo je aoristna radnja toliko određena, a pošto nas imperfekatske radnje uvode u jednu neodređenu vremensku situaciju, onda čitava situacija, ovako data, u kojoj se ne znam koliko mogu redati radnje, ostaje vremenski neodređena. I kad bi imperfekat bio vezan za naporednost tako da bez nje ne bi mogao biti upotrebljen, ne vidim kako se može braniti shvatanje o njegovoj isključivoj vremenskoj određenosti. Mi ćemo moći uvideti da je imperfekat daleko i od toga da mu je i naporednost obavezna, ali da se zasad zadržimo samo na St-ćevim tumačenjima imperfekta u smislu njegove određenosti. Navodeći niz primera Njegoševa imperfekta, St. na jednom mestu kaže: »... ma da bi u njima moglo doći i drugo neko preteritalno vreme, najčešće perfekat, — iz rečenične veze je jasno da je imperfekat upotrebljen zato što je radnja koja se njime kazuje realno ili u mašti doživljena, ili se bar kao takva želi pretstaviti od govornog lica, i što je vršena u j e d n o v r e m e u p r o š l o s t i k o j e j e o d r e đ e n o d r u g o m n e k o m i s t o v r e m e n o m r a d n j o m«[1]) (podvlačim ja). Uzmimo prvi od tamo citiranih primera: Kad viđeše njega Crnogorci, poskočiše na noge lagane, na šarke se puške o p i r a h u. Imperfekatska radnja — o p i r a h u određena je, dakle, ovde datim drugim radnjama (v i đ e š e, p o s k o č i š e, — široko da shvatimo ovde i istovremenost). Odavde bi, i po St-ću, bilo jasno da imperfekat ne pokazuje, sam sobom, neku vremensku određenost radnje, nego određenost dolazi indirektno od toga što on služi tome da u već vremenski određenoj situaciji obeleži radnju; u naporednosti radnji, kojoj, po St-ću, on naročito služi, imperfektu je radnja vremenski određena drugom i drugim radnjama.

Malo dalje St. će reći, odbijajući, s pravom, misao o istaknutom trajanju kao obaveznom za imperfekatsku radnju: »... ja sam na Njegoševim primerima, njihovom analizom, mislim, to potvrdio i pokazao da je imperfekat preteritalno vreme za označavanje radnji koje su se u prošlosti, najčešće istovremeno sa nekom drugom prošlom radnjom, a s v a k a k o u v e k u j e d n o o d r e đ e n o v r e m e (opet podvlačim ja), vršile«. Rečima koje sam podvukao St. jasno pokazuje koliku važnost pridaje svome shvatanju o neminovnoj određenosti imperfekatskih radnji, — St. i ne dopušta da imperfekat bude upotrebljen van svoje vremenske određenosti, — ovo mesto St-ću služi u smislu definicije za sintaksičku vrednost imperfekta. Analiza jezičkog materijala koji mu je pružio Njegošev izraz mogla je navesti St-ća da ovo konstatuje, ali on nije, po mom mišljenju, doro postupio kad je (ma kako bogat bio Njegošev izraz baš i sa upotrebom imperfekta) pretpostavio da iz njegove analize može biti izvedena opšta definicija za sintaksičku vrednost imperfekta. Kod Njegoša St. nije mogao naći naročito važne, mislim, za

[1]) JF XX, str. 65.

naše pitanje, primere naše ovde date prve kategorije imperfekatskih značenja za vremenski neodređeno značenje (recimo opet: p r i č a š e pokojni djed kako je zapamtio kad u našem selu nije bilo više od dvanaes(t) kuća — niti imamo naporednosti vremenske za imperfekat i druge radnje, niti imamo ma kakve vremenske određenosti za imperfekatsku radnju). A takva, koja je obična i njemu svojstvena, upotreba imperfekta odmah može obesnažiti St-ćevu ovde ovako datu definiciju.

Dokazujući relativski karakter imperfekta, St. odmah dalje ponavlja svoju misao o odredivanju imperfekatske radnje pomoću drugih, naporednih radnja: »Vreme u prošlosti u koje se vrši imperfektom označena radnja ne određuje se ovim oblikom, nego vremenom vršenja one prošle radnje s kojom se radnja u imperfektu naporedo vrši, ili nekom priloškom odrednicom, ili na bilo kakav drugi način« (str. 66—67). St. nije vodio računa o tome da se baš imperfektom, uz druga pomoćna srestva naravno, može odrediti vreme vršenja drugih naporednih radnji. To može čak pokazati jedan i od onih primera koje je on citirao baš za priliku da odredi kvalitete imperfekta u ovom njegovu smislu: U riječi koju g o v o r a h u dođe turska od Meduna vojska, — jasno će biti da vremenski nije određena imperfekatska radnja aoristom, nego je aoristna, koja zauzima centralno glagolsko mesto u rečeničnom sklopu, određena imperfekatskom radnjom. Uostalom, svaka rečenična konstrukcija sa temporalnom zavisnom u kojoj će doći imperfekat (a tu imperfekat rado dolazi) i sa glavnom gde imamo koji drugi preteritalni oblik — pokazaće običnu pojavu da imperfekatska radnja stoji u određbenom vremenskom položaju u odnosu na drugu radnju, koja treba na taj način (i pomoću imperfekta) vremenski da bude određena (uporedi gore: kad g r a đ a s m o ovu kuću, dođoše neki zidari iz Dalmacije — i sl.). Ali i bez toga, treba se potsetiti na naše primere koje smo pre analizirali: Č u v a k jednom ovce u planini, kad se odjednom naoblači — itd. Ovde je imperfekat neposrednije poslužio da se vremenski odrede druge naporedne radnje koje imaju glavno mesto u pričanju (za tu svrhu je mogao poslužiti čak i bez ove priloške odrednice j e d n o m).

Prema svemu ovome, misao o bezizuzetnoj vremenskoj određenosti radnje izrečene imperfektom, i samu za sebe treba otkloniti, i dalje, vezu sa naporednošću radnji onako kako ju je dao St. u smislu odredivanja imperfekatske radnje opet treba, ako ne potpuno otkloniti, bar na drugi način, preciznije, obeležiti. Ne može se, dakle, uzeti kao tačno da »suština značenja imperfekta je svakako isticanje naporednosti u određenoj prošlosti, kao što je sintaksička suština prezenta označavanje naporednosti uopšte« (str. 66). Napominjemo još i to da St. dopušta i mogućnost da imperfekatska radnja i ne bude vremenski određena drugom i drugim radnjama, kad na drugom mestu kaže:... Stojanović nije zapazio da je radnja u imperfektu vremenski uvek bliže određena, p a i k a d s e t o n e o b e l e ž a v a v r e m e n o m v r š e n j a d r u g e r a d n j e« (str. 68—69, — podvlačim ja).

Zanimljivo je svakako bilo konstatovati ono što St. kaže na str. 62 i 63, povodom Njegoševa primera: A evo smo kao oni miši što za mačku zvono p r i p r a v l j a h u, da je medu stotinama i stotinama Njegoševih primera za upotrebu imperfekta našao jedan jedini ovaj gde radnja imperfekta nije vremenski određena, i tumači ovaj izuzetni imperfekat potrebom stiha. Ja ne bih rekao da je ovaj imperfekat uopšte iza-

zvan potrebom stiha i da on nije sasvim prirodno došao po načinu kako je Njegoš inače upotrebljavao imperfekat (i aorist) za direktno nedoživljenu prošlost (koja se daje kao doživljena), — i ništa, kad to imamo u vidu, ovde nemamo neobično što Njegoš i bez stiha to tako ne bi mogao reći, iako je stvarno u stotinama primera ovo jedini slučaj da on imperfekat upotrebi za pravu neodređenu prošlost. Ja mislim da je ovo jedan od stotine slučajeva kako je Njegoš u razgovornom jeziku (kad se samo uzme u obzir prenošenje radnje iz subjektivne u ma koju drugu prošlost) mogao upotrebiti imperfekat.

Ovde treba napomenuti i to da našoj upotrebi imperfekta za vremenski neodređenu prošlost tipa đ e d m i p r i č a š e... u dobroj meri odgovara u ruskom jeziku preteritalni oblik koji se definiše kao oblik davno prošlog vremena (давнопрошедшее время)[1]) Između našeg đ e d m i p r i č a š e...i ruskoga »покойный дед мой говаривал«[2]) može biti razlika samo u tome što se naš imperfekat može odnositi i na samo jednu radnju: j e d n o m mi đed p r i č a š e... (kad je ovako radnja nešto više vremenski određena), a u ruskom jeziku upotreba davnoprošlog vremena je vazana za značenje ponavljanja imperfektivne radnje (kao što se i u našem izrazu bez priloške odredbe podrazumeva ponavljanje). Vremenska neodređenost ovakve ponavljane preteritalne radnje, kako nam to kaže i Vinogradov, obeležena je jasno u ruskoj gramatici.[3])

Osim svega ostalog, treba napomenuti još i to da i u Njegoševim stihovima koje je St. mogao podvrći svojoj analizi ima takvih za koje se ne može reći da u njima imperfektu pripada radnja u nekoj bliže određenoj prošlosti. Ja sam rekao da radnja kvalifikativnog značenja (a to vredi i za glagolsko značenje koje upućuje na kvalifikativnost), ako ona nije vezana za konkretne momente, ne može biti vremnski bliže određena, osim što je određuje lice kome se u kvalifikativnom smislu radnja pripisuje, — a to ne može, po mom mišljenju, biti nikakvo bliže vremensko određivanje. Takvih imperfekata kvalifikativnog značenja kod Njegoša ima. Ja nikako ne bih mogao reći da je u ovom slučaju imperfekat bliže vremenski određen, da je on uopšte direktnije vremenski određen (putem

---

[1]) Vidi prof. V. V. Vinogradov: Русский язык, Moskva — Lenjingrad 1947, str. 545—9.

[2]) Vinogradov povodom toga kaže: »Старые грамматики правильно указывали, что давнопрошедшее время употребляется, когда говорят »о многократном действии, происходившем давно... и притом в *неопределенное время*« (podvlačim ja — J. V.), »ибо когда мы говорим о чем-либо, происходившем многократно на прошлой неделе, или в прошлом месяце, и вообще о времени, которое мы по недавности определить можем, тогда вместо *читывал, говаривал, делывал* и пр. скажем: *читал, говорил, делал* неоднократно« (Русский язык, str. 546).

[3]) U jednoj skoro objavljenoj nedovršenoj pripoveci Zije Dizdarevića (J a h, i o n u m r i j e) možemo pročitati imperfekat u značenju za radnju neodređene prošlosti, sličnom ovakvoj upotrebi ruskog davnoprošlog vremena i našeg primera d j e d m i p r i č a š e. »— Šta li je to — volim je — i kako to ljudi vole? Mula-efendiji, ko zna zašto, pade na um neki indiski šeik sa kojim se našao negdje na aziskoj raskrsnici jednog dana. Pa mu g o v o r a š e taj šeik kako stvari imaju dva lica: batin (suštinu) i zahir (oblik)«. (Sedam dana, Sarajevo...). Određeno je vreme upoznavanja (jednoga dana), a radnja imperfekta g o v o r a š e pokazuje ponavljanje radnje u prošlosti (nije šeik govorio onoga dana kad se upoznao sa Mula-efendijom), i vreme vršenja radnje nije ničim određeno.

vremenske odrednice nije, putem naporednih radnji nije, putem konkretnosti situacije vremenski određen nije): Što je fajde kriti ono što je? Onakvoga sivoga sokola Crnogorka još radala nije! Ne mogaše čovjek nigda znati al' je zgodni ali je valjasti, al je mudri ali je ljubavni. Ne bih rekao ni da nikad može biti vremenska odrednica za bliže vremensko određivanje radnje, a znamo koliko ova priloška reč može pratiti imperfekatsku radnju. (Uzmimo u obzir i to da je ovo moglo biti rečeno i bez priloga nikad). Ovo je sve u Njegoševim stihovima, napomenimo još i to, moglo biti rečeno da Batriću Pevoviću nije bilo dvadeset nego četrdeset, ili koliko još, godina, — kad o njemu priča savremenik, očevidac njegovih podviga. Kad njegov savremenik kaže: ne znavah ili je zgodniji ili valjastiji — i sl., ne misli svakako na kakvo određeno vreme, nego iz konkretnih momenata prošlosti u kojima je posmatrao svoga savremenika apstrahuje nešto što je opšte u njihovoj prošlosti, sažima, tako da kažemo, konkretne momente prošlosti u opštu subjektivnu prošlost, a to ne može nikako biti vremenski određena prošlost. Tek posle ovako date neodređene prošlosti Vuk Mićunović će konkretizovati svoja zapažanja: Šest putah sam s njim na muku bio, đe prah gori pred oči junačke i đe glave mrtve polijeću; još takvijeh oči gvozdenijeh ja ne vidjeh u jednoga momka, a nemaše još dvadest godinah. (Naravno, i ovde, iako su radnje, i druge i imperfekatska, date konkretnije, nema još prave bliže vremenske određenosti).[1])

Neće više biti potrebno, računam, raspravljati da se uvidi kako za imperfekat nije suštiiski vezana vremenska određenost glagolske radnje.

2.

Predmet današnje diskusije su u našoj nauci i tradicionalna shvatanja o istaknutom, dugom trajanju imperfekatske radnje i o naprednosti takve radnje sa drugim radnjama,[2]) o čemu je, o ovom drugom svojstvu imperfekta, i malo pre uzgredno bilo reči. Sve doskora, i u nauci i u školi, retko se propuštalo da se ne naglasi i dugo trajanje i naporednost kao nešto karakteristično za imperfekat.

Moglo se videti iz redova koji su gore citirani iz pominjane Belićeve studije u VI-toj knjizi Filologa, kad je bila reč o B-ćevu shvatanju u odnosu na određenost imperfekatske radnje, kako on uzima trajanje (isticanje trajanja) kao nešto što je primarno u vrednosti ovoga oblika. B. se svuda kad je reč o imperfektu isticao koncepciju o istaknu-

---

[1]) P. P. Njegoš: Gorski vijenac, Jugoslovenska knjiga, Bgd 1948, str. 139.

[2]) Obično se ističe i jedno i drugo, ali se uzima i samo dugo trajanje da se samo njim okvalifikuje imperfekat u odnosu na druge preteritalne oblike, kao kod Maretića — Gram. i stil., str. 354, kod M. Divkovića — Nastavni vjesnik XXI, str. 178: »Imperfekat pokazuje radnju koja je u prošlosti trajala, ili se ponavljala.« Uporedi, između ostalog, još i kod André Waillant-a — Manuel du vieux slave, tome I, Grammaire, Paris — 1948, str. 328 — za vrednost imperfekta u staroslovenskom jeziku: »L'Imparfait est ordinairement imperfectif, exprimant l'action qui dure dans le passé«.

tom, naglašenom trajanju i sl. I B. je definisao imperfekat još i u smislu naporednosti, ali da je on ovoj drugoj konponenti imperfekatskog svojstva davao sekundarnu važnost, pored primarne važnosti trajanja, mogu pokazati njegove reči sa istoga mesta u njegovoj studiji — malo dalje: »Baš taj fakat što imperfekat znači isticanje trajanja glagolske radnje u prošlosti, on je vrlo zgodan za obeležavanje paralelne radnje u prošlosti prema drugim radnjama, koje on svojim vremenom obuhvata i slično.[1])

Ali odnedavno i jedno i drugo odbacuju pojedini ispitivači imperfekatske vrednosti, ili se odbacuje dugo trajanje a ostaje se sa shvatanjem neposrednosti.

1. Prvi je Stojićević dobro uočio da imperfekat ne nosi sobom kao svoju bitnu osobinu isticanje, naglašavanje trajanja glagolske radnje. Analizirajući gore pominjani primer Vukove pripovetke: E, ja m i š l j a h, tebe zub boli, — on, pored konstatovanja neposredne prošlosti, kaže i: »Ovde imamo u isto vreme i primer, kakvi su mnogobrojni drugi, mnogo češći od suprotnih, da imperfekat sam po sebi ne ističe trajanje glagolske radnje, naročito ne u indikativnoj upotrebi. Gornji imperf. mogao bi se zameniti aoristom od perf. glagola te reči: ja pomislih...«[2]) Tačno je da u ovom slučaju ne može biti reči o kakvom isticanju trajanja i da imperfekat u tom smislu ništa više ne kaže nego da je mesto njega upotrebljen perfekat (ja s a m m i s l i o), ili aorist (ja m i s l i h = ja jedno vreme m i s l i h, — dok mi to ne kaza, i sl.). Druga je stvar kad se ovaj imperfekat zameni aoristom perfektivnog glagola, gde bi se radnja (stanje) odnosila samo na jedan trenutak (ovde St. nije imao pravo, — postoji razlika po trajanju između imperfekta i perfektivnog aorista). Tačno je i to da ovakva upotreba imperfekta nije izuzetna, nije neobična, da bi ona odudarala od nečeg što nije bitno za ovaj oblik, i nije se daleko od istine ni kad se kaže da su ovakvi primeri mnogo češće od suprotnih. Samo, je ne vidim neke razlike u tom smislu u vrednosti imperfekta kad se on upotrebljava za St-ćevićev indikativ ili relativ. — Naša dosad izvođena analiza primera i iz običnog govornog jezika mogla je pokazati i upotrebu imperfekta za neko dugo trajanje (ja č u v a h ovce kad se moja strina dovela — i sl.), ali imperfektom ništa više nije rečeno u smislu trajanja radnje nego da je radnja izrečena perfektom (ja s a m č u v a o ovce kad je moja strina dovedena), ili u kom drugom slučaju da imperfekat bude zamenjen aoristom. Kontekst je nosilac isticanja i naglašavanja trajanja u imper-

---

[1]) B. je pak uvideo da dugo traganje i isticanje trajanja, što on naročito naglašava, nije za imperfekat obavezno, pa je u univerzitetskim predavanjima primetio i ovo: »Kako se imperfekt gradi od imperfektivnih glagola, to značenje d u g o g trajanja često slabi u ovim oblicima, te imamo samo trajanje glagolske radnje u imperfektu«.

O v o b i j a š e u jesen, a v r i j e m e b i j a š e dosta lijepo.

Za devojkom niko više ne p r i s t a j a š e do samoga careva sina« (I s t o r i j a s r p s k o h r v a t s k o g j e z i k a, knj. II, sv. 2: R e č i s a k o n j u g a c i j o m, str. 222).

Ne radi se ovde o nekakvom slabljenju d u g o g trajanja glagolske radnje, nego o svojstvenosti imperfekta da obeležava vreme samo u njegovu toku.

[2]) Značenje aorista i imperfekta....., str. 26—27.

fekatskoj radnji, kad toga ima i koliko ga ima, a ni u kom slučaju to ne pripada imperfektu. — Kad se kaže: Šta r a đ a š e on tamo? — Č i t a š e novine, — ničim nije istaknuto trajanje, — indiferentno je to koliko je radnja čitanja mogla trajati, govorno lice je moglo radnju konstatovati po vremenu samo toliko koliko ju je mcglo imati pred očima, a to nam nije ničim rečeno (radnja je mogla biti posmatrana samo nekoliko trenutaka, a za sve ostalo trajanje može se samo pretpostavljati, što opet ne znači nikakvo isticanje trajanja.[1]) Još manje se može pretpostaviti kakvo dugo trajanje u primeru: Tako ti, pobratime, š ć a š e mene da prevariš (u pripoveci Dva cvancika) i Stojićević ima potpuno pravo kad kaže: »Ni ovde imperfekt ne ističe trajanje radnje, i po mojem jezičkom osećanju mogao je pobratim reći (bez posebne izmene u smislu): ti š ć e d e m e n e d a p r e v a r i š, tj. mogao je namesto imperf. upotrebiti aorist« (op. cit., str. 33). Ovde ne može biti kakve razlike u jezičkom osećanju, i St. je ovo mogao reći bez ikakve ograde. — U primeru, recimo: »Dok mi s e d a s m o na travi, oni se iskupiše« — (vidi kod St-ća, str. 10), koliko se može govoriti o trajanju, ne daje ga imperfekat sam sobom, nego čitava rečenica, imperfekat sa kontekstom, i St. ima i ovde potpuno pravo kad kaže da bi u pogledu trajanja stvar isto stajala kad bismo mesto imperfekta upotrebili aorist. Zar nam to ne mogu lepo pokazati i ovi stihovi iz narodne pesme, sa aoristima u temporalnoj rečenici koja počinje svezom d o k (navedeni kod St-ća, str. 147): ... dok mi, brate, skupa p r e b i v a s m o i majke nam dvori u p r a v l j a š e, tad se naši dvori b i j e l j e š e i gosti nas često p o h o d i š e, p o h o d i š e srijemski knezovi (Vuk: Nar. pjesme III, Bgd., str. 613). Ovde su lepo mogli doći sve imperfekti, pa da se ništa ne primeti ni u značenju ni u stihu, — a radi se, bez sumnje, o dugom trajanju, ali u tom pravcu nije ništa išlo na uštrb što su upotrebljeni aoristi mesto imperfekata.

Pored svega ovoga što smo kod St-ćevića mogli videti tačna zapažanja u pogledu isticanja trajanja glagolske radnje, on dopušta da imperfekat, za razliku cd aorista, može poslužiti i u te svrhe. To neće biti tačno, bar to ne možemo zaključiti na osnovu primera za koje on ovu razliku izmedu aorista i imperfekta pretpostavlja. Primer je iz Vukova prevoda Novog zavjeta, i glasi: I poslije tri dana nađoše ga u crkvi gdje sjedi među učiteljima... I. vidjevši ga začudiše se, i mati njegova reče mu: Sine! šta u č i n i nama tako? Evo otac tvoj i ja sa strahom t r a ž a s m o te (op. cit., str. 148). Imperfektom ni ovde iije rečeno da je radnja dugo trajala, iako bismo u datoj situaciji to očekivali, nego se samo moglo misliti na radnju dok je ona još trajala (a sve drugo, pa i koliko je trajala, moglo je biti potpuno apstrahovano).[2])

---

[1]) Uporedi i ovakav primer iz razgovornog jezika: Štȏ rabȏtāše tâmo Pêro ka(t)-s(i)-iskrāj-njêga pasâ? (Dijalektološki zbornik IX, str. 550). Nikakvo dugo trajanje se ni ovde ne može podrazumevati, jer se trajanje može podrazumevati samo u momentima prolaska (pasanja), pored strika Pera, a to trajanje može biti i sasvim kratko.

[2]) Može biti tačna i Stojićevićeva primedba u fusnoti da je Vuk ovde mogao upotrebiti imperfekat mesto očekivanog aorista pod uticajem crkvenog (ruskoslovenskog) teksta; ako je i mogao imperfekat po Vukovu jezičkom osećanju ovde biti upotrebljen, nije mu tu najobičnije mesto (v. i u pomenutoj mojoj kritici Stojićevićeve studije — Pitanja knj. i jez. I, str. 185).

2. Stevanović je još odlučniji u odricanju istaknutog trajanja u imperfekatskoj radnji. Mora se priznati kao sasvim tačno kad on kaže: »I ostala preteritalna vremena: perfekat, narativni prezent, pa čak i aorist imperfektivnih glagola označavaju prošle radnje (odn. stanja) dužeg trajanja, jer se trajnost, shvaćena onako kako smo malo pre kazali,[1]) ne sadrži u ovom ili onom obliku, nego u samoj osnovi imperfektivnih glagola, u glagolskom vidu«.[2]) Posle navođenja niza primera ranije citiranih od naših gramatičara, St. dalje kaže: »U pogledu dužine trajanja nema, dakle, nikakve razlike između prošlih radnji koje se kazuju perfekt m i onih što se označavaju imperfektom« (ibidem). Uporedivanjem primera imperfekta sa njihovim glagolskim oblicima u perfektu, i St-ću nije teško obrazložiti svoje gledište. I ja mislim da ništa što je St. i osim citiranih reči kazao u pogledu trajanja imperfekatske radnje ne može ničim biti osporeno.

3. Sa tumačenjima dužine trajanja koja smo ovde razmatrali poddudara se potpuno i mišljenje P. Č. Sladojevića u pominjanoj studiji. On, izmedu ostalog, kaže isto što i Stevanović, samo na drugi način: »Nije dovoljno reći da imperfekat znači trajanje prošle radnje jer trajanje znači i aorist imperfektivnih glagola a i perfekat ili, bolje reći, glagolska osnova, nego treba istaći neograničenost radnje u imperfektu; aorist imperfektivnih glagola znači ograničeno trajanje prošle radnje, dok je perfekat u tome smislu neutralan, i zato se može upotrebiti i za vremenski ograničenu i za neograničenu radnju.«[3])

Sl. je još preciznije odredio imperfekatsku radnju u odnosu na njeno trajanje. Njegova neograničenost trajanja bila je potrebna da zameni obične izraze isticanja trajanja, dugo naglašeno trajanje — i sl. On za svoju neograničenost pre toga dobro kaže da ne mora potpuno odgovarati onome što pojimamo: »Druga komponenta u značenju imperfekta je neograničenost trajanja radnje; ovo možda nije adekvatan izraz (ovo podvlačim ja), ali mislim da je on ipak najbolji od svih koji nam zasad stoje na raspoloženju« (str. 218).[4]) Sl. je u pravu: od dosad primenjivanih izraza on

---

[1]) Umetnutim izrazom St. misli na pre toga kazano: »A, samo ako značenje sintagme »trajanje radnje« shvatimo kao duže ili kraće njeno vršenje, bez ikakva ograničenja, a ne kao izuzetno dugo trajanje (a tako ga možemo shvatiti), onda se ne može reći da su navedene definicije imperfekta netačne«, što je opet sasvim tačno. A kad uzmemo u obzir da to nije specifičnost imperfekta samo, onda nam u toj formi definicija ne kaže ništa potrebno za karakterisanje imperfekta.

[2]) JF XX, str. 41.

[3]) JF XX, str. 219. Uporedi i ono što sam ja, negde u isto vreme kada su i Stefanović i Sladojević ovako odbacivali misao o trajanju imperfekatske radnje napisao u ovom smislu u prvoj knjizi Pitanja književnosti i jezika — str. 185.

[4]) Sl. pominje i moju interpretaciju imperfekta datu u Pitanjima savremenog književnog jezika — II, 2 (1952), str. 231, gde sam rekao da ovaj oblik označava naglašeno neograničeno trajanje, što treba u stvari da znači naglašenost neograničenog trajanja, — ali ja bih sad ispustio reč naglašeno kao nepotrebnu, a i da ne bi dovodila u zabunu da se pomisli i na dužinu trajanja; o onome što sam ja na tom mestu dalje rekao, a što treba revidirati, biće reči dalje.

nije mogao naći bolji da, u smislu njegova trajanja, obeleži radnju imperfekta. I dalje vrlo oštroumno Sl. kaže »Ta neograničenost se sastoji u tome što se imperfektom ne iznosi radnja kao vremenska cjelina, nego kao trajanje kome u našoj svijesti nisu prisutne granice.« Sl. je prvi uočio ono što ja ovde ističem da imperfekat ne može dati da se njegova radnja oseti »kao vremenska cjelina«, a to je za uočavanje bitnih svojstava ovoga oblika vrlo važno. Tačno je i ovo što Sl. dalje kaže o neograničenosti u trajanju imperfekatske radnje: »Imperfektom se vrijeme trajanje radnje ne iznosi kao isječak iz prošlosti (kao što je slučaj s aoristom), nego kao vremenska linija kojoj su krajevi u magli. Neograničenost radnje u imperfektu najtačnije ćemo okarakterisati ako kažemo da je to ista onakva neograničenost kakvu imamo u prezentu trajnih glagola«.

Otkuda dolazi sve ovo što je, sasvim tačno, primetio Sladojević? Od onoga što ja ističem da treba kao osnovno uzeti za sintaksičku vrednost imperfekta: glagolski oblik koji pokazuje radnju u njenu toku, u procesu njena vršenja, ne može pokazivati njenu ograničenost, njen i početak i kraj su, kako dobro kaže Sl., u magli, o njima se ne vodi računa, — a kad je tako, onda ne može biti reči ni o radnji kao celini, o kakvom vremenskom isečku, nego samo o nizu momenata u vršenju radnje koji su dati i bez početka i bez kraja. Otuda dolazi, kako je to Sl. dobro primetio, i sličnost imperfekta sa prezentom. — A kad se radnja zamišlja samo u toku, u njenu razvoju, bez njena početka i kraja (koji bi pretstavljao ili njen kakav prekid, ili njen potpun završetak), onda se ona mora reflektovati i kao neki vid relativne sadašnjosti; pravoj sadašnjosti se ne antiponira prošla radnja samo kao prošla nego kao i relativnosadašnja (ili, drukčije rečeno, u antipozicijama stoje jedna prema drugoj prava i relativna sadašnjost). Prema svemu ovome, najpreciznije možemo definisati imperfekat ako kažemo da on označava tok imperfektivne radnje u prošlosti, po čemu je njeno trajanje (dugo ili kratko) sasvim neograničeno (kad je reč, naravno o čisto vremenskom značenju). A kad se, na drugi način, kaže da je on poseban oblik za relativnu sadašnjost neposredno doživljenu, onda je opet to isto ovim rečeno.

4. Za govor galipoljskih Srba dobro je primetio i Pavle Ivić, kad kaže: »Što se tiče značenja isticanja dugog trajanja radnje, materijal pokazuje da u ovom govoru taj moment kod imperfekta nije obavezan. Ima primera koji znače samo toliko da je radnja u jednom trenutku bila u toku. Šȏ se učȇr zamȇćāše znači samo »Zašto posrtaše onda kad sam te juče video«.[1]) Ivić, posle ove sasvim tačne konstatacije, ukazuje i na to, opet sasvim tačno, da i u primeru kad imamo u imperfektu značenje dugog trajanja, to nije rečeno samim njim, nego u njegovoj vezi sa drugim izrazima u rečenici.

⁂

Od ranijih gramatičara i drugih proučavalaca naše sintakse najpribližnije je odredio vrednost imperfekta St. Novaković, kad je rekao: »Kad li se hoće da pokaže radnja, koja se dogodila u prošlosti kao

[1]) JF XX, str. 235.

trajna ili nesvršena, i kad se ni u kom pogledu neće da poznaju granice vremenu njezina trajanja, onda se upotrebljava predašnje nesvršeno (imperfekat)«.[1]) Ovo bi, kad se uzme imperfekat sam za sebe, bilo tačno, ali iz tumačenja drugih preteritalnih oblika može se videti da je N. ipak daleko od sasvim pravilnog shvatanja odnosa preteritalnih oblika po njihovim osnovnim osobinama.

Sa svim ovim što je već dosad u skorije vreme rečeno o trajanju imperfekatske radnje, po mom mišljenju, diskusija u našoj nauci o ovom pitanju može biti konačna.

3.

Videli smo kakvo je mesto u tumačenju svojstava imperfekatske radnje prof. Belić dao naporednosti ove radnje prema drugim radnjama ili drugim određenim momentima u situaciji o kojoj se govori. Pominjali smo i to kako je Stevanović naporednost uzeo kao primarnu osobinu imperfekta. I zato je potrebno još posebno se zadržati i na ovom pitanju.

1. Na naporednost dveju radnja za koju je vezano imperfekatsko značenje ukazao je još Vuk u svojoj Pismenici (1814 god.) kad je rekao da imperfekat (njegovo polu prošavše vreme) »pokazuje da je djelo glagola još trajalo, kad je nešto drugo nastalo, na pr. ja govorah a on dođe...«.[2]) Otada se često pominje naporednost kao jedno od glavnih karakterističnih svojstava imperfekta. Ljuba Stojanović, koji je u osnovi tačno, ali neprecizirano u odnosu na druge preteritalne oblike, rekao: »Imperfekat pokazuje prošlost nesvršene glagolske radnje, dakle imperfektivnih glagola«, kaže dalje da se imperfektom ističe trajanje u prošlosti, i on se»naročito upotrebljava kad se za vreme trajanja te radnje dogodi ili se događa i kakva druga radnja«.[3]) St. još ne govori, kao što se vidi, o nekakvoj sasvim obaveznoj naporednosti. Kad se uvidelo da se, po ovom što imperfekat rado dolazi uz drugu naporednu radnju, ne može o takvoj naporednosti govoriti kao o nečem sasvim bitnom, onda se počelo govoriti, i govori se, o naporednosti i sa momentima u situaciji o kojoj se govori. Ovde se odmah nameće pitanje da li i takva naporednost znači mnogo za određivanje vrednosti imperfekta, i da li se isto tako, ili približno tako, ne bi moglo govoriti i o svim drugim vremenskim oblicima od imperfektivnih glagola. Jer čim se odredi situacija, onda se naporednost imperfektivne radnje prema nekim momentima sama po sebi javlja, a, na drugoj strani, — videli smo da se i imperfekatska radnja može postaviti u vremenski neodređenu situaciju, i bez naporednosti za kakvom drugom radnjom.

2. Razume se, Stevanović je, insistirajući na tome da pokaže naporednost imperfekatske radnje kao njeno glavno svojstvo, mogao navesti mnoštvo primera koji uvek takvu naporednost mogu pokazati. Ali da je bio u neprilici da svoju naporednost dokaže do kraja, pokazuje, kako se to jasno može videti, i ovo što je na jednom mestu svoje studije rekao: »Radnja u imperfektu ne mora biti istovremeno s nekom drugom prošlom

---

[1]) Stojan Novaković: Srpska gramatika — Beograd 1902, str. 308.
[2]) Vidi kod Stojićevića, str. 8.
[3]) O značenju i upotrebi glagolskih oblika..., JF II, str. 191.

radnjom, već je vremenski može odredivati i kakva priloška sintagma...«.[1]) Ako se o naporednosti može govoriti kad je radnja vremenski određena priloškom odredbom, a imperfektu u običnoj njegovoj upotrebi stvarno ništa više nije ni potrebno (kad hoće vremenski radnja da se odredi), onda u tome pogledu imperfekat nema ništa specifično svoje što ga izdvaja izmedu ostalih preteritalnih oblika. Uzmimo koji od primera koje St. na pomenutm mestu navodi i, radi bolje jasnosti, dajmo ga u širem kontekstu: Nije vino pošto prije b j e š e, nije svijet ono što m i š l j a s t e, barjaktaru darivat Evropu — grehota je o tom i misliti? — Da je rečeno: nije vino poštono j e b i l o, nije svijet ono što m i š l j a s t e, glagolski oblici bili bi bez priloških odredaba, — ni perfektu ni imperfektu, jednako, nisu u ovom slučaju potrebne, radnje su u vremenskom smislu neodređene, pa se ne može govoriti ni o onoj naporednosti koju St. nalazi u izrazima sa glagolskim vremenskim odredbenicama. Da stvar bude jasnija, napomenimo i to da je Njegoš mogao u sasvim izdvojenom izrazu dati stih: nije svijet ono što m i š l j a s t e, ili opet izdvojeno: nije vino poštono b i j a š e — imperfekat bi na taj način stajao izdvojen preteritalni oblik bez bližeg vremenskog odredivanja i bez ikakve vremenske naporednosti sa drugim radnjama i ukazivanja na naporednost prema drugim momentima. Tako u primeru: Danas žeže što juče n i v l j a š e — za imperfekat n i v l j a š e možemo naći naporednost u tome što je radnja određena prilogom j u č e, a onda naporednost možemo pripisati svakoj vremenski određenoj radnji, ma kojim glagolskim oblikom ona bila izrečena. Kako široko i rastegljivo St. podrazumeva svoju naporednost imperfekatske radnje, još jasnije se vidi iz onoga što kaže posle navodenja ovakvih Njegoševih primera: »Ovde, očevidno, nema nikakvih radnji s kojima bi ono što se kazuje imperfektom bilo istovremeno, a l i j e t o v r e m e n s k i i p a k o d r e đ e n o...« (podvlačim ja, — dalje St. navodi priloške odredbe). Pošto smo mi i ranije videli, a to se potvrdilo i ovim što rekosmo o vremenskoj određenosti povodom prvog ovde datog Njegoševa primera, da vremenska određenost nije obavezna za imperfekat, onda je jasno da sve jedno s drugim, i naporednost i vremenska odredenost, za nas mogu imati fakultativnu vrednost u odredivanju specifičnih svojstava imperfekta, i ma koliko se imperfekat javljao i sa naporednošću glagolske radnje i vremenskom određenošću, to nisu njegova svojstva po kojima ovaj oblik možemo jasno razgraničiti sa drugim glagolskim oblicima, i u tom smislu specificirati njegovu sintakstičku vrednost. — U ovom smislu u vezi sa vremenskom određenošću glagolske radnje, St. traži dalje izlaz da objasni naporednost kao osnovnu specifičnost ovoga oblika, i za primere gde se imperfekatska radnja u vezi sa drugim radnjama javlja u odnosu sukcesivnosti (napr.: Kad dva zbore štogod na ulici, treći uho obrne te sluša, pa onaj čas trči sudnicima, kaže ono što oni z b o r a h u). Kad i toliko proširimo granice imperfekatske naporednosti, onda je pojam naporednosti toliko rastegljiv da nam on malo, isuviše malo, može poslužiti u naše svrhe — da se okarakteriše imperfekatska radnja.

Kako St. na drugom mestu kaže (str. 66), većina sintaksičara je stvarno ukazivala »na označavanje naporednosti radnje u imperfektu s

[1]) JF XX, str. 55.

drugom nekom prošlom radnjom«, a on je otišao dalje, pa je naporednost sa bližim određivanjem prošlosti uzeo kao »baš taj bitan momenat« koji karakteriše imperfekatsku radnju. Međutim, ja računam da je ovde izneseno dosta činjenica koje mogu pokazati da se u tom pravcu ne mogu naći konačna rešenja da se objasni suštinska vrednost imperfekta. O naporednosti imperfekatske radnje u odnosu na neki, određen ili neodređen, vremenski tok može se govoriti samo u onom smislu u kom se radnja prezenta imperfektivnih glagola svuda javlja u vremenskoj liniji koja zahvata vremenski tok ne izdvojenim tačkama njegova kretanja nego samo vreme u kretanju. Samo koliko se može govoriti o naporednosti imperfektivne prezenatske radnje i sa drugim radnjama, i sa momentima vremenskog toka, toliko se može govoriti o naporednosti imperfekatske radnje u odnosu, uopšte rečeno, na druga zbivanja vezana za situaciju o kojoj se govori. A takva naporednost je obuhvaćena kad kažemo da imperfekat služi za obeležavanje preteritalne radnje (u sadašnjosti) koju doživljavamo u njenu procesu, sa vremenom njenog razvoja.

3. Sa Stevanovićevim tretiranjem imperfekta u našem jeziku u smislu naporednosti drugoj radnji ili situaciji podudara se i ono kako se obično tretira sintaksička vrednost ovog oblika u francuskom jeziku. Oslanjajući se i na Brino-a (Brunot), P. Skok za francuski imperfekat tvrdi: »Pravo je, dakle, značenje imperfekta izražavanje prošle istovremenosti (contemporanéité ili simultanéité). Prema Brunotu... sva se značenja odatle mogu izvesti...«[1]) — »Ova sintaksa (francuska — prim. J. V.) utvrđuje ujedno, kaže malo dalje Sk., i to da glavno značenje imperfekta u današnjem fr. jeziku nije ni trajanje ni opetovanje, nego praćenje prošlih događaja (concomitance). Značenje trajanja ili opetovanja izlazi iz značenja »concomitance« i to zbog toga što epizode imaju često trajna svojstva iil se opetuju« (str. 133).

Kad se uzme osnovna vrednost imperfekta i u našem i u francuskom jeziku, gotovo jednako se on može određivati u smislu naporednosti i u smislu trajanja njegove radnje, — i nije čudo što se gledišta St-ćevo i Sk-ovo ovde podudaraju. Međutim, ovakav pogled i na francuski imperfekat podvrgava se na činjenicama zasnovanoj kritici. U jednoj skorašnjoj studiji o sintaksičkim svojstvima indikativnih glagolskih oblika rečeno je: »On a dit que l'imparfait exprime simultanéité. Il est naturel de demander: par rapport à quoi? S'il faut penser à un observateur du passé, il semble que ce soit assez exact. Mais on dirait par là un peu la même chose que »présent dans le passé«, et c'est plutôt »simultanéité par rapport à une autre action que cela signifie«.[2]) U slučajevima kad aorist (passé simple) označava glavnu radnju, a imperfekat sporednu (pratilačku), definicija u smislu naporednosti imperfekatske radnje lepo odgovara. Ali ma koliko rastegljivo uzimali odnose dveju radnja u smislu naporednosti, kao što se to naročito kod nas čini, ipak je nemoguće i za francuski i za naš imperfekat primiti takvu definiciju, kao što s potpunim pravom Sten to tvrdi za francuski jezik. Satrova rečenica

---

[1]) Petar Skok: Pregled francuske gramatike, dio drugi, Zgb — 1939, str. 130.

[2]) H. Sten: Les tems du verbe fini (indicatif) en français moderne. Kobenhavn — 1952, str. 125—126.

koju on navodi: Hier ils nous faisaient la causette, à présent ils se cachent — to jasno osporava, kao što to osporava i Njegoševa rečenica: Danas žeže što juče njivljaše (ili uzmimo bez odredaba: nêmāsmo nide ništa, pa nam se evo širi krd ovaca po polju, i sl.). Sten s pravom ukazuje i na imperfekatsku radnju u francuskom koja prethodi aoristnoj: une douzaine de colonnes mobiles qui ravagèrent méthodiquement le pays dont Merlin (de Thionville) disait déjà trois mois plus tôt qu'... To što imperfekat pokazuje i radnju koja prethodi prošloj glavnoj radnji u rečenici, još jasnije pokazuje kako je za njega naporednost malo obavezna i koliko ona ne daje njegovo bitno svojstvo. I to nije osobina samo francuskog jezika nego i našeg, — imperfekat se tako, i slično, kod nas upotrebljavao od prastarih vremena. Uzmimo u našem jeziku: Načinio je novu kuću, deno mu prije bijaše stara ozidina. — Sve je to razorano onuda de nam prije pasijahu ljeti telad — i sl. Ovakvu, pluskvamperfekatsku vrednost pokazuju nam i za stari slovenski imperfekat uporedne gramatike: »Manchmal steht es auch für das Plusquamperf.: ar. i postavi cerkovь svjatago Vasilьa na cholmê, ideže stojaše kumirъ Perunъ i pročii, ideže tvorjachu portêby knjazь i ljudьje...[1]) — primer iz Nestorove kronike. Pluskvamperfekatsku vrednost imperfekat je imao i u starim ariskim i u grčkom jeziku.[2]) Imperfetku je, dakle, svojstveno, pored naporednosti, ne samo pokazivanje sukcesivnih radnji, ne samo prošlih radnji u odnosu na pravu prezentsku, nego i obeležavanje pluskvamperfekatske radnje — u odnosu na glavnu prošlu radnju, i sve to potiče iz prastarih vremena, i sve nas to upućuje na shvatanje da naporednost prema drugoj radnji ne možemo smatrati kao njegovu primarnu osobinu.

4. P. Č. Sladojevića je u ovom smislu poslužilo i dobro jezičko osećanje i dobar smisao za uočavanje sintaksičkih osobina ovog glagolskog oblika kad je odbacio misao o naporednosti kao o primarnom svojstvu imperfekta. Njegov prvi primer, ništa drugo da se ne uzme: Eno bijaše velika gužva pred Narodnim pozorištem, — koji se može uzeti i ovako izdvojen, bez veze sa kakvim prethodnim razgovorom, dovoljan

---

[1]) Dr. Wenzel Vondrák: Vergleichende slavische Grammatik, II Band, Göttingen 1928, str. 389.

[2]) Vidi kod Delbrika isti slovenski, staroruski primer sa napomenom u zagradi da je to osobina i ariskih i grčkog jezika (B. Delbrück: Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen, zweiter Teil, Strassburg — 1897, str. 340, — vidi i posebno za staroindiski str 269; uporedi posebno za grčki kod Kurcijusa: »In Verbindung mit anderen Zeiten der Vergangenheit bezeichnet das Imperfect zwar in der Regel Ereignisse, die neben jenen fortdauern, nicht selten aber auch solche dauernde Vorgänge, welche der Haupthandlung vorausgehen und darum im deutschen wie im lateinischen durch das Plusquamperfect bezeichnet werden: Οἱ μὲν οι ἠναγκάσθησαν τὴν ἀπόσ σιν ποότερον ἢ διενοοῦντο ποιῆσα θαι (Lezbijci su bili primorani da se odmetnu prije no što su pomišljali da to učine...) Georg Gurtius: Griechische Schulgrammatik, Prag — 1880, str. 274 — Anm. 3. — Iako nemačkom i latinskom pluskvamperfektu koji bi ovde došao mesto grčkog imperfekta ne odgovara pravo pluskvamperfekatsko značenje, za nas je važno da imperfekat nije upotrebljen u sporednoj rečenici za istovremenu radnju sa preterialnom (aoristnom) u glavnoj, i da se dve prošle radnje nalaze u odnosu jedne preteritalne i druge pluskvamperfekatske preteritalne.

je da mu da pravo kad kaže da »paralelizam nije primaran ni obavezan u značenju imperfekta«.[1])

III.

IMPERFEKAT U ODNOSU NA VREMENSKE KATEGORIJE APSOLUTNOG INDIKATIVA I RELATIVA

Jedan od najtežih poslova pred kojim stoje danas naši sintaksičari jeste utvrdivanje i razgraničavanje vremenskih kategorija apsolutnog i relativnog indikativa, ili, prosto rečeno, relativa. Koliko su u tom pogledu kod nas neraščišćene stvari, pokazuju i najnovija gledišta pri posmatranju imperfekta u odnosu na ove dve osnovne vremenske kategorije i pri davanju mesta ovome obliku u ovim dvema kategorijama, odnosno samo u jednoj od njih — u relativskoj. Ja ću se, nadam se, na drugom mestu pozabaviti pitanjem svih specifičnih momenata koji su važni za preciznije odredivanje granica izmedu apsolutnog indikativa i relativa, pošto u svakom slučaju moramo otići i dalje od onoga što je u tom smislu fundamentalno dobro postavljeno u radovima prof. Belića, — a ovde ću se samo u vezi sa problemima koje nam i u tom pogledu nameće imperfekat osvrtati i na opštija pitanja osnovnih vremenskih kategorija. Po dosadašnjim tumačenjima imperfektu su dali mesto u obema kategorijama Belić, Stojićević i Sladojević, a, nasuprot tome, isključivo relativsku vrednost imperfekta nalazio je Br. Miletić i nalazimo je Stevanović i ja.

Stojićević je pomešao jedno s drugim subjektivno doživljenu prošlost sa indikativnom (čitaj apsolutnoidnikativnom), što smo, mislim, s dovoljno razloga osudili i Stevanović i ja u svojim prikazima njegove knjige,[2]) pa nam osvrtanje na njegova tumačenja indikativne i relativne vrednosti imperfekta ovom prilikom nije potrebno. Potrebno će biti, prema tome, osvrnuti se još na Belićeva tumačenja imperfekta u ovom smislu, i naročito na Sladojevićevo i Stevanovićevo, koja su data sa širom argumentcijom.[3])

1.

Ja sam pominjao ranije (i u svom prikazu Stojićevićeve studije, — i ovde sam se toga doticao) da je Belić, govoreći o određenosti i o naporednosti imperfekatske radnje, bio gotovo blizu da u imperfektu protumači njegovu relativsku vrednost. Ali je B. u opštijem osvrtu na imperfekat u granicama vremenskih kategorija u svom gledištu ostao prilično neodređen.[4]) Govoreći o naporednosti imperfekatske radnje, iza

---

[1]) JF XX, str. 219.

[2]) Vidi JF XIX, str. 282—287, Pitanja književnosti i jezika — I, sv. 1, str. 180—190.

[3]) Miletić, videćemo, nije ulazio u objašnjavanja i dokazivanja relativnosti imperfekta, ali će biti potreban pogled na njegov jezički materijal u primerima.

[4]) Interesantno je i to što se Miletić u svom odredivanju relativske vrednosti imperfekta poziva baš na Belića, i to na ono mesto u šestoj knjizi Filologa o kome smo govorili (v. niže).

reči koje sam citirao gore (v. razmatranje u vezi sa naporednošću imperfekatske radnje), B. kaže:

»To je značenje (značenje naporednosti. — prim. J. V.) učinilo da je on (imperfekat — J. V.) bio vrlo zgodan za pripovedanje u kojem se često hoće da obeleži trajanje radnje u prošlosti, kad su se i za koje su se vreme vršile druge radnje; dakle, on je po prirodi svojoj bio g o t o v o u p u u ć e n n a u p o t r e b u u sintaksičkom relativu. Tako ga u našem jeziku i nahodimo.

Odvade se vidi da se imperfekat mogao podjednako upotrebljavati i u sintaksičkom indikativu i sintaksičkom relativu, gde god je bilo potrebno da se označi njegovo osnovno značenje. Samo u pripovedanju ima više prilike da se takvo značenje upotrebi.«[1])

Iz ovoga što je ovde rečeno (i sa onim što je neposredno pre toga kazano) ne vidi se baš jasno da imperfekat podjednako može služiti i indikativnoj (= apsolutnoindikativnoj) i relativnoj vremenskoj kategoriji. B-ću nije bilo poznato to koliko je imperfekat u razgovornom jeziku (u krajevima gde se on još dobro čuva) vrlo običan i u označavanju radnji iz bliske, i najbliže prošlosti (to je u izvesnoj meri pokazano kod Stojićevića, samo donekle kod Stevanovića, a u potpunijoj meri ovde kod mene), pa je prirodno što je imperfekat kod njega više vezan za pripovedanje. Medutim, ovde je dosta jasno ukazano na to da je imperfektu mesto koliko u pripovedanju toliko i u običnom obaveštavanju, kao, recimo, u Sladojevićevu primeru: Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem, — ili da kažemo: t u c i j a h u se nekakvi ljudi pred Pozorištem — i sl. Može se, dakle, govoriti i o podjednakoj upotrebljivosti i o podjednakoj uobičajnosti upotrebe i imperfekta u pripovedanju i u običnom razgovornom izrazu. Ali, kad se otstrani i obavezno dugo trajanje i obavezna naporednost, što, kao što smo videli, za imperfekat nije bitno, B. je mogao osetiti nešto u ovom obliku što ga predistinira za relativsku vremensku kategoriju, i bio je blizu sasvim pravilnog rešenja. U određivanju onoga što je bitno za imperfekatsku radnju, kad je rekao da je imperfekat »upućen na upotrebu u sintaksičkom relativu«, — samo nam još smeta ono njegovo »gotovo«.

Kako je B. vremensku relativnost imperfekta, samo po uobičajenosti njegove upotrebe, vezao samo za naporedan odnos prema drugoj radnji, pokazuje i ovaj pasus u njegovim univerzitetskim predavanjima: »Pošto se imperfekat upotrebljava uz neku drugu paralelnu radnju, pokazuje samo adaptiranje prema njegovu značenju drugih glagolskih radnji. Samo po sebi to značenje ne znači još relativ, ali pošto se može imperfekat podjednako, imajući pomenuto značenje, upotrebljavati uz drugu glagolsku radnju u prošlosti, to je njegova najobičnija upotreba u relativu.«[2])

Na ovakvom shvatanju naporednosti imperfekta prema drugoj i prema drugim radnjama mogao je i Stevanović zasnovati svoju tezu o potpunom relativskom karakteru imperfekta. Ali pošto Sladojević stoji na gledištu i indikativnosti (apsolutne) i relativnosti imperfekta, kao i Belić, i pored toga što je, kao što smo videli, odbacio

---

[1]) JF VI, str. 118.

[2]) Istorija srpskohrvatskog jezika, knj. II, sv. 2: Reči sa konjugacijom (predavanja), Bgd. 1951. str. 223.

misao o naporednosti kao bitnoj komponenti u značenju imperfekta, njegova argumentacija zaslužuje posebnu pažnju, pa se tek, posle toga možemo osvrnuti još na razlike u tumačenjima Stevanovićevim i mojim u argumentacijama pomoću kojih možemo objasniti isključivo relativsku vrednost imperfekta.

Sl. je svoju dokaznu vrednost za indikativno značenje imperfekta (značenje apsolutnog indikativa) zasnovao na kriteriju koji je nepotpun i koji, onako apsolutno primjenjivan kao što se koji put kod nas primenjuje i kao što ga je Sl. ovde primenio, dovodi ispitivače naših glagolskih oblika u velike zabune. S takvim gledanjem na stvari potrebno je raščistiti, jer nije u pitanju samo određivanje relativske ili apsolutnoindikatvske vrednosti imperfekta, nego i u izvesnim težim slučajevima razgraničavanje jedne i druge vrednosti prezenta (kvalifikativna značenja i dr.). Ono (ovo gledanje) služi kao nesiguran oslonac. Ja ne kažem da se oko »indikativnosti« i »relativnosti« imperfekta ne možemo još sporiti, da smo iscrpli sve argumente (i da će se oni lako iscrpsti) za jedno ili drugo tumačenje, ali bazu na koju je postavljena ovde analiza, kao nesigurnu, treba otkloniti, da bi se čvršćem merilom mogli meriti argumenti — na jednoj i na drugoj strani. — U čemu je stvar? Sl. u odmeravanju jedne i druge vremenske vrednosti glagolskog oblika, u njihovu razgraničavanju, polazi od zamenljivosti ili nezamenljivosti jednog oblika drugim u istom vremenskom značenju. Da nam stvari budu potpuno jasne, moramo uzeti doslovno njegove reči: »Kao kriterijum za indikativnost služi nam to da li se neka glagolska radnja vremenski određuje prema momentu govora govornog lica ili prema nekom drugom momentu ili situaciji; ovaj kriterijum često nije praktičan pa se, pored njega, treba poslužiti i drugim, koji se u praksi pokazao kao vrlo dobar, a to je da se vidi može li se oblik koji ispitujemo zamijeniti nekim drugim, vremenskim ili bezvremenskim glagolskim oblikom a da se v r e m e n s k o značenje rečenice ne promijeni. Ako se vremensko značenje rečenice promijeni, onda je situacija indikativska, a ako se vremensko značenje ne promijeni, situacija je relativska«.[1]) Praktično primenjen kod Sl-ća, kriterij se pokazuje ovako: »Ova ti knjiga b i j a š e na podu... (saopštenje o vrlo bliskoj prošlosti)« — »Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem (isto)« — itd., itd. — imperfekat u ovakvim primerima se ne može zameniti drugim oblikom (bez promene u značenju, — imperfektivni prezent dolazi u obzir da to pokaže), prema tome, stvar je prosta, imamo posla s indikativom (po našoj terminologiji — s apsolutnim indikativom). Zato što se ovaj praktični kriterij, izvučen iz studija prof. Belića, apsolutizovan, kako smo ga mi njegovi učenici svi primenjivali učeći sintaksu glagola, pa i docnije, uzima bez kontrole, moglo se i Sl-ću desiti da ne uoči njegov manjak. Prof. Belić je poneka mišljenja izrečena u prvim studijama o upotrebi glagolskih oblika upotpunjavao i revidirao, pa je i mišljenje o zamenljivosti glagolskih oblika u relativu, dato u šestoj knjizi Južnoslovenskog filologa (v. str. 115—16, 127), u dobroj meri revidirano, a potrebno ga je upravo upotpuniti.

---

[1]) JF XX, str. 215—216.

Tačno je ovo: ako se koji oblik za prošlost može zameniti prezentom a da ta radnja ostaje i dalje preteritalna, taj je oblik uvek u relativu (to znači mogućnost zamene a da se vremensko značenje ne promeni), ali nije tačno da se preteritalni oblik — perfekat, aorist ili imperfekat — kad je u relativu, uvek može zameniti prezentom, kako smo mi kao pravilo primenjivali Belićeve reči: »... aorist upotrbljen u sintaksičkom relativu (u pravom pričanju) može biti zamenjen prezentom ili perfektom...«[1]) — što važi za aorist, to, naravno, važi i za perfekat i imperfekat, i to Belić pokazuje na drugim mestima.[2]) Najobičniji primeri prave relativske, izrazito relativske vrednosti preteritalnih oblika sa nezamenljivošću drugim oblikom, mogu nam odmah dokazati koliko se relativnost i zamenljivost oblika potpuno ne poduudaraju. Svaki perfekat sa jasno izdiferenciranim značenjem prošlosti u odnosu na druge radnje u prošlosti — nezamenljiv je, čak ga ne mogu zameniti ni aorist ni imperfekat sa onom merom promene u značenju sa kolikom se inače mogu zamenjivati medusobno ovi oblici i u indikativu (apsolutnom) i u relativu. Uzmimo primer: kad ujutru ustane, a to vinograd olistao — relativska upotreba perfekta, prava relativska a perfekat je nezamenljiv, ne samo prezentom nego ni jednim drugim oblikom..[3]) Za imperfekat posebno može biti često i u relativu koji je za sve nas bez diskusije relativ — karakteristično da ga ne možemo zameniti prezentom nesvršenih glagola. Ja ću navesti koji primer iz najobičnije upotrebe imperfekta u pripovedanju doživljaja iz sopstvene prošlosti: One godine kad se strina dovela bijak ja veliki, čuvak ovce. Jednog dana ona me ujutru budi pa mi kaže... i sl. Neće niko posumnjati u to da ovde imamo posla samo sa relativskom vrednošću imperfekta, a zamenljivost je moguća samo perfektom, sa odgovarajućom promenom u vremenskom značenju. Sladojeviću, koji ima inače lepo osećanje za imperfekat i smisao za uočavanje njegovih specifičnosti, biće jasno kad kažemo za primer: Bijak ja tada mali, čuvak janjce, kad jednog dana pade veliki snijeg na gospodindan

---

[1]) JF VI, str. 116.

[2]) U knjizi O jezičkoj prirodi i jezičkom razvitku Belićeva formulacija ovog kriterija je, uopšteno data, sasvim tačna, samo nju treba dopuniti; on tamo kože: »Kad se vremena upotrebljavaju u indikativu, ona imaju uvek svoja prava vremenska značenja koja se izmedu sebe ne mogu mešati. Kad to mešanje nastupi to je znak da se vremenska sistema pod izvesnim uslovima pomerila« (str. 368). Drugi deo konstatacije ne treba shvatiti da ne može biti pomeranje značenja i bez mogućnosti mešanja glagolskih oblika o kome ovde govori prof. Belić, — i onda smo odmerili pravu vrednost kriterija kojim se poslužio Sladojević, i videli koliko je njegova praktična vrednost ograničena. — Meni je s pravom oštro zamerio Stojićević što sam u svom radu o govoru Pive i Drobnjaka, tumačeći jedno značenje aorista, ovako kao i Sladojević bukvalno shvatio gore citirane Belićeve reči iz šeste knjige Filologa, i aoristu u datoj upotrebi pridavao indikativnu vrednost zato što je takav aorist bio nezamenljiv prezentom (v. kod Stojićevića str. 170).

[3]) Ovde bi se, istina, moglo primetiti da je perfekat u vrednosti pluskvamperfekta a to vinograd bijaše olistao), pa da je zato nastupila nezamenljivost perfekta prezentom. Ali nije stvar samo u tome, — i u svojoj vrednosti za ovakvu relativnu prošlost može perfekat ostati ovako nezamenljiv, — uzmimo slučaj da je rečeno: kad ujutru ustane, vidi da je vinograd olistao — i sl. (ali o zavisnim rečenicama biće reči docnije).

uveče, doćerasmo stoku — itd. — da u stilu pričanja imamo posla s imperfektima u relativu, a isključena je zamenljivost imperfekta prezentom. Ja sam i gore, razmatrajući kategorije imperfekatskih značenja ukazivao na mogućnosti i nemogućnosti zamenjivanja imperfekta prezentom, ali pošto je u smislu mojih tumačenja imperfekat uopšte relativskog karaktera, ja nisam na ovoj Sladojevićevoj osnovi imao potrebe deliti imperfekatska značenja.

Mogućnost zamene imperfekta u raznim njegovim upotrebama prezentom pretstavlja jedno posebno, vrlo složeno pitanje naše sintakse glagola i nju treba ispitivati na drugoj osnovi. Ja bih rekao (na to sam i gore pre ukazivao) zasad samo ovo da je i imperfekat za radnju neposredne prošlosti vrlo obično zamenjiv prezentom kad je vremenski situacija jasno obeležena. Zamenjivanje je moguće u dva smisla, ili, drukčije da kažemo, ono što smeta potpunoj zamenljivosti, to je činjenica što prezent može obuhvatiti i imperfekatsko značenje za prošlost i prezentsko za pravu sadašnjost. Kad toga ne bi bilo, ja mislim da bismo uvek imali laku i običnu zamenljivost imperfekta za blisku prošlost (»indikativnog« imperfekta, kako ga tumači Sl.) prezentom, kao što inače imamo obične zamene preteritalnih oblika relativske vrednosti prezentom za relativnu sadašnjost. U prvom Sl-ćevu primeru: Ova ti knjiga b i j a š e na podu — zamenjivanja ne može biti, jer su tu specifični uslovi (knjiga je podignuta sa stola, prošlost i sadašnjost se ne mogu mešati). U drugom primeru: Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem — prezent mesto imperfekta (eno je velika gužva...) pokazivao bi da j e gužva b i l a i da još t r a j e (mogao je to reći čovek koji je malo pre video gužvu, i sada je saopštava drugome koji nije očevidac, sa uvjerenjem da gužva još traje). Treći primer: neko te z v a š e ispod prozora — takav je da imperfekatska radnja čitava pripada prošlosti i, zato što drugih oznaka vremenskih nema, nije mogao doći prezent (on bi upućivao neposredno na pravu sadašnjost). Međutim, ako obeležimo blisku prošlost, priloškom vremenskom odredbom, ili kako drukčije, onda će sasvim prirodna biti zamena: malo prije neko te z o v e ispod prozora; sad malo prije čovek i d e ispod kuće i p i t a za trebe, — odgovara i imperfekatskoj situacji: sad malo prije čoek i d a š e ispod kuće i p i t a š e za tebe.

Ja ću ovde uzeti koji primer imperfekta za neposrednu prošlost, gde vremenskog posredstva između sadašnjosti govornog lica, apsolutne sadašnjosti, da tako kažemo, i imperfekatske radnje ne može biti, gde ga sa ovog stanovišta — merenja vrednosti po bliskosti momentu govora — ne bi Sl. mogao lako klasifikovati u relativsku kategoriju, a ipak je imperfekat zamenljiv, lako zamenljiv prezentom. — Kad ti dođe sin? — Evo sad malo prije, č i t a h ja novine a on banu (= bahnu) na vrata. — Ovo je sve moglo biti jednako rečeno i na ovaj način: Kad ti dođe sin? — Evo sad, ja legao, č i t a m novine, a on bahnu na vrata. — Pre svega, u pitanju: Kad ti d o đ e sin — aorist ne može biti tretiran drukčije nego u vrednosti apsolutnog indikativa. Dolazak sinov je novost za onoga ko pita, događaj neposredne, sasvim bliske prošlosti. Indikativnost je nesumnjiva ne samo stoga što aorist ovde ne može biti zamenjen prezentom (Sl-ću bi to bio dovoljan dokaz za ovakvo tretiranje aorista) nego i zato što ga uslovljava oblik pitanja.

U pitanju: kad si došao? — kad ti dođe2 — kad si napisao ovu knjigu? — kad je napisa? i sl — i za onoga ko pita i za onoga ko odgovara: došoh jutros, — došao sam jutros; napisao sam knjigu prošle godine — itd. — radi se samo o prošlosti odmeravanoj prema momentu govora. Prema prvom Belićevu kriteriju, koji je ovde Sl. naveo, a koji je i po mom mišljenju apsolutno tačan, ovde imamo posla sa aoristom i perfektom, svejedno, u apsolutnom indikativu. Mogu li se radnje u odgovoru kako drukčije tretirati? — Evo sad ja legao (ili ja legoh) — i perfekat, svejedno što je bez pomoćnog glagola,[1]) i aorist su indikativni, odnosno apsolutnoindikativni. Iza ovoga perfekta ili njegova ekvivalenta po vremenskoj vrednosti dolazi imperfekat čitah. Kakav on može biti? Po odnosu prema momentu govora on je iste prirode kao i: malo prije tucijahu se ljudi pred pozorištem oko karata, pa ih razvadiše (razlika od Sl-ćeva primera: Eno bijaše velika gužva pred Narodnim pozorištem — stvarno nema, osim što u našem primeru znamo sigurno (po aoristu koji sledi) da je imperfektova radnja prošla. Aorist: a on bahnu na vrata je bez sumnje apsolutnoindikativni, kao što je takav u izrazu pa ih razvadiše.

Možda bi se ovde moglo prigovoriti ovoj mojoj analizi da imperfekat na ovom mestu među ostalim preteritalnim glagolskim oblicima ima posebno mesto zato što je njegova radnja vezana za drugu preteritalnu radnju, pa je vremenski njegov odnos vezan za tu radnju, te da je, prema tome, njegov karakter relativski, — i otud je sasvim prirodna njegova zamenljivost prezentom: ja legao (legoh) pa čitam novine. U tom smislu može se samo do izvesne mere učiniti prigovor primeru: malo prije pred pozorištem se tucijahu ljudi oko karata, ako računamo da bi relativnost proistekla od veze sa vremenskom priloškom odredbom malo prije; u tom slučaju i aoristi bi u oba ovde analizirana primera išli u relativsku kategoriju (naravno i bez mogućnosti zamene prezentom). Ali ja mislim da se tako daleko ne sme ići u određivanju granica za relativsku upotrebu vremena, jer se u tom slučaju nikad stvarno naše dve vremenske kategorize ne bi mogle razgraničiti. U primeru, recimo, koji ne možemo meriti nikakvom drugom merom za upotrebu imperfekta nego što možemo meriti ovde date primere iz običnog razgovornog jezika: — Šta ti bi? (aorist za najneposredniju apsolutnu prošlost). — Čìtāh novine, pa mi se zanesvijesti (i imperfekat i aorist za istu apsolutnu neposrednu prošlost, bez ikakvih drugih vremenskih obeležja) — imperfekat ćemo opet zameniti (i to jedino možemo učiniti s imperfektom između ostalih preteritalnih oblika) prezentom: Šta ti bi? — (Evo) čitam novine pa mi se zanesvijesti. Prezent je relativni: onaj koji odgovara više ne čita novine (otkad mu se zanesvijestilo). Nijednim drugim oblikom imperfekat ne bi mogao biti zamenjen, ni na ovaj način na koji se često on može zameniti perfektom. Da je rečeno: čitao sam novine pa mi se zanesvijesti, ne bi

[1]) Tim samim što se ovakav perfekat može zameniti aoristom za neposrednu prošlost u apsolutnom indikativu (Šta radiš? — Evo ja legao da se odmorim. — ili: Evo ja legoh da se odmorim), bez razlike i u emocionalnom smislu, jasno je da se radi prosto o radnji neposredno odmeravanoj prema momentu govora, dakle o apsolutnom indikativu.

bila izražena jasno istovremenost nastupa nesvestice pri samom čitanju; aorist upotrebljen (čìtah novine pa mi se zanesvijesti) dao bi drugu pretstavu odnosa: nesvestica je nastupila, istina, kao neko posledica, ali vremenski, makar koliko, odvojena od momenata čitanja. Ova specifičnost imperfekta, među ostalim preteritalnim oblicima, ne sme se ispustiti iz vida kad se hoće da dođe do njegovih bitnih svojstava u njegovoj najobičnijoj upotrebi.

Ako bi nekome, da u ovom smislu protumači vrednost imperfekta, smetalo to što i ovde određivanje vremenskog odnosa dolazi u vezu s pitanjem, koje, samo po sebi, upućuje vremenski na određeni momenat prošlosti, kao što na taj momenat upućuju priloške vremenske odredbe, možemo, kako ja računam, lako izići iz te neizvesnosti.

I u običnom, direktnom saopštenju, bez veze s pitanjem, imperfekat može doći za istu vremensku situaciju: Zamisli, d e s i m i s e nešto neočekivano: č i t a h novine, pa mi se z a n e s v i j e s t i (aorist). Aorist ili perfekt, ako bismo njim aorist zamenili) nesumnjivo je apsolutnoindikativni (apsolutnoindikativni i za onoga ko bi, kao što se to čini često, apsolutnu indikativnost video uvek kad glagolski oblik ima uza se prilošku odredbu koja upućuje na preteritalnost glagolske radnje). Aorist z a n e s v i j e s t i se je nezamenljiv prezentom, te mu, ako polazimo i sa Sl-ćeva stanovišta, ne bismo mogli pripisati relativsku vrednost. Ali imperfekat č i t a h sasvim je lako zamenljiv relativnim prezentom (č i t ā m novine, pa mi se zanesvijesti). U čitavoj ovoj kombinaciji glagolskih oblika, gde rečenice nisu u kakvom zavisnom odnosu, jedini se imperfekat izdvaja po tome što dopušta da bude zamenjen prezentom. To, po mom mišljenju, i dolazi otuda što je on po prirodi svojoj relativskog karaktera. Iako ga prezent ne može u svakom slučaju zamenjivati (što zavisi od drugih momenata, kako se sve preteritalna radnja može projicirati na momente prave sadašnjosti, i na momente relativne sadašnjosti), relativski karakter imperfekta ima svoje specifične mogućnosti da ustupa mesto prezentu, po čemu on, imperfekat, zauzima posebno mesto među preteritalnim oblicima. Pitanje je sad, za naš problem od presudne važnosti: može li aorist(odnostno perfekat) biti ona vremenska odredbenica prema kojoj bi se upravljao imperfekat u relativskom smislu, a da se prema njoj ne upravlja aorist: z a n e s v i j e s t i? Prava baza vremenska za ovde date prošle radnje i stanja data je u samom imperfektu (odnosno u relativnom prezentu). To što se desilo odnosi se na momenat z a n e s v e š ć i v a n j a, na stanje koje je vremenski vezano za radnju č i t a n j a. Prema tome, ne može aorist (ili perfekat) ovde biti onakve vrste odredbeni izraz kao što je kakva priloška odredba m a l o p r e — i sl. Ali na posredan način u odnosu na imperfekat č i t a h (ili prezent č i t a m), aorist d e s i s e ima nekakav vremenski odredbeni smisao, tim što upućuje na prošlost — i ništa više. A to, po mom mišljenju, nije nikako dovoljno da bismo samo stoga, i ni zbog čega drugog, odredili vremensku vrednost imperfekta kao relativsku.

Pomenuo sam za ovaj ovde analizirani primer rečeničnu nezavisnost u njegovu sklopu složene rečenice. Moglo bi se govoriti i o nepotpunoj nezavisnosti rečenica u kojima su ovako došli naši glagolski oblici, pa bi to moglo unositi zbrku u naše tretiranje oblike u odnosu na ovde posmatrane vremenske kategorije.

Radi potpunijeg razjašnjavanja stvari, ovde moramo prokomentarisati jedan Belićev noviji pogled na razgraničavanje vremenskih kategorija. Belić je u svojim ranijim interpretacijama svoga indikativa i relativa uzimao kriterij za jednu i drugu kategoriju onako kako ga je i Sladojević ovde dao u prvom, teoretskom obliku, odmeravanje prema momentu govornog lica (u apsolutnoj vrednosti toga kriterija) pa je prema njemu, s pravom, govorio i o indikativu (kod nas ovde apsolutnom indikativu) u zavisnim rečenicama (vidi Južnosl. filolog VI, str. 128—131). Međutim, docnije, u svojoj knjizi O prirodi jezika i jezičkom razvitku, gde je data njegova poslednja reč o osnovnim kategorijama značenja glagolskih oblika, on je ovom svom kriterijumu dao drugu vrednost, on ga je upravo u neku ruku ograničio. Po ovom novom shvatanju odmeravanje prema momentu govornog lica ne važi za zavisne rečenice. Evo šta kaže Belić u tom smislu na strani 464—5: »... zavisne rečenice ne mogu biti nikada indikativne u pravom smislu reči. One mogu biti samo u zavisnom indikativu ili, kako ga mi nazivamo, u relativu. Otkuda to dolazi? Prosto otuda što se glagolska radnja zavisne rečenice ne upravlja neposredno prema trenutku govora govornog lica nego posredno, jer svaka zavisna rečenica zavisi od neke upravne reči ili od cele upravne rečenice, tj. tek preko izvesnog oslonca dolazi u vezu s trenutkom govora govornog lica«.

Meni se čini da je ovo ograničenje indikativa u užem smislu (aps. indikativa) sasvim neopravdano, ono može komplikovati i onako složene stvari, a nikako ne utvrđuje sigurno stanovište, — ono upravo, kako sam ja čvrsto uveren, pomoću sigurnijeg kriterijuma utvrđeno tlo čini labavijim.Po čemu bi logici stvari primer, uzmimo, nisam otišao u školu zato što me boli glava — odgovarao apsolutnoindikativnoj upotrebi perfekta (kakva ona stvarno i jeste) a relativskoj upotrebi prezenta zato što je on u zavisnoj rečenici? Ne shvatam to da jezičko osećanje može u vremenskom smislu različito tretirati: danas me boli glava, pa nisam otišao u školu (Ili uzmimo: nije otišao u školu, nego se igrao — nezavisne rečenice) — i: Nisam danas otišao u školu, jer me boli glava. Vremenska vrednost glagolskih oblika ostaje ista, i jedini oslonac vremenski za oba značenja glagolskih oblika ostaje baš momenat govora govornog lica. Sam rečenčki oblik, prema tome, u vremenskom odnosu ne menja ništa, — to što u smislu vremenskog odnosa deluje na osnovne vremenske kategorije pripada specifičnostima zavisnih odnosa u rečenicama, a ne samim njihovim oblicima, apsolutno uzetim u celini. Toliko sam morao reći ovde o ovom promenjenom Belićevu stanovištu, o kome i inače, videćemo, Sl. nije vodio računa, da vidi koliko i njemu stoji na putu, — jer nam ono i inače može činiti prepreke u pravilnom izvođenju analize na ovakvim primerima kakve ja ovde interpretiram.

Radi prečišćavanja stvari u smislu kretanja naših glagolskih oblika, moramo uzeti još koji primer da pokažemo kako nije prosta stvar polaziti od zamenljivosti jednog oblika drugim pri određivanju relativske ili apsolutnoindikativske vrednosti glagolskih oblika. U primeru koji ću opet uzeti iz narodnog govora: Sretoh Stanu, pitaše za tebe, — gde su radnje date bez vremenskih bližih odredaba, možemo, kad je to rečeno u momentu dolaska govornog lica, osetiti neposrednu prošlost u kojoj su u vremenskoj naporednosti date obe radnje (u momentu susreta pada imperfekatska radnja glagola pitati). Postavimo pitanje: ako bi

bile obe radnje date u aoristu, ili obe u perfektu, ili, na koncu, jedna u jednom, druga u drugom od ova dva oblika, kako bismo tretirali vremenske oblike? Uzmimo: S r e t o h Stanu, píta (ili upíta) za tebe, — ili: S r e o s a m Stanu, p i t a l a j e za tebe — u naporednim rečenicama daju se dve perfekatske (ili aoristne) radnje, — ne možemo sa sigurnim opravdanjem reći da perfekat p i t a l a j e po svojem vremenskom odnosu može biti kako drukčije odmeravan nego prema momentu govora. Oba perfekta pripadaju jednoj prošlosti, a ta jedna prošlost je samo direktna, apsolutnoindikativna prošlost. Po vremenskom odnosu to bi bilo jednako kao kad bi se reklo: j a s a m ž e l a, a ona j e m u z l a krave (na pitanje, recimo: Šta ste to radile? — Skrenimo pažnju i na to da u slučaju: S r e t o h Stanu, u p í t a za tebe, aorist u p i t a ne može biti zamenjen perfektivnim prezentom, ù p ī t ā, što treba nešto da znači, iako se samo tim ne može dokazati apsolutnoindikativna vrednost aorista). Ako je sve ovo ovako, a nemamo razloga da u to posumnjamo, onda se nameće pitanje: od kud potiče mogućnost upotrebe prezenta u gornjoj rečenici: s r e t o h Stanu, p î t ā za tebe? Po mome mišljenju, iako bi bili jedan i drugi perfekat u svojoj osnovnoj, apsolutnoindikativnoj upotrebi, iako je po pravilu u takvoj upotrebi perfekat nezamenljiv relativnim prezentom, prezentu je omogućeno mesto zato što je imperfekat ovde njim zamenljiv, a, u krajnjoj konsekvenciji, to sve otuda dolazi što samim imperfektom govorno lice prebacuje vremfensku upotrebu u relativsku situaciju. Drugim rečima, čim je govorno lice upotrebilo imperfekat, uputilo je dalji vremenski tok radnji (koliko bi i dalje njih moglo biti) u atmosferu, tako da kažemo, ponovnog proživljavanja situacije, direktnijeg uživljavanja u proces doživljenog, i stvorilo relativsku situaciju. Prema ovome, na istoj liniji, ili, bolje rečeno, na istim linijama vremenskih kategorija stoje rečenice: S t e r o h Stanu, s t a n e m o malo i p o r a z g o v a r a m o — s r e t o h (aorist) u apsolutnom indikativu, radnja kojom se neposredno obeležava skora prošlost vremenski projicirana samo na momenat govora govornog lica — i: S r e t o h Stanu, p i t a š e (ili: p i t a) za tebe (aorist u stom vremenskom odnosu); prezenti u obema rečenizama, odnosno prezenat u prvoj i imperfekat u drugoj rečenici, stajali bi na liniji relativa.

U pogledu na linije vremenskih odnosa kojima se kreću preteritalne radnje, ja mislim nema nikakve razlike ni između rečenica: Sretoh Stanu, p i t a š e za tebe — i: Sad s a m b i o pred Narodnim pozorištem, tamo b i j a š e velika gužva (razlika u zamenljivosti postoji, ali sam gore rekao otkud dolazi to da ona ovde nije moguća). U svakom slučaju, u pogledu zamenljivosti, na kojoj je videli smo, Sl. pogrešno bazirao dokaze za »indikativnost« imperfekta nema nikakve razlike između njegova primera: Eno b i j a š e velika gužva pred Narodnim pozorištem, i istog primera u ovoj redakciji: Sad sam bio pred Narodnim pozorištem, tamo b i j a š e velika gužva (i u jednom i u drugom slučaju prezentom bi se upućivalo na to da gužva još postoji). Prema tome, stvar posmatrana sa stajališta Sl-ćeva izgledala bi ovako: u obema redakcijama ovoga primera imali bismo posla sa imperfektom u indikativskom (našem apsolutnondikativskom) značenju. A pošto ne možemo u tom smislu povući razlike, nemamo za to opravdanih razloga, između primera: Sad s a m b i o pred Narodnim pozorištem, tamo b i j a š e velika gužva — i: Sad s a m s r e o Stanu, p i t a š e za tebe, — što može biti rečeno, bez ikakve promene u vremenskom značenju, i: Sad s a m s r e o

Stanu, p i t a za tebe, — onda, čini mi se, izlazi kao na dlanu jasno da imperfekti u oba primera pripadaju istoj vremenskoj kategorji. O tome da je to relativska, a ne apsolutnoindikativska kategorija, ima još da se govori. A iz svega ovoga izlazi, po mom mišljenju ne manje jasno od ovoga što rekoh o istovetnosti ovde vremenskih značenja, i to da za karakter vremenskih kategorija, relativa i apsolutnog indikativa, često nije merilo mogućnost ili nemogućnost zamenjivanja imperfekta (ili koga drugog oblika) prezentom.

Kako i u primerima gde imamo nesumnjivo posla s relativskom kategorijom značenja glagolskih oblika često ne može biti zamenjivanja imperfekta prezentom, možemo pokazati i na običnim primerima iz Vukova prevoda Novoga zavjeta. Ti se primeri mogu uzimati i sreda: »I odmah Duh i z v e d e ga u pustinju. I b i ondje u pustinji dana četrdeset, i k u š a ga sotona i b i sa zverinjem, i anđeli s l u ž a h u mu.« (Po Marku, gl. II, 12 i 13). U prvoj rečenici je ovde nesumnjivo aorist, i z v e d e, — on ovde odgovara Vukovu stilu jevanđeliskog teksta, ali je nesumnjivo i to da bismo u stilu običnog pričanja mesto aorista mogli imati prezent (i z v e d e ga u pustnju), a zamenljivost aorista prezentom jasno upućuje na relativnost čitave kombinacije glagolskih oblika u rečeničnim sklopovima, tj. na odmeravanje vremena prema momentima situacija o kojima se govori, — sva se vremena projiciraju neposredno na relativnu, a ne na stvarnu sadašnjost. Aorist i u rečenici: i b i ondje u pustinji, opet može biti zamenjen prezentom: i b u d e ondje u pustinji... (ili može biti rečeno i p r o v e d e ondje u pustinji dana četrdeset); ali ne može prosto, bez osetne promene u značenju vremenskih odnosa, i aorist k ù š a biti zamenjen prezentom k ù š ā. Pitanje je sad i to zašto se ipak aorist k u š a opire, i to u dobroj meri opire, zamenjivanju prezentom, iako naporedo po vremenskoj liniji stoje aoristi b i i k u š a oba najobičnijega nesvršenoga vida. Ja mislim da je tu posredi i izvesna posebnost u vidskom karakteru prezenta b u d e m, i pored toga što ja nikako ne mislim, kao što se to obično misli, da je prezentski oblik b u d e m u pravom smislu perfektivnoga glagolskoga vida. Moglo je lepo biti rečeno i: i b u d e sa zvjerinjem, ali imperfekat s l u ž a š e, ono što nam je ovde glavno, ne bi mogao biti zamenjen prezentom. Nikakvo jezičko osećanje sa imperfektom od kuće ponesenim ne bi odobrilo: »I b u d e ondje u pustinji dana četrdeset, i k u š a ga sotona, i b u d e sa zvjerinjem, i anđeli s l u ž e mu; naime, odobrilo bi zamene aorista b i prezentom b u d e (kao i gore i z v e d e sa ìzvedē), ali ne bi lako odobrilo takvu zamenu aorista k u š a i imperfekta s l u ž a h u.

Ne znači li to jasno da ne samo obični razgovorni relativni imperfekat nego i u izvesnim slučajevima narativni relativni imperfekat ostaje bez mogućnosti ovakve zamene?

Malo dalje u istom tekstu biće vrlo interesantan ovaj primer: »I hodeći pokraj mora, vidje Simona, i Andriju brata njegova, gdje bacaju mrežu u more, jer bijahu ribari« (gl. I, 16), Kako je sve, u pogledu upotrebe ličnih glagolskih oblika, ovo moglo, a kako nije moglo biti rečeno? Obično bi bilo i: I hodeći pokraj mora, v i d i (prezent mesto aorista) Simona i Andriju brata njegova, gdje b a c a h u (imperfekat mesto prezenta, — ili pravilnije rečeno, imperfekat je bio zamenjen prezentom, pošto ovde prioritet pripada imperfektu) mrežu u more, jer b i j a h u (ili jer s u b i l i) ribari (a nikako: jer s u ribari). Kao što vidimo u zavisnim

rečenicama, relativnoj i kauzalnoj, u jednoj je mesto imperfekta mogao biti i u jevanđelskom tekstu upotrebljen prezent, a u drugoj ostaje imperfekat nezamenljiv. Ovde je ova nezamenljivost jasna, ona nije došla stoga što je u zavisnoj rečenici nego što je relativni narativni imperfekat ovde specifičnog karaktera: on je kvalifikativnog značenja. U opšte uzevši, kvalifikativni imperfekat, izrazito relativnog karaktera, ostaje po prirodi svojoj nezamenljiv prezentom. Uzmimo i najobičniji primer za ovakvu vrednost imperfekta i u nezavisnoj rečenici iz narodne pesme: uveče ga rano l i j e g a š e, a ujutru dockan u s t a j a š e (značenje ponavljanja radnje u prošlosti, što uvek nosi i nijansu kvalifikativnog značenja, i pravo kvalifikativno značenje za naš slučaj je sasvim svejedno).

Da potpunije udemo u suštinu stvari, možemo poći dalje u analizi istoga teksta: «I otišavši malo odande ugleda Jakova Zevedejeva, i Jovana brata njegova, i oni u ladi k r p l j a h u mreže« (gl. I, 18). Jevanđelski aorist ùg l e d a mogao je biti zamenjen prezentom (ùg l e d ā Jakova...), ali imperfekat k r p l j a h u ostaje bez zamene prezentom, ili, u najmanju ruku, ta zamenljivost ne bi bila obična. Dolazimo do momenta kad nam se ukazuje nešto posebno u pitanju mogućnosti zamene relativnog imperfekta relativnim prezentom. Pre smo u sasvim sličnom spletu vremenskih odnosa mogli (i to je u Vukovu tekstu i učinjeno) zameniti imperfekat prezentom u zavisnoj rečenici (relativnoj), a ovde je ta mogućnost ograničena u nezavisnoj rečenici (kopulativnoj). Dakle, pored ostalog, što mi još nismo uspeli da ispitamo, i od rečeničnih odnosa, njihovih oblika, zavisi mogućnost zamene relativskih preteritalnih (ovde imperfekta) oblika prezentom. Ovo naročito treba imati na umu.

Odmah iza ovoga sledi: »I odmah p o z v a ih, i ostavivši oca svojega Zevedeja u ladi s najamnicima p o đ o š e za njim. I d o đ o š e u Kapernaum; i odmah u subotu ušavši u zbornicu u č a š e« (gl. I, 20 i 21). Aoristi su zamenljivi perfektivnim prezentom (p o z o v e ih, — p o đ u za njim, — i d o đ u u Kapernaum), ali nikako ne bi moglo biti rečeno: i odmah u subotu ušavši u zbornicu ù č ī!

U sledećoj rečenici stoji: »I d i v l j a h u se nauci njegovoj; jer ih u č a š e kao onaj koji vlast ima a ne kao književnici« (I, 22). Imperfekti ovde stoje na prvom mestu,) u prvoj rečenici bi mogao biti upotrebljen i aorist sa svojom nijansom relativnog preteritalnog značenja, u drugoj, kauzalnoj, ta zamena ne bi bila tako laka (perfekat bi mogao biti lepo upotrebljen u obema rečenicama), ali zamenljivost prezentom ima i ovde svoje sebi svojstvene uslove. U glavnoj rečenici ni u kom slučaju ne bi mogla doći zamena, ali u uzročnoj, iako zamena ne bi bila obična, ona ne bi bila i nemoguća: moglo se, istina ne tako skladno, reći: i d i v l j a h u se... jer ih uči... Uporedimo li u iste prirode — kauzalnim rečenicama ovaj imperfekat običnog vremenskog relativnog značenja i imperfekat o kome smo malo više govorili, kvalifikativnog značenja, potvrđuje nam se ono što sam rekao o jednom posebnom uslovu zamenjivanja.

Dalje stoji:»I b i j a š e u zbornici njihovoj čovjek s duhom nečistijem, i povika...« (I, 23). Opet nezamenljiv imperfekat, osim perfektom.

I ovaj primer biće za nas ovde od posebne važnosti da nam potvrdi ono šo smo imali prilike ovde da uočimo — kako od rečeničnih

tipova i njihovih oblika zavisi ponekad mogućnost zamenjivanja oblika u relativskoj vremenskoj kategoriji: »I uplašiše se svi tako da p i t a h u jedan drugoga: šta je ovo?...« (I, 27). Moglo je biti, istina ne baš u duhu jevanđelskog teksta, rečeno: I uplašiše se svi, pa p i t a j u jedan drugoga..., ali u ovakvom obliku konsekutivne rečenice sa t a k o d a imperfekat ostaje potpuno nezamenljiv relativnim prezentom, bez obzira na stil i prirodu teksta (jevanđelskog ili druge vrste narativnog).

Navedimo još samo jedan primer, i ova analiza u ovom smislu vršena, biće sasvim dovoljna da se mogu izvesti osnovni zaključci o mogućnosti zamene imperfekta prezentom kad je reč o narativnom jevanđelskom tekstu: »A kad bi pred veče, pošto sunce zađe, d o n o š a h u k njemu sve bolesnike i bijesne« (I, 32). I ovde samo aoristi mogu biti zamenjeni prezentima: A kad b u d e pred veče, pošto sunce z â d ē, — ali imperfekat ostaje bez zamene prezentom.

Ovoliko primera nam je bilo potrebno proanalizirati da jasno uočimo činjenicu k a k o u n a r a t i v n o m V u k o v u j e v a n đ e l j s k o m t e k s t u v e ć i n o m i m p e r f e k a t, z a k o j i o v d e n e m o ž e m o s u m n j a t i d a p r i p a d a k a t e g o r i j i v r e m e n s k o g r e l a t i v a, o s t a j e n e z a m e n l j i v r e l a t i v n i m p r e z e n t o m. Drugo je važno što smo mogli uočiti — da je aorist lako zamenljiv prezentom perfektivnog glagola (ili glagolskog oblika b u d e m gde vidsko značenje može biti neutralnijega karaktera). Uopšte uzevši, postoji činjenica da perfektivni prezent, zato što nema svoje izrazito vremensko značenje, nego više nosi istaknut svoj vidski karakter, nesrazmerno lakše ide u zamenjivanju relatviskih oblika nego prezent od nesvršenih glagola. I zato, razume se, imperfekat u pogledu pružanja mogućnosti da bude zamenjen prezentom zauzima među preteritalnim oblicima posbno mesto. Treće, videli smo, bar donekle to možemo nagovestiti, kakvu ulogu može imati rečenični tip (po rečeničnom odnosu) i rečenični oblk u odnosu na zamenljivost jednoga oblika drugim. Četvrto, sama specifičnost relativnog značenja uslovljava mogućnost ili nemogućnost zamene o kojoj govorimo.

Ovde treba ukazati na još jedan momenat. Priroda odnosa imperfekta i prezenta, posmatrana u svetlu mogućnosti međusobnog zamenjivanja, i uopšte odnosa preteritalnih oblika, na jednoj, i prezenta, i svršenih i nesvršenih glagola, na drugoj strani, kakvu smo mogli ovde utvrditi, odgovara osnovnoj upotrebi imperfekta — njegovu označavanju imperfektivne radnje u neposredno doživljenoj prošlosti, u subjektivnoj prošlosti govornog lica, ovde pričaoca. Preneseni ti odnosi na drugo tlo, na opštu prošlost, van sfere neposrednosti doživljaja govornog lica, pričaoca, dobijaju sasvim drukčiji karakter. Analiza primera iz narodnih pripovedaka, narodnih pesama, iz umetničke savremene književnosti, to bi mogla lako potvrditi. Ali ja ću ovo upoređivanje, kojima bi se, sasvim je razumljivo, u daljoj razradi ulazilo, i mora se ulaziti u dobroj meri, i u pitanje stilistike, u proučavanje narativnih stilova, odložiti, radi utvrđivanja izvesnih oslonaca sa kojih bismo dalje mogli obuhvatiti upotrebu i vrednost ovoga oblika u širim određenijim okvirima.

Pre nego neposrednije pređem na pitanje odnosa imperfekta (i po njegovoj najosnovnijoj upotrebi i po svim njegovim specifičnim značenjima) prema osnovnim vremenskim kategorijama — apsolutnom in-

dikativu i relativu, potrebno je da naglasimo kako momentano imamo pred sobom dosta činjenica za imperfekat upotrebljen za obeležavanje radnji iz subjejjkjjtivne prošlosti, i bliže, najneposrednije (u razgovornom jeziku) i dalje (u narativnom stilu), kako se po njegovoj upotrebi u odnosu na relativni imperfektivni prezent ne mogu izvoditi zaključci u korist njegove apsolutne indikativnosti, u korist, dakle, mogućnosti da se on nalazi u toj službi. Da ne izgubimo iz vida, mi smo ovde imali pred sobom primere a) iz sopstvenih doživljaja dalje prošlosti (ja tada čuvah ovce — i sl.), b) iz neposredne i malo dalje prošlosti (sad sam bio pred pozorištem- bijaše tamo gužva) i c) iz doživljaja druge ličnosti o kojima govorno lice priča kao očevidac (svi primeri iz Vukova prevoda jevandelskog teksta u Novom zavjetu, — o događajima pričaju apostoli (ovde Marko) kao Isusovi pratioci). I ovim je, uglavnom obuhvaćena vremenska sfera osnovne upotrebe imperfekta. — Ako smo utvrdili da po dosadašnjim činjenicama ne možemo izvesti zaključak da imperfekat sa označavanjem radnje neposredne prošlosti pripada apsolutnoindikativskoj vremenskoj kategorij, onda nam ostaje da potražimo druge dokaze za pravo da ga tako interpretiramo, ili da dokažemo njegov relativski vremenski karakter uopšte, na koji sam ja dosad samo uzgred ukazivao. Nakon dugog proučavanja i razmišljanja o svojstvima vremenskih glagolskih oblika, ja sam nedavno, pre dve godine, došao do uverenja da se imperfekat kreće samo u kategorijama relativa. To treba i dokazati.

2.

1. U našoj naučnoj literaturi prvi je Miletić izričito obeležio imperfekat kao relativski oblik po prirodi (v. gore). On je rekao za upotrebu ovog oblika u crmničkom govoru: »Imperfekat se — kao i u našem književnom jeziku — upotrebljava isključivo u sintaksičkom relativu, i to kad se želi naročito da istakne trajanje ili ponavljanje radnje.«[1])

Miletić ovom konstatacijom operiše kao nečim što bi trebalo da bude sasvim poznato, čemu ne treba objašnjenja ni dokaza. Njegov primer: (Jedan jȁštriēp krûžāše nad oniema kȍkoškāma — mogao bi biti (svakako u crmničkom govoru) i u običnom razgovornom jeziku (saopštavanje) i u nerativnom stilu. Ali primer: Vȉše vri(j)ê đa u onê stârē sudȉ(j)e nô ovê danȁšnjē (str. 551) obična je tvrdnja u razgovornom jeziku, i ko pretpostavlja uopšte apsolutnu indikativnost kod imperfekta, tu bi je mogao naći. Miletiću, iako to na primerima nije jasno pokazao, nije mogla ostati nezapažena upotreba imperfekta i u običnom saopštavanju, konstatacijama, u kojima ne može biti vremenskog posredovanja između situacije o kojoj se govori i govornog momenta. A

---

[1]) D-r Branko Miletić: Grmnički govor, Srpski dijalektološki zbornik, knjiga IX, str. 550. Istaknuto trajanje je Miletić osećao, sigurno, pod uticajem Belićevih tumačenja imperfekta. O tome je već bilo reči, ali ovde samo da ukažemo na to kako M. nije osetio da baš nikakva isticanja trajanju radnje nema u njegovim primerima: » Zbȍrāsmo okō-njȇga, ka(d)-ȍn bȁnu nā̏-vrāta — S'ȅdāh kō(d)-Mašȉna, ka(d) dôđe kō(d)-njȇga, Kȓsto. — Tamȁn bljȅsmo za-večȅrōm, ka(d)-on dôđe. — Štȏ rabȏtāše tȁmo Pêro, ka(d)-s(i)-iskrā(j)-njȇga pasâ? — i sl. (poseban izgovor zamene poluglasa ovde nije obeležen).

ipak se opredelio za isključivu relativsku vrednost imperfekta. Zanimljivo je što M., prilikom ove konstatacije, u fusnoti upućuje na ovde gore razmatranu Belićevu interpretaciju imperfekta iz šeste knjige Filologa. A tamo dato Belićevo tumačenje, iz koga je M. mogao poneti tumačenje o naglašenom trajanju radnje, ne potvrđuje, kao što sam to i ovde već pokazao, M-ćevu konstataciju o isključivoj relativnosti ovoga oblika, iako ga je Belićevo tumačenje u dobroj meri moglo inspirisati da se opredeli za ovu svoju koncepciju.

2. Relativski karakter imperfekta, videli smo, Stevanović zasniva na obaveznoj vremenskoj određenosti njegove radnje. Pošto su po njemu naporednost i određenost komponente za koje je vezana upotreba ovog oblika, bez čega se on i ne javlja, to bi na taj način samim tim postojala i isključiva relativnost imperfekta. St. je, u stvari, dosledniје sproveo Belićevu misao o vezi između naporednosti i relativnosti imperfekta. Belić nije odlučno rekao da je imperfekatska naporednost isključiva i potpuno obavezna. On je, kao što smo videli, kazao samo da je imperfekat »vrlo zgodan za obeležavanje paralelne radnje u prošlosti prema drugim radnjama« (v. gore), a to što je kazao on za naporednost proističe iz svojstva za isticanje trajanja radnje. Na drugom mestu o naporednosti B. je rekao i ovo: »Imperfektom se ističe trajanje radnje u prošlosti, tako da se n a r o č i t o (podvlačim ja) upotrebljava onda kada se za vreme trajanja jedne radnje dogodi ili događa kakva druga radnja.«[1]) B. se nije dalje zadržavao na ovom pitanju, da bi se moglo videti u kom smislu on podrazumeva naporednost ako nema vremenskog paralelizma između radnji, i da li uopšte u tom slučaju možemo govoriti o naporednosti imperfekatske radnje.

Svoju koncepciju o isključivo relativskom karakteru imperfekta St. najizrazitije ovako formuliše: »Imajući na umu u prvome redu ovaj jezički materijal (jezički materijal iz naroda i kod pisaca — prim. J. V.) i polazeći od sopstvenog osećanja značenja imperfekta koje sam poneo iz govora zavičajnog kraja (iz govora crnogorskih), ja sam (u Gramatici za više razrede srednjih škola, Beograd 1951, str. 341) kazao da se »imperfektom označava radnja koja se u prošlosti vršila naporedo s nekom drugom radnjom ili bilo kakvom vremenskom situacijom«. A ako je tako, onda to znači da se imperfekat n e u p o t r e b l j a v a u s i n t a k s i č k o m i n d i k a t i v u (to znači samo u relativu, prim. J. V., — podvlačim ja), jer se njime kazana radnja samo posredno određuje prema trenutku govora, a neposredno — prema vremenu vršenja prošle radnje s kojom se vrši naporedo, odnosno prema nekom na bilo koji način određenom momentu u prošlosti.«[2])

Ima dosta nezgoda da se na ovoj osnovi dokaže relativski karakter imperfekta. Pre svega, nezgoda je u samome tome što je St-ćeva naporednost uzeta vrlo široko i rastegljivo, što, po njemu, naporednost postoji uvek onda kad je glagolska radnja određena priloškom odredbom (sve smo to već videli); a osim svega toga, znamo, po onome što je ovde utvrđeno analizom, da nam se imperfekat javlja i bez ma kakve naporednosti i bez ma kakve vremenske određenosti. Niko, ra-

[1]) Istorija srpskohrvatskog jezika, II, 2, str. 222.
[2]) JF XX, str. 43.

čunam, neće posumnjati da je u našem često navođenom primeru: P r i č a š e pokojni đed da je zapamtio kad u našem selu nije bilo više od dvanaest kuća, relativska upotreba imperfekta, a niko ovde ne može dokazati ni naporednost ni određenost vremenskoj radnji imperfekta (ono o čemu je djed pričao za unuka je davna prošlost, on je to davno zapamtio, unuku nije bilo u momentu stalo da obeleži kad je djed pričao, on se vremena može i ne sećati, — sve to moramo i ovom prilikom istaći). Na St-ćevoj osnovi ne znam kako bismo objasnili relativnost ovoga imperfekta, i svih imperfekata koje smo gore imali kad smo govorili o neodređenoj prošlosti imperfekta. Ali kod St-ća ima i nešto drugo što sužava upotrebu u apsolutnom indikativu, uopšte, svih preteritalnih glagolskih oblika. On nikako ne može da se pomiri s tim da su aoristi u poznatim stihovima narodne pesme: Slugo moja, Todore vezire: V i d e li mi Roksandu đevojku? V i đ e li je i p r s t e n o v a li?... — V i đ e h, care, i p r s t e n o v a h je — u apsolutnom indikativu. Odbacujući sasvim ispravnu Stojićevićuvu interpretaciju u smislu indikativnosti (= apsolutne indikativnosti) ovih primera aorista,[1]) St. to obrazlaže rečima: »Zato što, u navedenom primeru, Todor vezir nije ni prstenovao Roksandu »sad«, nego u jednom trenutku prošlosti — a potpuno je svejedno koliko je taj trenutak udaljen od vremena kad on caru saopštava da je obavio povereni mu zadatak, aorist ovde nije upotrebljen, iako Stojićević hoće da nas ubedi, u pravom, već u relativnom indikativu, u relativu. Ovde se samo konstatuje izvršenost onoga što se kazuje glagolima u aoristu, i ništa više. A to upravo i jeste ono po čemu se relativni aorist razlikuje od indikativnog, kojim se pored izvršenosti (u pitanju su perfektivni glagoli) obeležava i vezanost te izvršenosti za neposredni trenutak.«[2])

Baš to što se aoristom konstatuje izvršenost onoga što se kazuje glagolima... »i ništa više« i čini ove aoriste »indikativnim« (apsolutnoindikativnim). To važi i za aorist i za perfekat, jer kad je samo konstatovanje, i ništa više, između aoristne, i perfekatske isto tako, radnje i momenta sadašnjosti ne posreduje nikakva relativna sadašnjost. Sam oblik pitanja za prošlu radnju, kad on nije dat sa imperfekatskim oblikom glagola, da bi upućivao na sam tok radnje (kao na relativnu sadašnjost) upućuje na neposredan (apsolutnoindikativni) odnos prošle radnje prema momentima sadašnjosti, — kad govorno lice pita.

3.

Mi se ovde na opštijim ograničavanjima apsolutnoindikativnog i relativnog vremenskog značenja, u čemu se ja sa Stevanovićem daleko razilazim, ne možemo dalje zadržavati, — glavno je na sigurniji način odrediti relativsku vrednost imperfekta. Relativski karakter imperfekta, ja, kao što sam i pre napominjao, zasnivam na njegovim izvesne mere prezenatskim svojstvima, koja on naročito u našem jeziku pokazuje u svim svojim upotrebama, bilo da je njegova radnja vremenski odre-

---

[1]) Vidi kod Stojićevića: Z n a č e n j e a o r i s t a i i m p e r f e k t a, str. 102, vidi i kod mene o tome: Pitanja knjiž. i jezika, I, str. 189.
[2]) JF XIX, str. 276.

đena ili ne, bilo da je njegova radnja naporedna drugoj ili ne, bilo da označava dalju ili daleku subjektivnu (i nesubjektivnu kad se i u nju prenosi) prošlost ili ne. Kao oblik sa prezenatskim svojstvima, koja nosi od starina, imperfekat se i ranije tretirao, i danas se tretira u modernim sintaksama. Tome odgovara ovo što je Delbrik rekao za ariske i grčki jezik »Der Augmentindikativ vom Präsensstamm versetzt die Aktion des Präsens in die hinter dem Sprechenden liegende Vergangencheit. Ist die Aktion punktuell, so entsteht der sog. präsentische Aorist, ist sie nicht-punktuell, das Imperfektum«.[1]) Naš aorist niti je više punktuelan, kad je reč o nesvršenim glagolima (i o izvesnim svršenim) niti čuva što od prezentskog karaktera, ali je imperfekat potpuno zadržao stara svojstva, baš zato što je ostao moguć samo u značenju nesvršenog vida.

U istoriskoj gramatici latinoskog jezika kod Somera stari (indoevropski) je »Das Imperfectum, das die dem Praesens innevohnende Handlung in die Vergangenheit versetzt«.[2])

Sve činjenice upućuju na to da je Delbrik imao pravo kad je rekao da se slovenska upotreba imperfekta nije promenila tim što je mesto starcg u praslovenskom nastao novi oblik.[3]) Prof. Belić, istina, kaže: »Značenje novog praslovenskog imperfekta — ukoliko to pokazuje savremeni srpskohrvatski jezik — drukčije je od starog imperfekta. Stari imperfekat morao je značiti vršenje glagolske radnje do momenta govora (do sadašnjosti); zato se on i izjednačio sa aoristom nesvršenih glagola, koji je to isto značio. Međutim novi praslovenski imperfekat (omaškom otštampano jezik — prim. J. V.) morao je značiti: isticanje trajanja glagolske radnje u prošlosti.«[4]) Prema onome što smo već videli, savremeni srpskohrvatski jezik ne može opravdati mišljenje da je novi praslovenski imperfekat služio, mimo drugih oblika, za isticanje trajanja radnje. Ne vidimo ni iz čega da je stari imperfekat bio vezan samo za vršenje radnje do momenta govora, iako srpskohrvatski imperfekat može pokazivati i to značenje. Baš to što je imperfekat i u novom obliku ostao veran svom starom značenju i upotrebi, pokazuje da u njegovu sastavu možemo lako pretpostaviti stari imperfekatski oblik *esom, kako je to Meje (Meillet) pretpostavio. Kao pomoćni glagolski oblik prvobitno nije morao menjati imperfekatsko značenje u aoristno (iako je inače asigmatski slovenski aorist nastao od imperfekta), kao što i današnji imperfekat od glagola biti bjeh, bješe vodi poreklo baš od starog imperfekatskog oblika, a da nije promenio značenje u aoristno.[5])

I relativski karakter imperfekta i njegovo preteritalnoprezentsko svojstvo najljepše je obeleženo u Grevis-ovoj gramatici francuskog jezika, što se još potpunije može primeniti i na naš jezik:

---

[1]) Delbrück: Vergleichende Syntax... 1897, str. 268; vidi slično i K. Brugmann: Griechishe Grammatik, München — 1900, str. 487.

[2]) Ferdinand Sommer: Handbuch der lateinischen — Laut- und Formenlehre, Heidelberg — 1948, str. 480.

[3]) Vidi Delbrück — ibidem, str. 388.

[4]) A. Belić: Postanak praslovenske gagolske sistema, Glas Srpske kraljevske akademije CLXIX, str. 28.

[5]) Vidi i A. Meillet: Le slave commun, 1934, str. 274.

»En général, l'imparfait indique, sous l'aspect de la continuité (comme une action-lignue), un fait qui était encore inachevé (lat. imperfectum) au moment du passé auquel se reporte le sujet parlant; en partuculier il indique un fait passé en train de se dérouler au moment où s'est produit un autre fait, par rapport auquel le premier était présant; ainsi l'imparfait, temps relatif, est en quelque sorte le »présent du passé« (podvlačim ja — J. V.).[1])

Naporednost odgovara prirodi imperfekta, on se rado kreće u takvoj upotrebi, ali je prenošenje govornog lica u tok radnje ono što imperfekat sa sobom nosi, — u našem jeziku to je bezizuzetno, i otud proističu sve njegove osobine, pa i njegova relativnost. Kao što izlazi iz ovoga što je Grevis ovako lepo i precizno pokazao, ne mogu se iz značenja naporednosti izvoditi ostala značenja ni u francuskom jeziku, nego stvar stoji obrnuto — uobičajena naporednost, uobičajena upotreba za ponavljanje radnji, i sve drugo karakteristično za imperfekatska značenja i upotrebu imperfekta, proističe iz njegova izvesne vrste preteritalnoprezentskog karaktera. Imperfekat u izvesnom smislu nosi svojstva radnje bez granica njena početka i kraja doslednije nego je to i kod imperfektivnog prezenta kad se on upotrebi za relativnu prošlost (vidi dole), a to dolazi otud što se govorno lice u sadašnjosti prenosi kao direktni posmatrač (svoje ili tuđe) radnje u prošlosti. Nije sasvim dobro rečeno kod starijih sintaksičara da se radnja svojstvena prezentu prenosi u prošlost, nego je bolje reći, kao što je Grevis rekao, da se govorno lice prenosi u prošlost, u našem jeziku u svoju prošlost (ili prošlost koja hoće da se prikaže kao svoja).

O svojstvu imperfekatske radnje može se raspravljati na razne načine, da se ona tumači i u smislu relativnoga prezenta,[2]) ali jedno može ostati van svake sumnje da se u imperfektu vremenski odražava na svoj način data prošlost koja se u izvesnom smislu odražava i kao relativna sadašnjost (vidi o tome još i niže).[3])

Relativskim značenjem imperfekta je obeležen i kod M. Regule u skorošnjoj knjizi o osnovnim sintaksičkim problemima. R. kaže: »Sie (imperfekatska forma — J. V.) bezeichnet im alg. Geschechnisse und Zustände, die zwar der Vergangenheit angehören, aber nicht in ihrer ganzen zeitlichen Ausdehnung und Begrenzung dargestellt werden. Dieser Grundkarakter erklärt mehr oder veniger alle besonnderen Verwendungsarten«.[4]) — Relativnost, dakle, proističe iz toga što se radnja, makako ona inače bila data u odnosu na momenat sadašnjosti, ne shvata u čitavom njenu vremenskom prostiranju, i u vre-

---

[1]) Morice Grevisse: Le bon usage — cours de Grammaire française et de langage français, Gembloux (belgique) — 1949, str. 551—552.

[2]) Vidi o tome još i H. Sten: Les temps du verbe fini (indikatif) en fraçais moderne, Kobenhavn — 1952, str. 127—128.

[3]) Tumačenje imperfekta kao neke vrste relativnog prezenta ja sam pomenuo i kod bugarskog gramatičara Lj. Andreljčina (д-ръ Лъ. Д. Андреичинъ: Основна Българска граматика, София — 1942 g., str. 223—234); vidi Pitanja knjiž jezika I, str. 187).

[4]) Moritz Regula: Grundlegung und Grundprobleme der Syntax, Heidelberg — 1951, str. 133.

menskim granicama, nego se, prema tome, odražava samo njen tok u datom vremenu, a da bi se tako prošla radnja odražavala u našoj svesti, moramo se u nju uživeti na izvestan način kako doživljavamo prezentsku radnju, bez granica njena prostiranja.

Prema svemu ovome, imperfekat, kao relativski oblik, ima posebno mesto među ostalim preteritalnim oblicima, i njegova vremenska relativnost je posebnog karaktera u odnosu na ostale vremenske glagolske oblike upotrebljene u sintaksičkom relativu. Neposredno proživljavanje njegove radnje samo u momentima njenog prostiranja dopušta da i radnju najneposrednije prošlosti doživljavamo posredno, preko i najbliže relativne sadašnjosti. Doživljavajući imperfekatsku radnju, ne doživljavamo je sa datim vremenom u odnosu na sadašnjost, nego je doživljavamo vršenu u datom vremenu, osećajući istovremeno da pripadamo pravoj sadašnjosti. U primeru: Danas žeže što juče njivljaše — najočitije se ogledaju mogućnosti ukrštanja na taj način datih dvaju stajališta.

Meje je povodom slovenskog imperfekta zgodno rekao: »Les langues ont souvent créé des moyens pour dire: »Je suis en train de faire quelque schose, j'était en train de faire quelque chose«. Il semble bien que les imparfaits lat. ferēbam, arm. berei signifient »j'était à porter«. Un imperfaits slave comme neseăhŭ doit sans doute reconaître une origine analogue«.[1]) Na poseban način, i ovde je rečeno ono što je najkarakterističnije za imperfekat — da je on preteritalnoprezenatskog značenja.

IV.

JOŠ O ODNOSU IMPERFEKTA U UPOTREBI PREMA DRUGIM VREMENSKIM OBLICIMA

1.

U odnosu imperfekta i aorista od nesvršenih glagola (pri čemu sa aoristom stoje na jednoj liniji i ostali oblici upotrebljivi za prošlost, nije u našoj nauci dosad dovoljno istaknuta jedna razlika veoma karakteristična da pokaže nešto što je bitno za svaku imperfekatsku radnju. Kako se upotrebljava u govorima gde je još u življoj upotrebi (a to će potvrditi i Vukove zbirke narodnih pesama i pripovetki), imperfekat ne može nikad obeležiti radnju vremenski uokvirenu i momentom njena početka i njena prekida, ne može, jasnije da kažemo, dati radnju određenog, jasno određenog, vremenskog trajanja. Kad bi imperfekat to mogao obeležiti, onda on ne bi bio u potpunosti ono što jest, ne bi pokazivao radnju u samom njenu procesu nego bi davao i određenu celinu radnje, a to mu, kako je gore često isticano, nije u prirodi. Aorist je, naprotiv, vrlo običan u toj ulozi u rečenici. Ovo nisu uočavali, prije svega drugoga, naši sintaksičari kad su izjednačavali imperfekat i aorist od nesvršenih glagola (Mraetić i Stojićević, — v. i niže)[2]) Nekoliko pri-

---

[1]) A. Meillet: Le slave commun, Paris — 1934 str. 272.

[2]) Ovo je lepo primetio P. Č. Sladojević: »Imperfekat se, po pravilu, ne može upotrebiti uz odredbe koje pokazuju granice radnje. Ne može se kazati napr: Ja rađah dva sata. Ako se takve odredbe ipak jave kod ljudi koji osećaju imperfekat, onda one ne znače samo granice radnje nego ili znače neki širi period koji obuhvata i vrijeme radnje, ili se

mera iz narodne pesme ovu osobinu aorista može očito pokazati, i jasno diferencirati imperfektivni aorist od imperfekta. U stihovima napr.: Pa odoše bogu na divane, — m o l i š e s e t r i b i j e l a d a n a i t r i t a m n e n o ć i b e z p r e s t a n k a, m o l i š e s e i umoliše se: bog im dade od nebesa ključe (Vuk Stef. Karadžić: S r p s k e n a r o d n e p j e s m e, knj. druga, Bgd. 1953, str. 11), imperfektu, mesto imperfektivnog aorista, ne bi bilo mesto baš zato što je trajanje radnje vremenski određeno priloškom oznakom t r i b i j e l a d a n a... Čak ni narodni stih, sa svom svojom slobodnom upotrebom imperfekta, koji će koji put doći i onamo gde mu nije pravo mesto, ne dopušta ovakvu zamenu aorista imperfektom, da bi se reklo: m o l j a h u s e t r i b i j e l a d a n a. Ljudi iz krajeva gde ni aorist od imperfektivnih glagola ni imperfekat nisu očuvali svoje bitne osobine, ne čuvajući ni njihovu upotrebu u potpunoj meri, ne bi možda osetili neskład u izrazu kad bi se i ovako reklo, — ali je sigurno da, ako bi se gde i našao imperfekat ovako vremenski određen, u govornom jeziku mnogih naših krajeva sa njegovom inače živom upotrebom, (čemu odgovara i Vukova narodna pesma) — ovaj oblik bi bio nedopustiv.[1]) Perfektu će, sa njegovim širokim mogućnostima da obeleži ma kako postavljenu radnju u prošlosti, — razume se, i ovde, u ovakvom izrazu, biti pravo mesto, kao što je:... pa ih, bože, sunce izgorelo, g o r e l o i h t r i g o d i n e d a n a, dok uzavre mozak u junaka... Aoristu je vrlo obično mesto za pokazivanje ovako vremenski određene glagolske radnje, — to može potvrditi ma koji sličan primer iz narodnih stihova. Uzmimo primere još, i za aorist i za perfekat: Kada dođe bijelu Leđanu, lijepo ga kralju dočekao; vino p i š e n e đ e l j i c u d a n a; tada reče Totode vezire... (op. — cit. str. 131). — Mrtav Marko kraj bunara b i o, od dan' do dan' n e đ e l j i c u d a n a (str. 430, — perfekat, mogao je biti i aorist).... pake sede s Đurđem piti vino; p i š e vino baš za sedam d a n a (str. 553)... pa sedoše onda piti vino; p i š e vino baš z a s e d a m d a n a...(str. 554)... lijepo ga bane dočekao, g o s t i o g a z a p e t n a e s t d a n a(str. 559). — Okan b i š e t r i g o d i n e dana, Okan b i š e, uzet ne mogaše... (str. 354)... kralj me baci na dno u tavnicu, ja t a v n o v a h z a s e d a m g o d i n a, nit ja znadoh kad mi ljeto dođe, nit ja znadoh kad mi zima dođe, osim jedno, moja stara majko: Zimi bi se grudale

---

vrijeme radnje vrši preko datih granica« (Južnosl. filolog XX, str. 218—219). Samo, ja ne bih rekao »po pravilu«, nego je ovakva upotreba imperfekta u mnogim govorima isključena, i ljudi koji d o b r o osećaju imperfekat neće upotrebljavati uz ovaj oblik odredbe koje daju potpunu dužinu trajanja radnje.

[1]) U krajevima gde imperfekat nije očuvan sa svim svojim svojstvima upotrebe moći će se čuti i sa vremenski određenom radnjom, kao što, nasuprot desetercu u Vukovim zbirkama pesama, to može biti u drugim zbirkama kakvi se primeri mogu naći u izdanjima narodnih pesama Matice Hrvatske i drugde.

Govori i koji bolje čuvaju imperfekat mogu se u ovome razlikovati, pa je tako interesantno što vidimo da je u govoru galipoljskih Srba on upotrebljiv i za vremenski omeđenu trajnu radnju. To nam kazuje ovaj primer: Cê-li dân s t r ū ž â v u dâsaka, što nam ga pominje P. Ivić (JF XX, str. 235). Svakako će biti da su galipoljski Srbi, koji ovaj oblik inače dobro čuvaju, proširili upotrebu imperfekata i u ovom pravcu, kao što se može videti da su tamo njegove granice i za subjektivnu prošlost nešto šire nego u našim jugozapadnim govorima.

đevojke, probace mi po grudu snijega, po tom znadem da je došla zima; ljeti bace stručak bosioka, po tom znadem da je ljeto, majko. (Str. 366). Ovaj poslednji citat, podvrgnut detaljnoj analizi, može nam u ovom pravcu biti koristan. Marko je mogao reći: j a t a v n ò v a h z a s e d a m g o d i n a, ali ne i: ja tavnovāh... zato, kao što vidimo, što je tačno određeno vreme glagolskog stanja. Ali bi se odmah iza toga mogao upotrebiti imperfekat mesto imperfektivnog aorista: moglo je isto tako lepo biti rečeno: nit ja z n a đ a h kad mi ljeto dođe, nit ja z n a đ a h kad mi zima dodje, — a to je zato što se vremenska odredba (z a s e d a m g o d i n a) ne odnosi više na glagolska stanja koja se u granicama vremenskog okvira daju; u tim granicama mogu se stanja davati ne kao vremenske celine nego u njihovu toku. (Što je to isto mogao izraziti i perfektivni aorist, to opet dolazi od njegovih osobina da se njegova radnja ili stanje može odnositi na ma koji momenat u granicama datog trajanja (što je ovde za nas sporedno). Ponavljana radnja izražena u ovom tekstu vremenskim potencijalom (kondicionalom) opet je, to je sasvim razumljivo, mogla biti izrečena imperfektom: zimi se g r u d a h u đevojke, — pa su tako i prezenti za isto vremensko značenje sasvim lepo mogli biti zamenjeni imperfektima: p r o b a c i v a h u mi po grudu snijega, po tom z n a d i j a h da je zima, — itd.

Na sličan način se očituje odnos imperfekta prema ostalim vremenskim oblicima kad podvrgnemo analizi mogućnosti njihove upotrebe u stihovima: Dosta b j e š e vina izdobila i u sovru svake gospoštine i od mlogo ruku đakonije. P i š e vino pa i začamaše od n e đ e l j e opet d o ne đ e l j e. Marko često okom p o g l e d u j e, p o g l e d u j e oba pobratima, a koji će Leki pomenuti, progovorit riječ za đevojku. — Imperfektom b j e š e je, u stvari, obeleženo stanje u vremenskom toku (u tom toku je razumljiva mogućnost postavljanja drugih radnji). Za vremenski uokvirenu radnju u tom istom toku mogao je biti upotrebljen aorist p i š e — perfekat p i l i s u isto tako bi mogao biti upotrebljen, a imperfekat ih ne bi mogao zameniti, jer on sam po sebi ne može dati radnju kao određenu vremensku celinu. Ali u okviru toga vremena dolaze radnje na čiju dužinu trajanja se više ne misli, nego se može obeležavati i njihov proces, i zato bi moglo biti jednako rečeno: Marko često okom p o g l e d i v a š e, mesto p o g l e d u j e.

Sličnog karaktera po slaganju glagolskih oblika za preteritalnu sadašnjost je i primer u stihovima: Lov l o v i o Murate vezire, lov l o v i o po gori zelenoj sa svojijeh dvanaest delija i s trinestim Kraljevićem Markom, l o v l o v i l i t r i b i j e l a dana i n e m o g l i ništa uloviti (str. 413). Prva preteritalna radnja je mogla biti ma kako izrečena: u imperfektu, prezentu, aoristu ili perfektu, kao što je ovde, — ali uz t r i b i j e l a d a n a nije mogao doći imperfekat, a odmah iza toga mesto ne mogli, bez oznake za omeđavanje vremena, moglo je biti rečeno i: n e m o g a h u. Isto tako u primeru: P i š e vino za nedjelju dana, s kraljem p i j e dvadeset ridžala, a sa begom cigle do tri sluge — prezent p i j e može biti zamenjen imperfektom, ali aorist p i š e, zbog toga što se na njega odnosi priloška odredba tačnog omeđavanja radnje, ostaje imperfektom nezamenljiv. — Nikakva mogućnost ne postoji ni za zamenu perfekta imperfektom u stihovima: No da vidiš Strahinića bana! Kakvu ima sablju o pojasu: k o v a l a s u sablju dva kovača, dva kovača i tri pomagača o d n e đ e l j e o p e t d o n e đ e l j e... (str. 276), jedno, zato

što je radnja vremenski uokvirena, i tim data kao celina, — drugo, zato što se radnja daje kao relativno prošla u odnosu na datu situaciju relativne sadašnjosti (k a k v u i m a sablju o pojasu), a imperfekat ne može poslužiti ni za takav vremenski odnos. Aorist bi mogao biti upotrebljen i za ovakvu vremnsku situaciju — zato što je rado upotrebljiv za radnju vremenski uokvirenu (o d n e d j e l j e o p e t d o n e d j e l j e) i zato što, iako nerado, može biti upotrebljiv za ovako diferenciranu prošlost (moglo je biti rečeno: k o v a š e mu sablju dva kovača...). — Nešto slično pokazaće nam i stihovi:... ko j' vidio vilu u planini, ni vila joj, brate, druga nije. Đevojka je u kavezu r a s l a, kažu r a s l a p e t n a e s t g o d i n a, ni videla sunca ni mjeseca... (str. 219). Zato što se ne može radnja (stanje) dati u procesu za jasno izdeferenciranu prošlost u odnosu na određeni momenat u prošlosti (ni vila joj, brate, druga n i j e — sadašnjost u prošlosti), to je prvo, — i zato što se ne može dati radnja u procesu ako je ona kao celina vremenski uokvirena momentom početka i moentom neke date relativne sadašnjosti, — to je drugo, —i nije ni u kom slučaju ovde moglo biti mesto imperfektu pa da bi se kako moglo reći: đevojka u kavezu r a s t i j a š e...; aorist bi se, iako mu, kako gore videsmo, nije ovde najobičnije mesto (zato što se radi o diferenciranoj prošlosti) mogao i ovde upotrebiti: đevojka r â s t e (do toga momenta raste) u kavezu.[1])

Ovde dolazimo do momenta kad je potrebno osvrnuti se posebno i na odnos i m p e r f e k t a i r e l a t i v n o g p r e z e n t a po njihovoj uptrebi za vremenski omeđenu radnju u prošlosti. Dok je imperfekat uopšte za takve radnje za većinu naših govora neupotrebljiv, ma kako se one vremenski odnosile prema momentu prave sadašnjosti, sa prezentom to nije slučaj. Za njegovu radnju može, pre svega, biti slučaj da se ona vremenski veže i za momenat sadašnjosti, tako da je ona može obeležiti i u svojstvu apsolutnoindikativnog oblika. U apsolutnom indikativu dužina trajanja prezenatske radnje može se odrediti, pri čemu se uvek misli na dužinu trajanja od početka, u prošlosti, do momenta sadašnjosti, a pošto radnja prelazi i taj momenat, ona je, znači, u procesu, i van datog vremenskog uokviravanja. Primer: Uvati me Vuča đenerale, i još moja o b a pobratima, bacio nas na dno u tamnicu, đeno leži voda do koljena, i junačke kosti do ramena; l e ž i m, brate, t r i b i j e l a d a n a, ako budem, brate, još tri dana, nikada me više viđet nećeš... (str. 241) potvrđuje jasno ovo što je ovde rečeno. Imperfekat je neupotrebljiv

---

[1]) Interesantno je ovde primetiti da se i u francuskom jeziku aorist (passé simple) rado upotrebljava za omeđeno trajanje prošlih radnji. Uporedi: »Veoma se često događa da je trajanje prošle radnje hronološki izričito određeno, a ipak glagol stoji ne u imperfektu, kako bismo očekivali, nego u passé simple: L a g r a n d e g u e r r e d u r a q u a t r e a n s. D i x a n s ' é c o u l e r è n t. I l r e s t a l o n g t e m p s a l i t é. S a D o o u l e u r s e c a l m a p e u à p e u e t s e s l a r m e s t a r i r e n t« — (i dalje primeri, Dr Petar Skok: P r e g l e d f r a n c u s k e g r a m a t i k e, dio drugi, Zagreb 1939, str. 139). Pod hronološkom određenošću Skok podrazumeva, vidi se, vremensku određenost trajanja, — ali u poslednjem od ovih primera te omeđenosti nema (peu à peu), i zato bi tu u našem jeziku bilo više mesta imperfektu nego aoristu. Francuski imprefekat ima umnogome podudarnost sa našim imperfektom, naročito u pokazivanju naporedih radnji, ali postoje i znatne razlike, pa i u tome da se može i njim obeležavati i radnja vremenski određenijeg trajanja.

ovde zato što ne može za ovakvu situaciju obeležavati sadašnjost i zato što njegova radnja ne može biti uopšte uokvirena u određenu dužinu trajanja; aorist bi mogao biti upotrebljen samo sa značenjem apsolutno-indikativne prošlosti, kad bi se htelo da se izdvoji trajanje samo do momenta govora (a tome u ovom slučaju nije bilo mesta). — Uzmimo sad ovaj primer sa aoristom, koji će nam baš takvu situaciju očitovati: Mi d v o r i s m o cara o d m a l e n a, o d m a l e n a p a k e d o g o l e m a, i sede nam brade do pojasa, ne m o g a s m o dobra izdvoriti, kako dete Nahode Momire... (str. 155). Određenost dužine trajanja data je u širim razmerima, i manje preciznim, ali je u suštini i ovde ista stvar. Trajanje je u stvari odmalena do prave sadašnjosti, i zato je moglo biti rečeno i: mi d v o r i m o cara o d m a l e n a, pri čemu nije zanemareno da radnja još traje, a kad je upotrebljen aorist, obeležen je samo vremenski otsek koji je trajao o d m a l e n a, od početka, do momenta govora, a zanemaruje se, govornom licu nije stalo da o tome vodi računa (situacija govorna nalaže da se tome ne daje važnost), da radnja traje još i u sadašnjosti. Mesto aorista n e m ò g a s m o može biti upotrebljen imperfekat: n è m o g ā s m o dobra izdvoriti, — zato što se ne misli više na čitavu dužinu trajanja glagola d v o r i t i, nego na pojedine nizove momenata u kojima je trebalo da se što dobro izdvori. — Poznati stihovi u pesmi Marko Kraljević i Musa Kesedžija: Evo i m a devet godinica kako dvorim cara u Stamolu; ni izdvorih konja ni oružja, ni dolame nove ni polovne (str. 389) —daju prezent sa vremenskom određenošću, gde bi isto tako lepo došao i aorist, ali je sasvim jasno da i jedan i drugi oblik, odnoseći se na radnju u apsolutnom ndikativu, diferenciraju značenje radnje u smislu njene celovitosti, na jednoj strani, i njena procesa koji još nije ograničen, — na drugoj strani.

Na razne načine glagolska radnja može biti priloški određivana u smislu dužine trajanja, da imperfekat bude isključen iz takve upotrebe, ili da bude ređe upotrebljiv. Mesto strogo određenih vremenskih granica za trajanje, može biti rečeno da je radnja d u g o ili m a l o trajala, pa će i to biti rečeno aoristom ili perfektom, ili će to retko biti izrečeno i imperfektom. U poznatim stihovima: P o z a d u g o bane g o s t o v a o, p o z a d u g o bane z a č a m a o, ponosi se bane u tažbini (str. 258), uz prilošku oznaku p o z a d u g o možemo zameniti perfekat g o s t o v a o aoristom (g o s t ò v a), mesto perfektivnog perfekta z a č a m a o u običnom govoru moglo bi biti rečeno č a m a o ili č a m a (aorist, č a m a tamo pozadugo), ali nikako ne bi odgovaralo dobrom jezičkom osećanju za imperfekat da se kaže: p o z a d u g o bane č a m a š e (ovde se stvar niukoliko ne menja što imamo posla sa relativskom vremenskom situacijom uopšte, i što je vremenska transpozicija radnji u nedoživljenoj prošlosti). — Analogno onome što smo gore primećivali, prezent p o n o s i s e ne nosi više oznaku p o z a d u g o, on ne pokazuje više celinu stanja, i naravno, isto je tako ovo moglo biti rečeno imperfektom: p o n o š a š e se bane tazbini. U okviru određenog vremenskog toka radnji i stanja očituju se glagolska značenja i u procesu radnji (i stanja); vremenski okvir sa radnjama kao velinama pokazuju samo oni oblici na koje se odnose priloške oznake za dužinu trajanja. Kao što je pre toga u istoj pesmi moglo biti rečeno: No b i j a š e to devet šurnjaja, no šurnjaje d v o r e uporedo, d v o r e svekra — silna Jug-Bojana, i d v o r a h u svoje gospodare, a najviše zeta ponosita, a sluga im jedna vino s l u ž i, s l u ž i

vino jednom kupom zlatnom... sa pomešanim imperfektima i prezentima za isto vremensko trajanje u prošlosti, i ovde je bilo svejedno upotrebiti prezent ili imperfekat. — Ovakve prirode bi bio i prezent u primeru:... a šapatom zbori sirotinja đe mi sjedi snaha isprošena i kod baba i kod stare majke, a đe s j e d i z a d e v e t godina (str. 525).

Ali csim ove ovakve nezamenljivosti prezenta imperfektom, gde se prezent može zameniti kojim drugim preteritalnim oblikom (a da svaki za sebe sačuva svoje značenje u apsolutnom indikativu), postoji i jedna neobičnija razlika u mogućnostima kretanja imperfekta i prezenta kad se njihovim radnjama obuhvataju prošle situacije. Naime, prezenti mogu biti upotrebljeni i u svojstvu relativa za radnje omeđene u dužini trajanja. On je za ovakvu upotrebu, i pored toga što je njegovo da pokazuje radnju u procesu (svojstvenost i imperfekta), dospeo do toga da zamenjuje perfekat i aorist i onde gde ih imperfekat ne može zameniti. Tu mogućnosti je prezent verovatno mogao steći preko upotrebe za vremenski omeđenu radnju u apsolutnom indikativu. U ovom smislu simptomatično je to što u čitavim zbirkama Vukovih pesama možemo uzalud tražiti imperfekat za omeđenu radnju, a da ga ne nađemo, ali prezent, iako rede, pored aorista i perfekta i tako će se upotrebiti. Takvo je stanje i u govorima sa lepo očuvanim imperfektom i imperfektivnim aoristom. Navešćemo koji primer prezenta za ovakvu upotrebu: Ivo p r o s i, dužde se ponosi, no se Ivo okaniti neće, snahu p r o s i t r i p u n e g o d i n e, snahu prosi, a prosiplje blago (str. 509). — Sa odnosom mogućnosti zamenjivanja prezenta imperfektom i ovde stoji stvar kao i u slučajevima koje smo pretresali u prethodnim primerima. Moglo je biti rečeno u običnom pričanju: Ivo prošaše (snahu), dužde se p o n o š a š e, no se Ivo okaniti ne š ć a š e, ali nije ni ovde moglo biti rečeno (prema onome što smo već videli sasvim je razumljivo): snahu p r o š a š e t r i g o d i n e d a n a, a dalje je opet moglo biti rečeno: snahu p r o š a š e, a p r o s i p a š e blago. Istu prirodu prezenta mogu posvedočiti i stihovi: D v o r e cara z a d e v e t g o d i n a, izdvoriše devet zijameta... (str. 549). Na taj način možemo uočiti da i prezent, kome inače nije svojstveno da daje radnju u njenoj celovitosti određenoj po trajanju, — može obeležavati na neki način vremenski uokvirenu radnju, a imperfekat, kojem je relativni prezent najbliži po značenju, takvog obeležavanja ne može dati. Za prezent u tom slučaju vredi to što on daje s jedne strane omeđenu radnju, od početka njena trajanja, a ne misli se i na njene krajne momente (ili radnja i dalje traje u toku momenta sadašnjosti, prave i relativne, ili je ona kontekstom data baš kao celina trajanja).

Imperfektu može, kao što smo videli, kontekst dati granicu krajnjih momenata u trajanju (kad su ti momenti prava sadašnjost), ali je za nj izuzetno karakteristično da se njegova radnja ne može omeđavati početnim momentima. Nikad se neće moći reći: k o s a h (k o š a h) e v o s v e o d j u t r o s, — ili: č u v a h ovce od svoje jedanaeste godine. Ovo treba naročito imati u vidu kad je reč o specifičnostima imperfekta.

I primer: Tako b i l o, z a d u g o n e b i l o, glas otide od usta do usta, dokle začu bane Milutine... (str. 170) lako može posvedočiti isključenost kretanja imperfekta uz svoje vrste priloške odredbe. Prilog z a d u g o neće dopustiti da se kaže: tako b i j a š e, z a d u g o n e b i j a š e (ovo će biti svakome jasno), a u vremenskom okviru ovoga

z a d u g o moglo je biti rečeno: glas i d a š e od usta do usta, — ili isto tako: glas i d e od usta do usta (prezent). — Uzmimo još: S riječima dočekao Marka, z a d u g o mu Marko n e m u č a o, no mu drugu Marko progovara... (str. 228). — Sve ide po utvrđenim mogućnostima za upotrebu oblika koji će obeležiti preteritalne radnje — i u vidu relativne prošlosti i u vidu preteritalne sadašnjosti. Mogao je biti upotrebljen prezent p r o g o v a r a, ili da je mesto toga rečeno p r o g o v a r a š e — imperfekat, ali neposredno sa priloškom odredbom z a d u g o nije moglo biti rečeno: z a d u g o mu Marko n e m u č i, ili, isto tako: z a d u g o mu Marko ne m u č a š e. U istoj pesmi (str. 229) čitamo:... sedamdeset i četiri prosca što su sestri d o s l e n d o h o d i l a, svakom sestra n a h o d i mahanu, kod prosaca brata zastidila — gde je opet na poseban način obeležena određenost trajanja radnje — prilogom d o s l e n. I ovde je, isto tako, isključen imperfekat (d o s l e n d o h o đ a h u), aorist (d o s l e n) d o h o d i š e bio bi na mestu, prezent ne bi mogao doći i zbog toga što je prošlost, po prirodi priloške odredbe, izdvojena od sadašnjosti, a proteže se i do momenata razgovora. U stihu: svakom sestra n a h o d i mahanu — n a h o d i može biti aorist (nȁhodī), a može, po onom već utvrđenom pravilu, biti i prezent (nàhodī), zamenljiv imperfektom (n a h o đ a š e); a, osim toga, prezentu je ovde omogućeno mjesto i tim što se ne mora misliti samo na datu prošlost, nego i na sadašnjost (ona i u sadašnjosti to čini), — običajni prezent, vrsta kvalifiktivnog prezenta za sadašnjost.

U ovoj analizi smo mogli primetiti da je i prezentu, koliko god je on upotrebljiv i za radnje vremenski omeđene prošlosti, odnosno relativne sadašnjosti, ipak ograničeno kretanje u slučajevima o kojim govorimo.

Kad nije dovoljno utvrđeno značenje imperfekta, i kad se dovoljno ne osećaju mogućnosti njegove upotrebe u vremenskim situacijama, onda se ne može pravilno osetiti ni njegova prilagodljivost za radnje vremenski uokvirene priloškim odredbama. To se može videti i na po kome mestu u našoj naučnoj literaturi koja tretira sintaksičku vrednost ovih glagolskih oblika. Musić je u svojoj poznatoj studiji kao primer za imperfekat naveo i: Evo puno petnaest danaka ja sve h o d a h po turskoj ordiji i ne nađoh kraja ni hesapa[1]) (vidi Nar. pjesme, pomenuto izdanje — str. 304). Belić je ovaj primer uneo u svoju školsku gramatiku[2]) da pokaže kako imperfekat obeležava radnju dugoga trajanja. — Stojićević, kritikujući, sasvim s pravom, B-ćevo tumačenje d u g o g t r a j a n j a radnje u imperfektu,[3]) isto tako ovde vidi imperfekat. Ni jedan od trojice ispitivača imperfekatskih značenja nisu ni pomislili da ovde ne može biti pravoga mesta imperfektu, nego da imamo posla sa aoristom u upotrebi kakva baš njemu odgovara. Nisu na to pomišljali zato što nijedan od njih trojice nisu do potpunosti osetili sintaksičke osobine imperfekta. Stih sa aoristom treba da glasi: E v o i m a p e t n a e s t d a n a k a s v e j a h ó-

---

[1]) P r i l o z i n a u c i o u p o t r e b i v r e m e n a u s r p s k o h r v a t s k o m j e z i k u, Glas CXXI, str. 128.

[2]) G r a m a t i k a s r p s k o h r v a t s k o g j e z i k a za III razred gimnazije, 1934, str. 30.

[3]) Z n a č e n j e a o r i s t a i i m p e r f e k t a u s r p s k o h r v a t s k o m j e z i k u, str. 105.

dah po turskoj ordiji — a ne:... sve ja hôdāh, — kako je shvatio prvo Musić, a prihvatili dalje Belić i Stojićević. I ovo je kao što vidimo, jedan od karakterističnih primera kakve smo gore pretresali, — tako da je u njemu mogao biti upotrebljen perfekat ili prezent, a nikako imperfekat, zbog toga što se radi i o vremenskom trajanju od petnaest dana. Prezent bi mogao biti upotrebljen kad se ne misli na prekid hodanja (da hodanje nije ograničeno na datih petnaest dana, nego se misli i na nastavljanje). Još jedan slučaj može pokazati kako se ljudi na ovaj način mogu prevariti. Kritikujući na drugom mestu i Stojanovićevo interpretiranje aorista, Stojićević je rekao: »Da li bi St(ojanović) i za ranije spomenuti Vukov primer iz Gramatike... »mi kupismo šljive danas vazdan« tvrdio da reči danas vazdan nemaju svoje stvarno značenje i da bi ga imale samo uz imperfekat (mi kupljasmo šljive danas vazdan), jer aorist od imperf. glagola ne može označavati ništa više od jedne završene tačke, nikako jednu vremensku liniju «.[1]) St. je sasvim bio u pravu kad je i inače, govoreći o imperfektivnom aoristu, naglašavao njegovo trajanje, — ali, osećajući više aorist (koji mu nije bio stran po domaćem jezičkom osećanju), a manje osećajući imperfekat (koji je asimilovao iz literature), nije mogao shvatiti kako imperfekat nije mogao (ne bi mogao) biti ovako dat na vremenskoj liniji određenog, ograničenog trajanja. Da su osećali dovoljno ovakvu razliku između aorista i imperfekta, ne bi mogli ni Maretić ni Stojićević tvrditi kako je aorist od imperfektivnih glagola jednak imperfektu (i pored drugih momenata koje su i Musić i Belić isticali za razliku aorista i od nesvršenih glagola u odnosu prema imperfektu).

Napomenuvši da se aorist gradi i od nesvršenih glagola, Maretić je i u drugom izdanju Gramatike (str. 529) rekao: »Ovde ću samo dodati, da aorist u tom slučaju znači isto što imperfekt, na pr. pletoh što i pletijah itd.« Stojićević nije mogao sebi objasniti kako da se radnja aorista imperfektivog, koja pokazuje trajanje, bez kakvog ograničenja (znači kao i imperfekat), razlikuje od imperfekatske radnje, i zato se ne slaže s Musićem, koji je razliku uočio (jasno je, mi možemo reći, da ju je s pravom uočio), nego je sa Maretićem konstatovao da je pletoh jednako pletijah, i izričito kaže: »Mislim da Maretić pravilno sudi kad u oba izdanja svoje Gramatike... tvrdi da aorist od trajnih glagola znači isto što i imperfekt, n. pr. pletoh isto što pletijah« (str. 96). Samo neuočavanje bitnih momenata i za jedan i za drugi oblik — pokazivanje radnje ne u njenoj jednoj celini obuhvatanja nego u njenom trajanju (imperfekat) i radnje u njenom jednom, u situaciji datom, vremenskom obuhvatu celine (čak i onda kada su jedan drugim oba oblika zamenljivi), — i nepoznavanje vrlo važne činjenice da se ne mogu uvek jedan drugim ova dva oblika međusobno zamenjivati, — samo dakle to je moglo usloviti ovako pogrešno interpretiranje imper-

[1]) Op. cit., 91. Vuk je mogao sasvim prirodno u drugom izdanju gramatike navesti primer »mi kupljasmo šljive, kad on dođe (v. Gramatički i polemički spisi, knj. II, str. 65; v. i kod Stojićevića na str. 9), mogao je slučajno reći i: mi kupismo šljive danas vazdan (to je Stojićević osetio za aorist), ali on nikako ne bi rekao: mi kupljasmo šljive (danas) vazdan.

fekta i imperfektivnog aorista. Svemu se ovome nije mnogo čuditi, jer ni imperfektivni aorist ni imperfekat nisu u našim govorima, i gde ih još imamo, svuda jednako sačuvani u potpuno održanim međusobnim odnosima svoje upotrebe; a ovde je još slučaj, kao što je i napominjano, da su o njima raspravljali ljudi koji ih nisu nosili u svom osećanju sa domaćeg terena.

Ni Daničić, koji je još u doba kad je, u mladim danima, pisao svoj »Rat za srpski jezik i pravopis« mogao onako ući u duh Vukova izražavanja i pisati da izgleda kao da je potekao sa našeg jugozapadnog terena, nije u pravoj meri osećao imperfekat. To se može videti na prvome mestu po njegovim imperfektima u Starom zavjetu, gde im nije pravo mesto (osim u dijalogu) po tome što tamo pokazuju nesubjektivnu prošlost (drukčije su transpozicije vremenske u narodnom pričanju, u narodnim pripovetkama). A to se još jasnije vidi i po tome što kod njega može biti upotrebljen imperfekat mesto aorista i sa priloškom oznakom koja obeležava dužinu trajanja. Daničić je verovatno mogao reći i: mi danas v a z d a n k u p l j a s m o šljive, što Vuk nikako nije mogao kazati, čemu nešto slično ne nalazimo ni u narodnoj pesmi ni pripoveci. To se vidi po njegovu primeru iz prevoda Staroga zavjeta koji pominje Maretić u svojoj Gramatici (drugo izd., str. 530): Oni se oženiše Moavkama, jednoj b j e š e ime Orfa, a drugoj Ruta; i ondje s t a j a h u do deset godina. Po tom umriješe obojica, i žena osta bez dva sina svoja i bez muža svojega. — Po jezičkom osećanju sa imperfektom u potpuno njegovoj upotrebi i sa potpuno njegovim svojstvima u značenju, kako je ono na Vukovu terenu, moglo je biti rečeno: i ondje s t à j a š e (ili s t a j a l i s u) d o d e s e t g o d i n a, a ni prezent ni imperfekat, kao što su nam to u svom obilju pokazali i gornji primeri, nemaju mesta u ovakvom izrazu. Ma kakvo bi značenje u ovakvim izrazima mogla imati odredba d o d e s e t g o d i n a, zato što ona na svoj način uokviruje vremensko trajanje, — uz imperfekat, pa ni uz relativni prezent, ne odgovara za pravilnu upotrebu. Ne bi se moglo reći ni: s t a j a h u ondje d o s v o j e d e s e t e g o d i n e, da je izraz i tako mogao značiti, jer imperfekatska radnja može biti ograničena samo momentom govora, ako postoji nekakvo njeno ograničenje prema kraju radnje.

Ovo što je pokazano ovde u analizi naših primera, koji se sreda mogu uzeti iz narodnih pesama i drugih Vukovih tekstova, može posvedočiti i svakidanji razgovorni jezik, samo ako se iz Vukovih krajeva nosi neporemećeno osećanje za upotrebu imperfekta. Neće, npr., niko sa takvim osećanjem reći: s p r ê m ā h ispit iz istorije jezika č i t a v u g o d i n u, pa opet padoh, — nego: s p r é m a h ispit... pa padoh (ili: s p r e m a o s a m...). Moći će se čak i prezent tu upotrebiti: s p r e m a m ispit... pa padoh, ali, zato što se zanemaruje prekinuta veza sa sadašnjošću, ovakav prezent se odnosi na pravu sadašnjost. Ili uzmimo: petnaest dana u č i h sintaksu glagolskih oblika, pa opet neki dan, kad se p r o p i t i v a h sa drugovima, vidjeh da nisam dobro naučio. — Nije moglo biti rečeno: petnaest dana u č a h, — nije u ovom slučaju moglo biti ni: petnaest dana u č i m (gde bismo imali relativni prezent), ali je aorist p r o p i t í v a h, zato što je radnja bez vremenskog uokvirivanja, mogao biti zamenjen imperfektom p r o p ì t ī v ā h, samo sa razlikom u vremenskoj vrednosti u smislu onoga što je na mnogo mesta ovde u

analizi primera pokazano: u jedno slučaju se misli na samo vreme kad se radnja vršila (imperfekat), a u drugom na čitavo vreme kad se vršila (aorist), — ni u jednom ni u drugom slučaju nije u svesti kakvo ograničavanje radnje kakvim krajnjim momentom. — Neće se, isto tako, i iz istih razloga, reći ni: zadugo u č a h upotrebu glagolskih oblika, ili: danas m a l o u č a h, pa izidoh u šetnju, ili slično. I mislim nije potrebno više dokazivati u ovom pogledu jasnu razliku u upotrebi aorista i imperfekta. Sad će biti svakome jasno zašto nije jednako p l e t o h i p l e t i j a h; to jedno s drugim i može biti jednako upotrebljeno, kao što može biti jednako upotrebljen i aorist i perfekat, ili imperfekat i prezent, ali svaki sa svojim specifičnostima značenja kad se oblicima oduzme ono što im daje kontekst. Najjednakiji su, ako bismo mogli tako reći, po svojoj upotrebi imperfekat i prezent (prezent u relativnoj upotrebi za prošlost), pa i tamo postoje odnosi po načinu kako se radnja prošlosti projicira u odnosu na momente govora i na momente situacije o kojoj se govori. Imali smo prilike da vidimo i to koliko i inače imperfektivni aorist i imperfekat ne mogu biti upotrebljivi jednako za razne govorne situacije, a slučajevi koje smo ovde iscrpnije razmatrali otkrivaju ponešto što je vrlo karakteristično za značenje jednog i drugog glagolskog oblika.[1])

I sa priloškim odredbama za trajanje vremena naći će se ponegde u našim govorima imperfekat onako kako se ne upotrebljava u Vukovoj narodnoj pjesmi i pripoveci i kako ga ne čujemo u jugozapadnim govorima Vukove zone. Tako i u pripoveci Vezena marama, objavljenoj u Bosanskoj Vili, možemo pročitati rečenicu: »Poslije večere r a z g o v a r a h u j o š n j e k o v r i j e m e, pa onda njemu i ocu namjestiše da spavaju, a maćeha i sin joj odoše u drugu odaju«, ili u istoj pripoveci: »D u g o s e r a z g o v a r a h u, dok carev sluga ne reče...[2]) U govorima u kojima je imperfekat u iščezavanju, ili je iz obične upotrebe iščezao, pa je osećanje za njegovu upotrebu vezano za narodno pričanje i pevanje, može biti prirodno što će se ovaj oblik i ovako upotrebiti.

Da bi bilo potpunije objašnjena priroda imperfekta i aorista u upotrebu za neku omeđenu prošlost, potrebno je možda zadržati se na jednom izražajnom obliku gde se oni mogu naporedo upotrebljavati, a koji bi izražajni oblik mogao pomalo ličiti na primere o kojima smo malo više govorili. Sa svezom d o k, u vremenskoj rečenici, može lepo ići imperfekat, i tu mu je mesto vrlo obično. Npr:. Dok se mi č u đ a s m o i k o n j e t o v a r a s m o, ne lezi vraže! eto ti pudara od onije vino-

---

[1]) Kad je reč o raznim vidovima vremenskog određivanja radnje glagolske u onom smislu u kome su određeni naši posmatrani primeri, onda treba imati na umu i to da će se koji put u narodnom stihu javiti izražajni oblik kakav bi bio sasvim neobičan u nevezanom sklopu rečenice. Npr., ni imperfekat u stihovima: No da vidiš mladu banovicu. Tu ne prođe ni godina dana, ona bana s vojske ne č e k a š e: batali mu prebijele dvore, opusti mu devet vinograda... (v. kod Stojićevića, str. 96) ne bi bio na svom mestu, iako se ovde ne radi o kakvom vremenskom uokvirivanju glagolske radnje.

[2]) Tihomir Ostojić: Srpske narodne pripovijetke, drugo izdanje, — izdanje P. Đ. Đurđević, Beograd—Sarajevo, str. 55, 52.

grada (nar. pripovetka Međedović).[2]) Na prvi pogled i ovde smo imali posla sa nekakvim vremenskim uokvirivanjem radnje, sa nekakvim granicama koje radnji daje sveza d o k. Medutim, nije u ovakvim primerima takva priroda ove sveze. Ne radi se o radnji koja se vrši u nekim granicama, nego hoće da se kaže samo to da se u toku jedne radnje koja u vremenskoj rečenici određuje, u priloškom smislu, radnju glavne rečenice, vrši i druga radnja (ona u glavnoj rečenici), i ništa više nije dato u vremenskim granicama. Na ovaj način je sveza d o k stvarno omogućila imperfektu da on (sa ovom svezom, naravno) određuje i trajanje druge radnje. Npr.: Dok car Stjepan na nogu s t a j a š e, s t a j a š e mu sveti Arandeo, s t a j a š e mu na desnom ramenu, m i l u j e ga krilom po obrazu (Vuk: Nar. pj. II, str. 94). U primeru recimo, Car ti b i j a h, dok djevojka b i j a h, nevjeste me carem z o v i j a h u, stare babe carem i vezirom, — ikao u neku ruku vremenskog omeđavanja ima, to se ne oseća kao vremensko uokviravanje u pravom smislu, — oseća se kao i: car ti b i j a h k a d djevojka b i j a h i sl., i, ja bih rekao, u ujednačavanju po značenju naših sveza d o k i k a d i moglo je doći do ovakve upotrebe imperfekta.

Kad sa svezom d o k dolazi i neko bliže ograničenje trajanja u smislu odredivanja krajnjih momenata radnje, onda je opet imperfekat isključen iz upotrebe u vremenskoj rečenici. Zato on ne trpi ni svezu d o k g o d uza se, — ne može se, npr., reći: r a đ a h d o k me krsta zabolješe, ili: r a đ a h d o k me g o d krsta zabolješe, jer ovde sveze d o k i d o k g o d upućuje na granice trajanja, u smislu odredivanja radnje kao celine. Ne može se reći ni: t r o š a š e pare d o k ih g o d i m a đ a š e, — bar dobro jezičko osećanje za imperfekat to ne bi odobrilo. Prema tome, i u stihovima Vukove narodne pesme: ... pa sakriva bogom pobratima u podrume gde ju stoji vino, pa ga drža d o k g o d g r e j a sunce, — aoristi ne bi mogli biti zamenjeni imperfektima, a mogli bi sasvim lepo mesto njih stajati i prezenti i perfekti.

Samo, kad kakva vremenska sveza može dopustiti da se u vremenskim okvirima u kojima ona određuje radnju glavne rečenice vrši i vremenski neuokvirena radnja, kad se data radnja može osetiti nezavisna od na neki način postavljenog okvira, onda tek može biti mesta i imperfekatskim radnjama u sklopu takvih glavnih i vremenskih rečenica. Tako je to i sa svezom o t k a d u stihovima: O d k a d Srblji carstvo izgubiše, kleti Turci zulume č i n i j a h u, i Srbljima jade z a d a v a h u, krsno ime služit n e s m i j a h u, pa se boje Srblji svikolici (Vuk: Nar. pj. VI, Bgd 1894, str. 107). Ovde se radi o konstantno ponavljanim radnjama u prošlosti omeđenoj svezom o t k a d, a ne misli se i na konstantna trajanja radnji, pa su zato i imperfekti mogli biti upotrebljeni (to bi tako moglo biti, iako ne baš sasvim obično, i van stiha). Ali je jasno da ne bi moglo biti rečeno: otkad si ti pošao u školu, stalno te m ô r ā h poučavati, — trajanja radnji se ne mogu podudarati: otkad i d e š u školu, stalno te p o d ù č ā v ā h i sl. Iz istih razloga imperfekat ne bi mogao biti upotrebljen ni u izrazu: Turčin dode, na megdan saziva, evo ima tri bijela dana kako č e p a groba Jovanova (str. 36) — moglo

[2]) Vidi kod Ljube Stojanovića ovaj primer u Južnosl. filologu II, str. 191, za radnju naporednu drugoj radnji.

je biti rečeno, pa da se ne oseća radnja i kao apsolutno sadašnja, i: kako čépa (aorist) ili: kako je čepao (perfekat).

Još u jednom smislu određena preteritalna radnja ne dopušta imperfektu mesto, da je on izrazi. A to je kad je ponavljanje radnje brojem određeno, i tu vlada strogo ograničenje za upotrebu ovoga oblika. Ne može se reći: Tri puta ga pòzīvāh da mi dođe, a njega nema; dvaputa ȍrāh cnu njivu i sl. Tu ponekad može doći relativni prezent: dvaputa ja njega zovem, a on ništa — i sl., a to je samo kad su nekako stvorene pogodnosti u situaciji i za prezent da se tako može upotrebiti. U stihovima, recimo:... kod njega sam braćo zimovao, devet zima u devet godina, i desetu hoću zimovati (Nar. pj. III, 1954, str. 370) perfekat, lepo zamenljiv aoristom, ne može biti zamenjen ni prezentom ni imperfektom.

Preteritalna radnja može svojim procesom obuhvatiti samo početne momente neke određene dužine trajanja, razumljivo je, ona onda može biti izrečena i imprfektom: Pošao sam u samu zoru, bijaše još sat vremena do sunca — i sl.; — ili: Dobro četa podranila bila, prije zore i prije sabaha, do sabaha bjehu dva sahata (str. 148).

Još je možda potrebno napomenuti da u jednom smislu kvalifikativnog značenja, kad je kvalifikativnost obojena značenjem potencijalnog karaktera, i imperfekat može trpeti uza se vremensku odredbu sa značenjem dužine trajanja. Ne može se reći prosto: On pevaše u operi dvadeset godina (čisto kvalifikativno značenje), ali je sasvim obično: on igraše karte po čitavu noć (on je mogao i imao običaj i to činiti); on kosaše dva dana (= po dva dana), pa bi bacio kosu, ne mogaše više, — i sl. Jasno će se i ovde osetiti da se radnje ne daju kao neke celine, nego kao procesi, a određivanje trajanja služi u smislu potencijalnosti u vršenju radnji, ili u smislu uobičajenosti. — U stihovima: On izvodi durbin od biljura što mu dvades gledaše sahata, i dvadeset više i četiri (str. 149) — imamo priloško odredbu ne u vremenskom nego u prostornom smislu, sa imperfektom potencijalnog značenja, ili, možda bolje rečeno, kvalifikativno-potencijalnog, ali bi se isto tako mogao upotrebiti imperfekat i u vremenskom smislu određen, kad bi to bilo potrebno: durbin koji gledaše dvadeset sahata (— na koji se moglo gledati u trajanju od dvadeset sahata, — naravno, u ovom slučaju takvo kvalifikativno — potencijalno određivanje predmeta nema smisla: nas se tiču samo sintaksične mogućnosti izraza).

Ovo izuzetno ponašanje imperfekta uz priloške odredbe za dužinu trajanja radnje u vezi sa izvesne prirode modalnim značenjem može ukazati i na još jedan važan momenat u upotrebi vremenskih glagolskih oblika. Ima izvesnog pomeranja u pokazivanju relativnog vremenskog odnosa kad se vremenski oblik nađe van svoje indikativne kategorije, kad pređe u kategoriju modalnog relativa, iako mogu vremenski odnosi ostati uglavnom i isti.

2.

Kad je reč o vrednosti imperfekta u odnosu na ostala dva glavna preteritalna oblika, naročito u odnosu na aorist, onda treba imati na umu i to da se u mnogim slučajevima perfekat i aorist mogu približa-

vati imperfektu po značenju, ne samo da ih možemo međusobno zamenjivati jedan drugim nego da ih i osećamo sa nevelikim razlikama u smislu njihovih specifičnosti značenja. Ali zanimljivo je da to ne dolazi otuda što bi imperfekat mogao gubit svoje specifičnosti u obeležavanju procesa radnje, i što bi se on mogao prilagođavati situacijama koje mu potpuno ne odgovaraju. On se, kako bih ja rekao, može prilagođavati u smislu prekoračavanja granica svoje subjektivne prošlosti, pa da se u pravcu uživljavanja u vremenske situacije transponuju njegove radnje i na takve situacije (kad se živo u mašti hoće prošlost da učini očiglednijom); može se, zatim, u smislu modalnosti prilagoditi čak i prezentskoj situaciji, izuzetno, videli smo, od ostalih preteritalnih oblika, — ali su mu vrlo ograničene mogućnosti, kako je već i dosad pokazano, da se u svojoj osnovnoj upotrebi (subjektivna prošlost, bliža i dalja, u čisto vremenskom značenju) prilagođava vremenskim situacijama koje mu u potpunosti ne odgovaraju. U najobičnijoj njegovoj upotrebi, recimo: kad ja g r a đ a h ovu kuću, dođe mi jedan majstor iz primorja da mi zida zidove, — gde je imperfekat, kako on i inače dolazi u vremenskoj rečenici, baš sa značenjem procesa radnje, radnje dok je ona u toku, može ga zameniti i aorist i perfekat a da se u suštini ništa ne promeni ni u smislu procesa radnje ni u smislu njena odnosa na druge momente u vezi sa vremenskom situacijom o kojoj se govori i u vezi sa momentima govora (prave sadašnjosti). Kad se kaže: kad s a m ja g r a d i o ovu kuću, dođe mi jedan majstor, ne misli se ni na što drugo nego na vremenski tok u koji se postavlja druga preteritalna radnja. Za perfekat je to i razumljivo, jer on je, tako da kažemo, opšti preteritalni oblik, i, kako god mi određivali njegove specifičnosti značenja i upotrebe, one su teško odredljive, jer je on, pored svega ostalog, najopštiji preteritalni oblik, koji odgovara i onim situacijama u koje ne mogu dospeti drugi oblici i svim onim situacijama, kad se tiče samo prošlosti i samo vremenskih značenja, u kojima se kreću i aorist i imperfekat. I kad kažemo da on obeležava radnju u njenoj potpunosti vremenskog trajanja — njegova obična upotreba, to ne znači da se u njegovu značenju ne može i to zanemariti, i da ne može isto kao i imperfekat obeležavati samo proces radnje. Sva razlika u ovom našem slučaju između: kad ja g r a đ a h ovu kuću — i: kad s a m ja g r a d i o ovu kuću — svodi se na to što se imperfektom daje neposrednije uživljavanje u situaciju o kojoj je reč, a perfektom se sa stajališta govornih momenata govorna lica uživljavaju u prošlu situaciju (sa transponovanim radnjama u smislu relativske prošlosti) na sasvim običan način. Po onome kako smo videli da je tretiran imperfekat kao oblik jedne vrste relativne sadašnjosti, razumljivo je ovde neposrednije prikazivanje situacije pomoću imperfekata, na jednoj strani, i obično prikazivanje pomoću perfekata, na drugoj strani. Svakom će biti jasno da između jednog i drugog izraženog oblika nema nikakve razlike ni u smislu dužine trajanja radnje (to je u ovom slučaju govornom licu sasvim indiferentno), ni u smislu naporednosti radnji prema drugim datim radnjama (to ovde postoji, zavisna rečenica to daje sama sobom, ali je za samo shvatanje radnje i to indiferentno). Da imperfekat nije ovde tražen posebno ni radi dužine trajanja ni radi naporednosti, može se, mislim,

videti i po tome što u drukčijoj vremenskoj situaciji i u drukčijem stilu prikazivanja prošlih situacija, perfekat će biti taj preteritalni oblik koji bi imao prvenstvo da bude upotrebljen — za radnju koja obeležava i dugo trajanje i naporednost drugoj radnji. Recimo: kad je car Dušan osvajao zemlje Vizantiskog Carstva, pojavili su se i Turci na Balkanu. Perfekat će radije doći nego imperfekat u ovom slučaju (ako bi se i ovaj drugi oblik upotrebio u tonu pričanja, transponovan iz njegove subjektivne prošlosti) jer njegovoj prirodi isto toliko koliko i prirodi imperfekta odgovara dugo trajanje i naporednost, a pred imperfektom ima ovde prednost što je ovaj drugi oblik svojom glavnom upotrebom vezan za doživljenu prošlost.

Da je u ovom našem slučaju rečeno, kako i u najobičnijem tonu pričanja može biti kazano: kad ja g r a d i h ovu kuću, dođe mu jedan majstor iz primorja, — opet ništa ne bismo imali izmenjeno u odnosu vremenskih momenata ni u karakteru same radnje. Dužina trajanja radnje i ovde je sasvim indiferentna. Pored ostalog, i ovde se jasno vidi koliko su u zabludi bili naši sintaksičari kad su aoristu pripisivali značenje nekakvog momenta svršetka glagolske radnje, kad i u ovom obliku nisu osećali značenje trajanja glagolske radnje koje obeležava imperfektivna glagolska osnova sama sobom. I aorist ovde, to se jasno može videti, pokazuje i proces radnje, isto kao i imperfekat, — on osim toga življe predočava radnju isto kao i imperfekat (i po tome što oba ova oblika upućuju direktno na subjektivno proživljenu prošlost). U čemu je bitna razlika izmedu imperfekta i aorista u ovom i svim ovakvim slučajevima, kad nema razlike ni u smislu trajanja, ni u smislu naporednosti radnje ni u smislu neposredne doživljenosti radnje kad je reč o aoristu i imperfektu)? Razlika je samo u onome što bih ja nazvao načinom vremenskog projiciranja preteritalnih radnji na situaciju o kojoj se govori, i na situaciju samog govora, govornih momenata. Svaki od ova tri preteritalna oblika, pa i aorist i imperfekat, nose tu svoja specifična obeležja. Imperfektom je radnja projicirana kao preteritalna sadašnjost, a u odnosu na govorni momenat to je prošlost, dakle radnja se daje kao preteritalnosadašnja, — u dvema vremenskim projekcijama: i na stajalište situacije o kojoj se govori i na stajalište prave sadašnjosti. Projiciranje iste radnje iskazane aoristom daje se na drugi način. Njim radnja nije neposredno projicirana u smislu preteritalne sadašnjosti na situaciju, na vreme o kome se govori, a projiciranje na momente govora se uglavnom podudara sa onim kako je ono dato u imperfektu. Aorist se, dakle, javlja i ovde, kao i perfekat, u svojstvu običnog preteritalnog oblika, koji se u smislu svoje relativske upotrebe može ukomponovati i da ne obeležava tok radnje u celini trajanja (tu on otstupa od nečeg što je njemu obično, a imperfektu je tu pravo mesto i po svojstvu da obeleži radnju preteritalnosadašnju — u procesu kad se ona vrši, i po svojstvu da je obeleži kao subjektivno doživljenu (ovo drugo kao i kod aorista). Ako se dopusti, kao što se u narodnoj pesmi i pripoveci dopušta, da imperfekat i aorist prekorače granice subjektivne prošlosti, ništa se u ovom pogledu neće izmeniti u odnosima ova dva preteritalna oblika, jer se u tom slučaju nesubjektivna prošlost prikazuje kao da je neposredno doživljena... Za ovaj slučaj naporedne mogućnosti za upotrebu triju preteritalnih oblika možemo uzeti još koji primer pa da bude sve jasno u odnosu njihovih značenja u ovom tipu izraza — sa

zavisnom temporalnom rečeiicom. Na pitanje kneza Bogosava zašto je otišao u hajduke, Starina Novak u narodnoj pesmi odgovara: Ako možeš znati i pamtiti, kad Jerina Smederevo g r a d i, a r g a t o v a h tri godine dana, i ja v u k o h drvlje i kamenje sve uz moja kola i volove... (Vuk Nar. pjesme III, 1954, str. 9). Radnje su date u aoristima, mogle su biti izražene i perfektima, i imperfektima, osim drugog aorista a r g a t o v a h sa omeđenom radnjom u smislu vremenskih granica. Ovde je sve rečeno kako bi i inače bilo lepo rečeno u običnom proznom izrazu, a opet u smislu naporednosti i u smislu trajanja ništa ne bi zahtevalo da bude imperfekat upotrebljen mesto aorista v u k o h, iako je i to moglo biti), i samo ako bi se htelo direktnije da pokaže prošla radnja kao sadašnjost za onu situaciju na koju upućuje izraz: a k o m o ž e š z n a t i i p a m t i t i —, onda bi došao imperfekat. Biće karakterističan i ovaj primer aorista u temporalnoj rečenici da pokaže ovu specifičnu naporednost upotrebe sa imperfektom:... kad d i j e l i h megdan sa Turčinom, o moj taste stari Jug-Bogdane, onda mene ljuba odbranila... (Nar. pj. II, str. 28). Sva tri preteritalna oblika, zamenljivi jedni drugim u ovakvom izrazu, noseći i svoje specifičnosti, dobijaju stilske vrednosti, a to im daje način projiciranja — i posredna veza sa pravom sadašnjošću, u krajnjoj liniji.

Samim tim što se radnje aorista i imperfekta u izvesne vrste izrazima mogu i podudarati, što se oba oblika mogu javiti bez obeležavanja toka radnje u celini trajanja (ono što nije opšta osobina aorista nego samo imperfekta), mogli su ispitivači naših glagolskih oblika biti zavedeni da, ne sagledavši njihovu upotrebu u čitavom kompleksu njihovih odnosa, konstatuju kako su imperfekat i imperfektivni aorist identični po značenju. I nisu samo ove konstrukcije izraza, kad se radi o daljoj prošlosti, gde se aorist i imperfekat dodiruju svojim značenjima na taj način što aorist gubi ponešto od onog što mu je svojstveno kad je on u apsolutnoindikativnoj prošlosti, sa svojim najosnovnijim značenjem. I u nezavisnoj rečenici mogu nastupiti momenti kad će se aorist i imperfekat ovako dodirivati. To može donekle pokazati i ovaj primer u narodnim stihovima: Oj boga mi, moja stara majko, jednom b i j a h u zemlji arapskoj, pa uranih na vodu čatrnju da napojim mojega Štarina... (str. 365). U običnom narodnom izrazu moglo je biti rečeno: jednom b i h u zemlji arapskoj (stilski baš nije najzgodnije, ali je moglo lakše biti kazano: jednom se n a l a z i h u zemlji latinskoj). I u ovom slučaju aorist, u čije trajanje treba da se uklope druge radnje, ne pokazuje celovitost toka glagolske radnje nego samo njen proces, i između aorista i imperfekta može se diferencirati odnos po značenju samo u onom smislu u kom je to ovde malo pre pokazano. I u stilu narodnog govora može biti rečeno: ž n j e h ja jednom u Polju kad eto ti njega na konju, — pored mnogo običnijega:ž n j a h ja jednom itd.

U svakom slučaju, ako i postoji u ovako slobodnoj rečeničnoj vezi mogućnost i za aorist da pokazuje, kao imperfekat, samo radnju u procesu, njegove su mogućnosti da se upotrebljava naporedo s imperfektom, ili bolje rečeno mesto imperfekta, vrlo ograničene.

Od ovakvih primera treba razlikovati slučajeve kao:... otiđoše u lov u planinu. Lov l o v i š e po gori zelenoj, ni dobiše, ni što izgubiše no se svome povratiše dvoru... (Str. 180). U ovom slučaju, i u nesubjektivnoj prošlosti, aorist se javlja sa sebi svojstvenim značenjem u smislu

celovitosti u trajanju radnje, dok bi imperfekat, isto kao i za značenje bliske prošlosti, samo obeležavao radnju u toku, i na sebi svojstven način ukazivao na relativnu sadašnjost. Isto će to pokazati i stihovi: Što bijahu Nemanjići stari, c a r o v a š e pa i preminuše, n e t r p a š e na gomile blago, no g r a d i š e s njime zadužbine; sagradiše mnoge manastire.... ti ostade na stolu njinome i potrpa na gomile blago, a n e g r a d i nigdje zadužbine... (Str. 195). Zamenjivanje imperfekata aoristom i aoristnih oblika imperfektom, moguće u prvom delu ovih stihova, pokazaće isto što smo konstatovali u prethodnom primeru. A aorist u stihu: a n e g r a d i nigdje zadužbine — ne bi bio zamenljiv imperfektom baš zato što govornom licu (carici Milici) nije bilo indiferentno da li će dati radnju u njenoj celini toka ili u samom njenom trajanju. Poenta čitavog niza stihova je baš u ovom t i n e g r a d i, shvaćenom u zaokruženosti čitavog toka zbivaija, pa zato nije mogao doći u obzir imperfekat, koji se ni na kakav način ne može prilagoditi takvom obuhvatanju radnje, takvom u neku ruku ograničavanju radnje. Ispitajmo i slučaj zašto u primeru: podaleko u polju b i j a h u, a vide ih Leka kapetane (str. 225) ne bi mogao imperfekat biti zamenjen aoristom. Biće samo zato što aorist nije ovde bio podoban da obeležava stanje kad se misli na njegov tok, a ne celovitost trajanja. Da se izraz, kako bi mu lepo odgovaralo, pretvori u rečeničnu konstrukciju za zavisnom temporalnom, kakve su gore naše analizirane rečenice, aoristu bi tu lepo bilo mesto: kad b i š e podaleko u polju, vide ih Leka kapetane, što jasno pokazuje da ono što je mogla sama rečenička forma omogućiti aoristu, što ona sama sobom pokazuje, nije mu mogao dopustiti slobodniji rečenični izraz istoga značenja. Objašnjivo je prema onome što smo mogli pre utvrditi, zašto bi perfekat i ovde bio lako upotrebljiv. (Prema ovome svemu, jasno je da aorist može i u slobodnoj rečeničnoj formi biti upotrebljen naporedno s imperfektom za obeležavanje radnje u toku, ali su mu tu granice kretanja vrlo sužene, — jasno se može osetiti da on nije tu u svojoj pravoj službi). S druge strane, na pitaije: zašto ne bi bio imperfekat upotrebljiv u primeru kao:... oprosti me danas od Arapa. U troje s a m d o p a d a l a ruke, evo danas, brate, u četvrte... (str. 363)? — lako je dati odgovor. Perfekatska radnja d o p a d a l a s a m (ako može biti izražena i aoristom d o p a d a h u troje ruke), za imperfekat, koji je inače podoban za ponavljanje radnje u prošlosti koliko i jedan i drugi oblik, neupotrebljivost — i u ovakvom izrazu — uslovljena je njegovom nepodobnošću za izricanje radnje shvaćene u čitavom njenom razovju (ovde ponavljanje u čitavom razvoju).

U ovom smislu može, čini mi se, posebno ilustrativan biti i primer, koji, jasnoće radi, moram navesti u širem kontekstu:

A nije mi ni tog žao blaga,
neka nosi voda g' odnijela!
No mi žao od zlata košulje
kojuno s a m p l e l a tri godine
a sa moje do tri drugarice,
dok su moje oči iskapale,
sve pletući od zlata košulju;
mislila sam da ljubim junaka
u košulju od suvoga zlata,
a vi danas dadoste drugome!
(str. 541).

Imperfekat, naravno, mesto p l e l a s a m nije mogao doći i zbog toga što je radnja priloškom oznakom vremenski omeđena. Ali nije samo u tome stvar, — da se ne govori o samoj dužini trajanja, nego da je radnja

obeležena u smislu mesta, a ne vremena po trajanju (kojuno s a m p l e l a kod majke), pa opet imperfektom perfekat ne bi mogao biti zamenjen. Nije tu posredi ni rečenička forma zavisne rečenice (jer je u relativnoj rečenici imperfekat lako upotrebljiv), nije tu posredi nikakav poseban odnos prema pravoj sadašijosti (perfekat je ovde apsolutnoindikativnog karaktera, ukoliko zanemarimo Belićevo shvatanje da u zavisnoj rečenici mora biti relativno slaganje vremena), nije posredi ništa na što bi se, u smislu tradicionalnog shvatanja stvari, moglo pomišljati, nego se radi u ovom našem slučaju (kad se apstrahuje omedenost vremenska) o radnji koja se nikako ne može odraziti drukčije nego kao jedna celina sa svim njenim razvitkom procesa. Direktnije nego ovaj prethodni primer, ovakvo shvatanje naših preteritalnih oblika može nam posvedočiti primer poznatnh stihova iz pesme: Ž e n i d b a D u š a n o v a:... pitaće te tko si i otkud si, ti se kaži zemlje Karavlaške: S l u ž i o s a m bega Radul-bega, ne šće mene službu da isplati, pak ja podoh u svijet bijeli, da degode bolje službe tražim. (str. 137). — Isključena je svaka pomisao da bi imperfekat i ovde mogao doći u obzir da se kako upotrebi. Miloš Vojnović u momentu odgovora, koji treba da bude dat kad mu se postavi pitanje, neće moći misliti na radnju u njenom razvoju, u svesti je radnja u njenoj potpunosti, njen je tok, iako to nije posebno ničim rečeno, prestao, i taj prestanak čini da se ona može u svesti javiti samo kao potpuna, i eto zato je tu mogao biti perfekat na svom pravom mestu, mogao je i ovde on biti zamenjen aoristom, ali nikako imperfektom. — Uopšte se može reći da za radnju koja je u prošlosti vršena a poslužila je kao uzrok radnjama koje slede datoj situaciji i koje su u centru pažnje govornih lica i predmet razgovora — imperfekat ne može doći u obzir da se upotrebi. A to je opet zato što takve radnje koje su u odnosu uzroka prema drugim radnjama mogu biti shvaćene samo kao celine, potpune celine, a ne kao procesi, — takve se radnje ne mogu, samim tim, interpretirati u jezičkom osećanju ni kao radnje preteritalne sadašnjosti. Kao što se u citiranim stihovima nije moglo reći: s l û ž ā h bega Radul-bega, ne može se ni u običnom životu, ako se dobro oseća imperfekat, reći ni: p î t ā š e me profesor danas iz matematike pa dobih slabu ocenu; ili: ne u č a š e kako treba, pa zato nećeš ni proći u razredu.

Kad se posmatra sve što smo mogli uočiti u ovim našim analizama, jedno s drugim, može se jasnije, jasnije nego što se to moglo dosad učiniti, uočiti kako glagolski preteritalni oblici, sa prezentom relativnim u preteritalnoj službi, imaju svoje u jezičkom osećanju odredene i utvrđene granice kretanja, koje dopuštaju ili ne dopuštaju da se ovi cblici uzajamno zamenjuju; iz dodirnih tačaka u značenjima posebnih upotreba proističe i njihova prilagodljivost da se svaki od ovih oblika upotrebi i tamo gde bi mu po karakterističnim osobinama bilo manje mesta.

3.

Za karakter imperfekatske radnje i za upotrebu imperfekta u vezi s drugim izrazima u rečenici karakteristično je i ovo što je H. Sten u pominjanoj studiji o francuskom glagolu rekao, a što se u dobroj meri može primetiti i na našuu potrebu imperfekta: »L' imparfait sert à indiquer une action qui serait du présant pour un observateur du passé, il

peut nême, comme le présant, se combiner avec n e c e m o m e n t: I l s o u f f r a i t, s o i t; e t e n c e m o m e n t, s e l o n t o u t e a p p e r e n c e, i l o u b l i a i t c e t a m o u r a d u l t è r e (Plisnier, Mères II 29) I l n e l u i m a n q u a i t p l u s q u e ç a! et en ce moment (Pint. 426). Il s' agit ici de style indirect libre, nous verron plus tard que l' imparfait se combine fréquemment avec à ce moment. On a aussi dans ce moment: D a n s c e m o m e n t m ê m e n' é t i o n s n o u s p a s p r ê t s à r e n i e r n o t r e m i s è r e? Cuilloux, Pain 81).«[1]) U najobičnijem našem izrazu: u ovom (u tom) trenutku n e z n a v a h šta ću učiniti — imperfekat nikako ne bi mogao biti zamenjen aoristom imperfektivnog glagola, zato što ovde aorist ne može izraziti radnju koja bi bila u sadašnjosti za posmatranje prošlosti (mogao bi doći aorist od svršenog glagola — ne znadoh šta ću učiniti, zato što za posmatrače prošlosti trenutak izvršenog stanja može pasti u njegovu preteritalnu sadašnjost). Perfekat bi mogao biti upotrebljen, jer je on, kao što smo i videli, podobniji da odrazi i radnju i njenu procesu, i da, n a taj način, obuhvati i relativnu sadašnjost. Ako se radnja obeleži u čitavoj situaciji govornog lica kao preteritalnosadašnja, onda će takav izraz sasvim lepo odgovarati i upotrebi relativnog imperfektivnog prezenta: u ovom momentu, kad sam ga vidio, ja prosto **ne znam** šta ću da radim, nego se skamenih — i sl.; u ovom trenutku, kad se to desi, ja samo g l e d a m šta će dalje biti — i sl. — Jasno je i za naš i za francuski jezik da izraz u o v o m t r e n u t k u, kad je taj trenutak obuhvaćen imperfektivnom radnjom, obeležava relativnu sadašnjost, i kad ga god imperfektivna radnja obuhvata, odnosi se na tu tako datu relativnu sadašnjost, i zato je aoristu, koji nikakvu sadašnjost ne može izraziti, takvo mesto u izrazu nedopušteno. Drukčije stvar stoji sa izrazom o v i h d a n a, u č a s u i sl.

Imperfekat i imperfektivni prezent imaju dodirne tačke po tome što obeležavaju radnje u razvoju. Oni, ovi oblici, jedan prema drugom stoje kao prave antipozicije kad je svaki u svojoj osnovnoj upotrebi — prezent u pravoj prezentskoj kao oblik sa značenjem apsolutnog indikativa, — i imperfekat u preteritalnoj. Ali to je, po njihovim osnovnim vrednostima, samo u granicama subjektivnog doživljavanja radnje, a van tih granica sve ono što se u preteritalnom procesu radnje prezentom obuhvata, može potpuno obuhvatiti perfekat; ali perfekat ima u svom značenju i nešto što se nikako ne može, po prirodi stvari, po odnosu vremenskih kategorija kako ih naša svest usvaja, antiponirati pravoj prezentskoj situaciji, — to je, kao što smo videli, celovit obuhvat radnje u njenom trajanju (prezent toga ne može imati). Pošto je perfekat, kao jedini oblik opšte prošlosti po svojoj osnovnoj upotrebi, prošlosti i van domašaja neposrednog doživljavanja od strane govorng lica i prošlosti u domašaju ovog subjektivnog doživljavanja, — kao takav imao najšire granice kao preteritalni oblik, on je najviše bio i ostao podoban da se i sa aoristom i imperfektom naporedno upotrebljava, da se s ijima javlja i u istoj upotrebi. Na drugoj strani, pošto za nesubjektivnu prošlost nije bilo, i nema pravog oblika koji bi u svim načinima izražavanja misaonog sadržaja mogao obeležavati na poseban način i radnju u procesu (imperfektivni prezent služi u tom cilju samo u pripovedačkom stilu, kad se situacijama

[1]) L e s t e m p s d u v e r b e f i n i... str. 128.

daje ton pričanja), to je perfekat sjedinjavao u takvoj službi i mogućnost pokazivanja radnje u celini i mogućnost da obeleži i samo proces radnje. Poštoj e u sferi nesubjektivne prošlosti i služio kao takav oblik, nije čudo što se sa tim svojstvom mogao javiti i za sfere subjektivne prošlosti, gde je za jednu od ovih mogućnosti služio imperfekat kao poseban oblik. Treba pokloniti pažnju i tome što aorist, iako po prirodi svoga značenja jače i od perfekta naglašava određenu celovitost radnje (ne zato, kao što bi se mislilo, što više ukazuje na njene momente prekida, nego što je po biti takav da se njim obeleži radnja kad je proces zanemareniji), u izvesnim slučajevima, kao što smo videli, zajedno sa perfektom obeležava i proces radnje koji nikako ne može biti u datoj situaciji odražen kao celina trajanja. Do toga je aorist mogao doći samo proširujući granice svoje upotrebe pod uticajem inače česte naporedne upotrebe sa perfektom. A da je aoristu i takva upotreba manje odgovarala, i da mu uopšte manje odgovara, vidi se ne samo po tome što će se perfekat tu radije upotrebiti nego naročito po tome što, kao što smo primetili, u slobodnoj rečeničnoj formi vrlo su mu uske mogućnosti takve upotrebe. Dovoljno je samo ukazati, pored onog što smo već videli, na stihove: Car po Marka o p r a v i o sluge; kako koji Marku d o l a z a š e, Marka zove, Marko ne govori, već on s j e d i, p i j e vino rujno (str. 353) gde su imperfekat, imperfektivni prezent i perfekat zamenljivi potpuno jedan drugim, a gde bi aorist bio potpuno izvan svoje upotrebe i sve kad bi situacija bila u njegovoj sferi subjektivne prošlosti, — ili: Kad su bili ispod Vučitrna, g l e d a l a ih dva Vojinovića, — među sobom mladi g o v o r i l i... (str. 134) — aorist bi nekako mogao biti upotrebljen u temporalnoj rečenici, koja vremenski određuje čitavu situaciju, ali u slobodnom rečeničkom obrtu: g l e d a š e ih dva Vojinovića, među sobom mladi g o v o r i š e, aorist bi mogao biti dopušten samo u kakvom izrazu koji bi bio nametnut radi stiha i ijegovim ritmom.

O odnosu imperfektivnog prezenta i imperfekta po mogućnostima njihove naporedne upotrebe za preteritalne radnje, i pored onoga što je već rečeno o njihovoj zamenljivosti, moglo bi se još mnogo govoriti, mnogo štošta u njihovim specifičnostima moglo bi se još i preciznije odrediti, ali sve to ne bi nas, u krajnjoj liniji, odvelo nikud dalje nego da se konstatuje ono do čega smo i dosad došli u posmatranju ovih naših oblika po njihovim odnosima. Po nekom posebnom odnosu, kako je to ovde moglo biti primećeno za aorist i imperfekat, i imperfektivni prezent i imperfekat imaju za preteritalnu sadašnjost svaki svoj način projiciranja i na momente situacije koja je predmet govora i na momente kad se o njoj govori, i svaki od ovih oblika je našao svoj put za svoje mogućnosti kretanja u ovoj upotrebi. I kad se, kao što su nam to često mogli pokazati i citirani stihovi iz narodne pesme, za istu situaciju (subjektivne ili nesubjektivne prošlosti, svejedno je) nižu jedan za drugim ova dva oblika (i u istom rečeničnom obrtu) pokazujući jednake odnose i prema momentima prave sadašnjosti, i jedan i drugi ovaj oblik na svoj način projiciraju radnje u odnosu na date momente. Imperfekat, nalazeći se u svojim vremenskim situacijama i obeležavajući radnju u razvoju, obeležava je kao svoju preteritalnu sadašnjost (to smo i ranije istakli), a, kao što smo videli, prava sadašnjost data je sama po sebi, tako da se indirektno i na nju projicira imperfekatska glagolska radnja. U slučaju ovakve upotrebe prezenta sve je to dato samo po sebi, obe projekcije moraju po-

stojati, jedna kao direktno data, a druga indirektno, isto kao kod imperfekta, ali je razlika u odnosu kako su one, jedna i druga, naglašene, kako su one, drukčije da kažemo, jače ili slabije obeležene. Kod prezenta se jače oseća naglašnost preteritalne sadašnjosti, a manje se održava veza sa pravom sadašnjošću, težnja je što više da se prava sadašnjost i izgubi iz vida. Hoće se da se relativna sadašnjost očituje, da se pretstavi kao da je prava sadašnjost, figurativno da nekako kažemo, hoće se da se izgube granice izmedu prave i neprave sadašnjosti i da se sve vremenski slije u jednu sadašijost (a u odnosu na tu tako jednostavnu široku sadašnjost mogu se, naravno, diferencirati vremenski prošlost i budućnost). Jer , na koncu, jače uživljavanje u dogadaje o kojima govorimo, cilj je svakog posebnog vremenskog izdvajanja radnji, bilo da se one hoće da prikažu kao doživljena prošlost, bilo da se u toj ili drugoj prošlosti hoće da dožive kao relativna sadašnjost. Pripovedač, kad nam pomoću prezenatskih oblika prikazuje radnju, ma u kom okviru se vremenski kretale njegove ličnosti, teži da potpuno zanemarimo stajalište prave sadašnjosti, da, kao što nam se na pozorišnoj bini prikazuju dogadaji, osetimo sebi vremenski bliže i radnju i ličnosti. U našoj narodnoj pesmi prezent relativni od nesvršenog glagola je vrlo običan u značenju relativne sadašnjosti, obični su počeci kao: Vino p i j u do dva pobratima, dok je u slobodnijem rečeničkom sklopu u narodnoj pripoveci takav prezent redak, a o takvim počecima narodne pripovetke ne može biti ni reči. Šta to znači? Emotivna snaga kojom je čovek ponesen u stvaranju svega izraza tražila je načine za jače uživljavanje, a prezent je najneposrednije mogao relativnu sadašnjost da dočara kao da je očevidna. Imperfekat sam sobom nije mogao na taj način pretstaviti prošlost kao relativnu sadašnjost. On je, ja bih rekao, bio (i on je uvek takav) sredstvo da, služeći za preteritalnu radnju, potseća slušaoca na to da njegova radnja pripada vremenu koje je govorno lice svesno i kao prošle sadašnjosti. Svaka radnja u prošlosti, u krajnjoj liniji, pripada i nekakvoj relativnoj sadašnjosti, čovek je uvek svestan i toga da se sve što je bilo ima i svoju sadašnjost, to nikad nije potpuno isključeno iz svesti govornog lica.

Na ovom ukrštanju osećanja dveju suprotiosti u našoj svesti i zasniva se naporedna upotreba preteritalnih i prezentskih oblika za sferu relativne sadašnjosti i onda kad preteritalni oblici — perfekat, aorist i imperfekat — ne mogu obeležiti kakvu razgraničenu prošlost, prošlost koja bi imala granice izmedu nje i relativne sadašnjosti. Pretpostavljanje jednog momenta drugom i čini dinamiku delovanja naše svesti, na čemu, na koncu, i počivaju sve ove mogućnosti nejednakog i nejedinstvenog upotrebljavanja glagolskih oblika za isto preteritalno vreme, i dinamičnije odražavanje ovih momenata u svesti se i ogleda u izrazima kao: J e d u ljeba i p i j a h u vina, sve g l e d a j u drumom niz planinu kad će sila Fazli-haračija (Vuk: Nar. pj. III, str. 30). — I o n t r a ž i Rosnića Stevana, t r a ž a š e ga pa ga p o m i n j a š e... (str. 308) — i sl., gde je u jednom obliku u svojstvu značenja pretpostavljen momenat prteritalnosti momentu relativne sadašnjosti, a u drugom obrnuto.

☆

Ispitivanje upotrebe imperfekta u istoriskom razvitku jezika, još od indoevropske zajednice, pokazalo bi, verovatno, još više, koliko se u našoj današnjoj upotrebi ovoga oblika očituju osobine ponesene još

iz prastare zajednice. Već su naši ispitivači upotrebe imperfekta ukazali na staru vezanost ovoga oblika za subjektivnu prošlost koja je u uporednoj gramatici indoevropskih jezika konstatovana (Dolbrik i Brugman za staroindiski i grčki).[1]) Brugman je konstatovao:

Insberondere wurde das Imperf. gebraucht, wenn der Sprechende aus seiner Erinnerung etwas miteilte oder an die Erinnerung des Hörenden appelierte. Ai. und Griech. mögen hier im Ganzen den Stand der indg. Urzeit repräsentieren«.[2]) Tome uglavnom odgovara i upotreba našeg imperfekta. Imperfekat je bio oblik pričanja i opisivanja (slikovitijeg pričanja uopšte), a aorist oblik konstatovanja.

Postoji najobičniji odnos prošlost: sadašnjost, ali uvek u potsvesti deluje i odnos preteritalna sadašnjost: prava sadašnjost. Da se ti odnosi i svesno izraze postoje, po tome kako ih ja interpretiram, dva načina.

Prvi način bi bio: upotreba imperfekta za preteritalnoprezentsku i prezenta za pravu prezentsku situaciju (pričam kako malo prije iđah ulicom i vidjeh da bijaše velika gužva pred pozorištem). Imperfekat (iđah) pretstavlja prošlu situaciju ne samo kao prošlu (u tom slučaju, kad bi se situacija pretstavila samo kao preteritalna, bilo bi rečeno: kad sam... išao) nego i kao preteritalnosadašnju (relativnosadašnju), tako da se u njemu oseća dvojstvo značenja: i preteritalno i relativnosadašnje, da se u njemu odražavaju oba vremenska stajališta za vremensko osećanje govornog lica: stajalište prave sadašnjosti (ono ukazuje na preteritalnost) i stajalište momenata situacije koja je predmet govora (ono ukazuje na relativnu sadašnjost).

Drugi način bio bi: pričam kako malo prije idem ulicom i vidjeh da je velika gužva pred pozorištem. Prezenti (idem i je) opet ne pretstavljaju prošlu situaciju samo kao prošlu nego kao preteritalno sadašnju, i opet je posredi dvojstvo vremenskog značenja: i relativnosadašnje i preteritalno, opet su posredi dva vremenska stajališta, samo sa razlikom od prvog slučaja u tome što se dve sadašnjosti, antiponirane jedna prema drugoj, podjednako osećaju — kao prava i kao relativna sadašnjost (dok je u prvom slučaju, kad je za relativnu sadašnjost dat poseban oblik, baš tim samim što za dve sadašnjosti služe dva oblika, preteritalnost izrazitije obeležena). Kad nema, kao u ovom slučaju, ovog neposrednog antiponiranja dveju sadašnjosti, onda, kao što je i gore pokazano, pravu sadašnjost slabije osećamo, i, uopšte rečeno, ublažavaju se antipozicije dveju sadašnjosti i više prošlu situaciju doživljavamo u smislu sadašnjosti. Naravno, osećanje i za preteritalnost uvek deluje i delovanje suprotnosti očituje se i u tome što, ma na koji od dva načina postavili stajališta za pravu i preteritalnu sadašnjost, svest o preteritalnosti situacije o kojoj se priča dopušta da se za radnje istovremene preteritalnosadašnjim upotrebe i pravi preteritalni oblici — aorist i perfekat (v. gore: vidjeh da bijaše (da je) gužva...)

---

[1]) Vidi: Stojićević: Značenje aorista i imperfekta, str. 24, i Stevanović u JF XX, str. 44.

[2]) Karl Brugmann: Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, Strassburg 1904, str. 573.

Od indoevropskog vremena i aorist je sa imperfektom postojao kao oblik za pričanje i mešao se sa ovim oblicima još i »istoriski« perfekat.[1]) Te međusobne odnose upotrebe preteritalnih oblika, svakako od davnina stvorene, sačuvao je i naš jezik (ukoliko u govorima nisu iščezavali i aorist i imperfekat).

I u pogledu pokazivanja radnje ne u kakvoj celini trajanja već u njenom procesu biće naš imperfekat sačuvao stara svojstva. Kad se i sa značenjem našeg imperfekta dovede u vezu, biće interesantno ovo što je Brugman konstatovao za imperfekat u grčkom jeziku: »Die Handlung oder der Vorgang wurde durch dieses Tempus in ihrer Entwicklung vorgeführt und geschildert. Der Abschluss der Handlung musste, wenn er nicht anderswie besonders ausgedrückt wurde, aus dem Zusammenhang hinzuverstanden werden...[2]) U grčkom jeziku je mogao imperfekat, pored ove običnije upotrebe, imati i uoptrebu za radnju izvršenu u celini,[3]) do čega u našem jeziku nije mogao dospeti, u čemu će se svakako ogledati veća starina na strani slovenskog imperfekta. — Pokazivanje radnje u razvoju, u procesu, kad to oblik sam pokazuje, moglo je, po mom mišljenju, jedino poticati iz shvatanja prošle radnje kao relativno prezentske.

J. VUKOVIĆ

LA VALEUR SYNTACTIQUE DE L'IMPARFAIT DANS LA LANGUE SERBO-CROATE CONTEMPORAINE

RÉSUMÉ

Dans notre science concernant la signification et l'emploi des formes verbales il y a des opinions différentes quant à la définition de la valeur syntactique de l'imparfait. Les différences dans l'explication des traits fondamentaux de l'imparfait se sont manifestées surtout dans ces derniers temps depuis que l'on a commencé à débattre sur les temps prétérits verbaux: ainsi sur le passé simple et l'imparfait (Stojićević), sur l'imparfait à part (Stevanović et Sladojević) etc. On a souligné comme la caractéristique primaire de cette forme verbale la duration étendue de l'action de l'imparfait ainsi que le parallélisme envers une autre action dans le passé (Belić). Dans les travaux plus récents concernant les formes prétérites et l'imparfait (Stojićević, Stevanović, Sladojević, Ivić pour le parler des Serbes de Gallipoli; l'auteur s'y rallia déjà précédemment), on conteste que la duration de l'action (une duration soulignée) soit la caractéristique principale de cette forme verbale: l'imparfait, par lui-même, n'indique dans ce sens rien de plus que le passé composé ou le passé simple des verbes finis. A la place d'une duration soulignée, on prend maintenant pour la caractéristique primaire de l'imparfait le parallélisme avec une autre action (ou situation) passée, et par cela on met en relation la détermination temporelle

---

[1]) Vidi dalje kod Brugmana.

[2]) Dr. Karl Brugmann: Griechische Grammatik, München 1900, str. 487—488.

[3]) Vidi na istom mestu dalje.

de son action (Stevanović). A l'encontre d'une telle conception de l'imparfait, on parle de la simultanéité de son action comme d'une caractéristique plutôt secondaire de cette forme verbale. Ce trait — comme celui d'une action prolongée — ne réside pas dans sa signification fondamentale, mais ressort plutôt de la situation pour laquelle on emploie l'imparfait (Sladojević et l'auter se déclarèrent précédemment dans ce sens). Quant aux catégories du temps de l'indicatif absolu et relatif, on fixait, en général, la place de l'imparfait, tout comme pour le passé simple et composé: il se trouve dans l'une et dans l'autre catégorie temporelle de signification, quoique plus rarement dans l'indicative absolue (Belić, et récemment Sladojević); par contre on caractérise l'imparfait exclusivemment dans le sens relatif, comme un indicatif relatif (Miletić, Stevanović et l'auteur).

Pour fixer tous les traits principaux de cette forme verbale, l'auteur a analysé, d'abord, le matériel linguistique de la langue parlée de son pays natal (l'Herzégovine monténégrine) où l'emploi de l'imparfait est tel comme il existe en général dans nos parlers de sud-ouest où cette forme verbale est toujours encore bien vivante. Il se servit encore du matériel des chansons et contes populaires de Vuk, ainsi que de la traduction du Nouvel Testament (de Vuk) et du matériel tiré des auteurs contemporains. Il put constater à plusieurs reprises, dans la dynamique de la langue vivante, un emploi de l'imparfait tel qu'il ne se trouve nulle part noté dans l'expression écrite, ou comme c'est bien rare de le trouver mentionné jusqu'à présent. Tout cela était nécessaire pour pouvoir considérer l'emploi de l'imparfait dans toute sa largeur et dans toutes ses variétés, car (suivant l'opinion de l'auteur), faute d'une analyse exécutée d'une manière tellement large, beaucoup de fausses conceptions se seraient inévitablement glissées dans les interprétations actuelles de l'imparfait.

Le matériel vivant de nos parlers centraux peut, dans beaucoup de cas, servir à l'étude de la valeur syntactique de nos formes verbales de beaoucoup meux que l'expression litéraire, surtout quand il s'agit de l'imparfait qui montre une tendence à disparaître dans notre littérature.

Les significations temporelles de l'imparfait furent classées par l'auteur en relation du moment de parler de la personne qui parle et dans le sens d'un éloignement plus ou moins déterminé du moment de parler. La division faite dans ce sens montre que l'imparfait peut se mouvoir dans les limites suivantes a) d'un passé proche et tout à fait récent; b) d'un passé quelque peu éloigné; c) d'un passé lointain et subjectivement tout à fait éloigné; d) d'un passé indéfini (dans la phase proche ou éloigné d' un événement subjectif); et d) uniquement dans le sens de catégorie modale, dans les limites d'un vrai présent.

L'action de l'imparfait se transporte tans un prassé non subjectif et qui n'est pas directement vécu, par ces traist de cette forme verbale qui se revèlent dans son usage fondamental, dans le passé subjectif.

L'auteur s'occupa à part de la délimitation des significations de l'imparfait pour désigner un passé proche et immédiat, et pour désigner un passé quelque peu éloigné, dans le sens purement temporel (indicatif), d'un côté, ainsi que pour indiquer un état présent dans le sens modal, de l'autre côté. Dans cette délimitation, on peut relever plu-

sieurs points de vue. L'auteur ne saurait accepter la manière de voir que des significations d'imparfait du sens tout à fait temporel puissent se rapporter directement à un temps présent, comme c'est Stevanović qui le croit. Dans un certain sens habituel et qualificatif, l'action peut bien se rapporter au temps présent, mais uniquement d'une façon indirecte; pourtant elle est directement liée au moment de l'événement dans le passé Kakav narod bješe na te strane? Quelles gens étaient de ce côté-là? — Mišljahu li u svijet za koga? Se souciaient-ils de qui que ce soit au monde? etc, Njegoš). D'autre côté, il conteste l'opinion (Sladojević) que tout verbe puisse être employé dans l'imparfait pour exprimer une action présente dans le sens modal; on ne saurait donc dire: »Evo umiraše čovek« (Voilà un homme qui se mourait) sans que cela n'indique la signification temporelle prétérite (ainsi pour beaucoup d'autres verbes).

A l'encontre de l'opinion émise sur la définition temporelle obligatoire de l'action de l'imparfait et sur la simultanéité quant au rapport à une autre action (et situation), l'auteur apporte des données qu'il croit irréfutables. Par le seul fait qu'on peut constater l'emploi de l'imparfait même pour un passé qui est — par rapport au temps — indéfini (»Pričaše pokojni djed da je zapamtio kad u našem selu nije bilo ni dvanaest kuća«. Feu grand-père racontait qu'il se souvenait quand dans notre village il n'y avait ni douze maisons; etc, on ne dit rien quand est-ce que le grand-père en parlait), la supposition touchant la définité et la simultanéité obligatoire de l'action de l'imparfait se trouvent sans fondement. Puis, le fait qu'on emploie l'imparfait en rapport à l'action d'une autre proposition qui indique le présent (»Danas žeže što jučer njivljaše« de Njegošs »On brûle aujourd'hui ce qu'on cultivait hier«), et qu'il est employé pour une action à caractère de plus-que-parfait (»Načinio je kuću ondje gdje mu prije bijaše kolibica« etc; »Il construisit la maison là où il avait una cabane autrefois«) montre que l'imparfait se meut volontiers même en dehors des limites des simultanéité en rapport à une autre action. L'emploi de l'imparfait pour le plus-que-parfait est, dans quelque mesure, d'origine bien ancienne; ce sont les grammaires historiques des langues indo-européennes (Delbrück, Vondrak) qui en témoignent.

Quant à la simultanéité de l'action de l'imparfait, on peut traiter notre imparfait tout à fait comme le français, où l'on met fortement en doute l'explication traditionnelle de l'imparfait français dans le sens de prendre le parallélisme comme sa caractéristique essentielle, dont on peut déduire ses autres significations.

L'auteur y put bien corroborer les idées nouvelles quant à la duration soulignée de l'action de l'imparfait, comme une qualité plutôt secondaire de cette forme verbale.

Même si l'on ne saurait pas démontrer le caractère de toute action imperfectivale dans le sens d'un indicatif relatif à la base de simultanéité et de définité temporelle, cela ne veut dire pourtant — d'après l'opinion de l'auteur — que pour l'imparfait ne soit essentiel et exclusif précisément son emploi relatif. L'imparfait est une forme verbale relative par cela qu'il est — depuis l'époque de l'unité linguistique indo-européenne — une sorte de présent relatif. L'imparfait conserva le mieux ce caratère temporel relatif, dans le sens d'indiquer une actua-

lité subjective prétérite, justement dans la langue serbo-croate (et bulgare), où il resta — parmi toutes les langues slaves — dans un usage absolument courant. En énonçant une action imperfective, la personne qui parle se transporte elle-même dans le cours du temps quand elle avait vécue cette action: de cette façon, l'action se reflète dans sa conscience comme étant présento-prétéritale.

C'est parce que l'imparfait n'indique que l'action dans un présent relatif, il ne saurait qu'exprimer le procès de l'action (du développement temporel de l'état), tout à fait comme le présent, et toujours sans limites dans le sens de l'origine et de la termination de cette action. Il s'en ensuit que c'est uniquement par le passé composé et l'aoriste (surtout par l'aoriste, comme par le passé simple dans la langue française) qu'on peut exprimer les actions dont la durée est, par rapport au temps, exactement définie (»Služah cara devet godin' dana«, etc »Je servais l'empereur pendant neuf ans«), mais nullement par l'imparfait, comme on l'emploie dans la région du parler de Vuk (Sladojević en donna des remarques intéressantes). On conaît les opinions concernant l'imparfait comme une forme verbale portant en elle-même plusieurs sortes de caractéristiques du présent (Debrück, Sommer); ou montrant l'action dans son développement (Brugmann), et qui — dans ce sens — se trouve comme une anti-position au présent indiquant le vrai actuel (Meillet), etc. L'imparfait serbo-croate peut être caractérisé dans le sens comme indicant l'action qui se poursuit dans son cours, donc dans le sens du présent relatif, tel comme on trouve défini l'imparfait dans la grammaire française moderne (Grevisse), ou comme on peut retrouver les définitions et les explications de cette forme verbale dans la littérature syntactique moderne. Pourtant l'imparfait serbo-croate, comme une sorte de présent relatif, a ses limites de mouvement de beaucoup plus définies que l'imparfait en français où l'on n'a pas disposé les catégories de verbes avec l'acception de l'aspect verbal dans les thèmes.

En analysant les exemples pour l'imparfait, l'auteur compare, quant à la signification, cette forme verbale avec les autres formes qui indiquent une action prétérite. Dans le dernier chapitre de la monographie, l'auteur se met à comparer l'imparfait avec le passé simple, le passé composé et le présent relatif. Dans un emploi parallèle — parfois interchangeables, et parfois non, ainsi que dans le passé subjectif — tous les deux, et l'imparfait et le présent relatif employé pour le passé, montrent leurs spécificités propres dans le sens temporel: de projeter l'action, d'un côté, sur l'actualité prétérite, et de l'autre côté sur le présent vrai. Quant à la manière des projections temporelles doubles, directes et indirectes, dans le sens d'un emploi temporel relatif, l'auteur y expose son point de vue. C'était nécessaire d'abord pour pouvoir plus facilement mesurer la valeur syntactique de l'imparfait, et pour être en état d'appliquer ces opinions plus tard aux examinations générales touchant les catégories des temps fondamentales.